12

СНЕЖАНЬ

МІНСК, 1973

ШТОМЕСЯЧНЫ ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКІ
І ГРАМАДСКА-ПАЛІТЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ
ЧАСОПІС

МАЛАДОСЦЬ

ОРГАН ЦЭНТРАЛЬНАГА КАМІТЭТА ЛКСМБ І САЮЗА ПІСЬМЕННІКАЎ БЕЛАРУСІ

Выдавецтва ЦК КП Беларусі * Заснаваны ў 1953 годзе *

Максім ЛУЖАНІН. ПАЧАТАК ЧАЛАВЕКА. БЯРОЗАВІК. ПАДАННЕ ЁСЦЬ, ЯКІ ЯГО РАЗНЕСЛІ... ПЕРАД ТЫМ, ЧАМУ ВЕРЫ НЯЙМУ... ГРЫБНІКІ. ШАЎКІ І ДАРОГІ ПА-РОЗНАМУ МЕРАЮЦЬ... АДКАЗ. Вершы . . . 4
Іван НАВУМЕНКА. СОРАК ТРЭЦІ. Раман. Заканчэнне . . . 7
Аляксей ПЫСІН. МЯРКУЙ, ШТО РОБІШ ДЛЯ ДУШЫ СВАЁЙ... ВОСЬ ТАК ЛЯЖЫ САБЕ, НІБЫ НА ПЛЯЖЫ... НЕ ЎГНАЦЦА МНЕ ЗА ТЫМІ МАЛАДЫМІ... ДОБРЫ КОНІК «ЗАПАРОЖАЦ». ВЫ ЛІЧЫЦЕ — ПТУШКІ СПЯВАЮЦЬ... Я ВЕДАЮ — Я ВІНАВАТЫ... Вершы . . . 108
Алесь РАЗАНАЎ. ПУНКЦІРЫ. Вершы . . . 111

Іван ДАБРАНСКІ. ЛАСТАЎКІ НА БЕТОНЕ . . . 114
Мікола ГІЛЬ. БУЙНІЧЫ — МАЯ АКАДЭМІЯ . . . 119
Анатоль СТУК. «КАБ СОНЦА ЗАСЛАНІЦЬ...» . . . 127
ЦІ ПОМНІМ МЫ ЎСЁ? 1974 год. Студзень . . . 136
Мікола МАТУКОЎСКІ. ЗАГАДКА ЧАЛАВЕКА . . . 139
Вера ПАЛТАРАН. ХЛЕБ ДАБРАТЫ . . . 145
Аляксей МАЙСЕЙЧЫК. ГЭТА ЎЗВАЖАНА СЭРЦАМ 149
Васіль ВІТКА. БОГ ВАЛ. МАЛАГАБАРЫТНЫ КЛАСІК. Гумарыстычныя вершы . . . 152
НАДРУКАВАНА Ў «МАЛАДОСЦІ» Ў 1973 ГОДЗЕ 154
НАШЫ АЎТАРЫ . . . 160

Вокладка **Ф. Ляхновіча** і **А. Міхайлава.**

Шмуцтытулы **П. Драчова** (стар. 3) і **В. Ждановіча** (стар. 113).

ПАЭЗІЯ

● Максім ЛУЖАНІН
● Іван НАВУМЕНКА

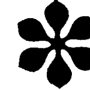

Аляксей ПЫСІН ●
Алесь РАЗАНАЎ ●

ПРОЗА

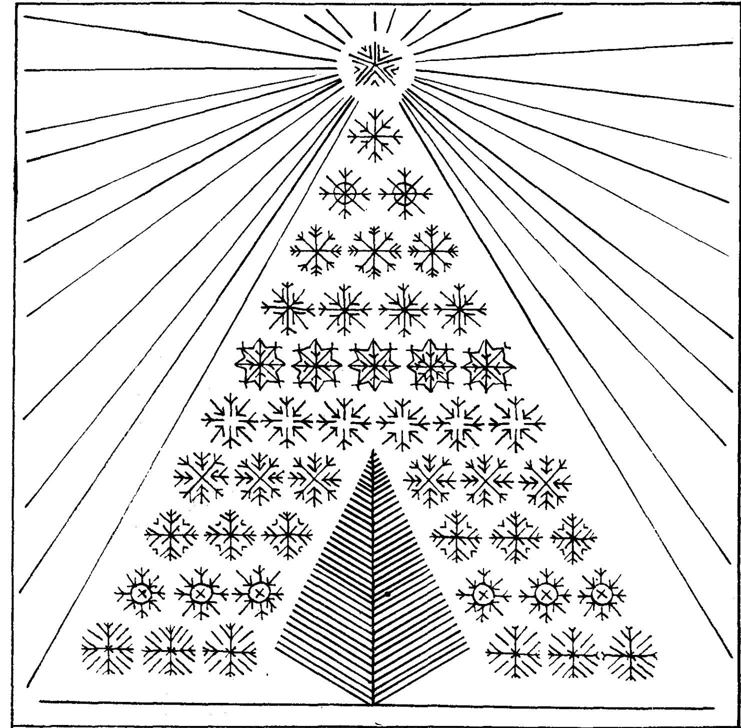

максім лужанін

ПАЭЗІЯ

Пачатак чалавека

Дзе паўвека, дзе ўвесь свой век,
Быццам жар у глухой загнетцы,
У чалавеку спіць чалавек,
Ён пачнецца, калі прачнецца.

Не ганяйце яго — уставай! —
Не ўшчувайце, чаму спазняецца,
Не турбуйце яго, няхай
Пачынаецца, прачынаецца.

Хоць шуфлюе аўсы ў засек,
На падмуркі ўзрывае гнейсы,
Але спіць яшчэ чалавек —
Ён прачнецца, калі пачнецца.

Можа міма прайсці балід,
А вось бразне вядзерцам вочап —
Ён прахопіцца, і наўзрыд
Будзе плакаць ці зарагоча.

Хлыне дзень да яго вачэй,
І жыццё здасца добрым святам,
Прыме ў сэрца бары, дзяцей —
Гэтак прыйдзе яго пачатак.

А задыхае смерць за метр,
Ён падымецца,
без прыжмуру,
За хвіліну агледзіць свет
І, ўздыхнуўшы, — на амбразуру.

Не ўскладайце тады вянцоў,
Не спявайце хвалы па часе.
Гэта — доля жывых байцоў:
Ён не скончыўся, ён пачаўся.

Бярозавік

Аж змогся парны вецярок,
Хоць клікні сонца — памагай!
А ўсё ж ён хмару прывалок
І вывернуў на белы гай.

Ад галавы да ног
Намок,
Ды нездарма — прачнуўся сок!
І гай узяў ды зашумеў,
Як у зіме шумець не ўмеў.

І тут жа пранізала снег
Зялёным вусам дзераза,
А сок галінкі абабег
І, як сляза,
Упаў з ляза.

■

Паданне ёсць, вякі яго разнеслі
На памяле сарочага хваста:
Дзяўчына, ў жонках у старога цеслі
Бязгрэшна жыўшы, прывяла Хрыста.

Ці дух зляцеў, ці нейкі служка божы,
Хто б ні дапяў,—развважыў муж-дзядок,—
Няхай без крыл! Абы ён быў заможны —
І з хаты выйдзе коннік ці прарок.

...Ідзі ў легенду! Стукай, каб адкрыла
Яшчэ падмайстраў, што пілі барыш
На хрэсьбінах, зрабіўшы ў люльцы біла,
І на хаўтурах, вычасаўшы крыж.

■

Перад тым, чаму веры няйму,
Я не здолею стаць на калені...
Дуб не сохне, калі яму
Па адным падсякаюць карэнне.

І, спакойны, ў блакіт глядзіць,
Сонцу ўдзячны і цёплым зорам
За вялікае права жыць
І над родным шумець прасторам.

Покуль дзень у галлі не змерк,
Не здагадваючыся аб сконе,
Гоніць парастак пругкі ўверх
Ад рассечанай абалоні.

Грыбнікі

Вецер дыхае дурнап'янавы.
Нахадзіўся ўжо, ледзь жывы...
Раптам сподачкі паліваныя
Зажаўцелі паміж травы.

Хто такія?
Якія рыжыкі!
Тут вышэй падымай — рыжы́!
Аж калоцяць грыбныя дрыжыкі
І аблізваюцца нажы.

Плечка ў плечка, задраўшы лычыкі.
Ці ж паблытаеш іх з лісічкамі!

Паўз каналы, вадой налітыя,
Пром пад дужку кашы набітыя.

І Палессе тут, і Венецыя,
І дзяўчаткі вунь івянецкія.

Самі крышачку рыжаватыя,
Б'е з-пад веек зялёны дождж.
Пачакайце мяне, дзяўчаты,
У каго з нас паўнейшы кош?

■

Шаўкі і дарогі па-рознаму мераюць,
І плаціну жвірам не мыюць, як медзь,
А сэрца шаруюць наждачнай папераю,
Як быццам бы сэрца павінна блішчэць.

Лязо адаб'еш, і — работа не цяжкая:
Спявае каса і спявае рука,
І сэрца мянташаць сухою мянташкаю,
Як быццам сэрца пяе ад бруска.

Пагодна ў душы, ні хмурынкі над
кручамі,
Ідзеш, і крыло вырастае з пляча,
А ты падліваеш у сэрца гаручага,
Як быццам бы ў сэрца завод ад ключа.

А стане само ці пакончыць з вандроўкамі,
Тады ўжо дакор пекане палыном:
Агрэхі з яліны здымаем габлёўкаю,
А з сэрца сякераю трэску дзяўбём.

Ідзе праз вятры чалавек неаблашчаны,
Не хоча цяньку, не шукае сядла,
А сэрца чакае, каб сэрцам абнашчылі,
Каб сэрцу ад сэрца палёгка прыйшла.

І як ні было тое сэрца знявечана,
А з добрага вока павее цяпло —
Паціху кранецца і, сэрцам прывечана,
Глядзіш, аджыло...
Пакульгала.
Пайшло!

Адказ

Мой вораг мармытаў,
Стаіўшыся ў транзістары,
Што камуністам стаў
Я пры астатняй прыстані.

А што, аціх прыліў?
А суша — не зыбаецца?
Я стаў, таму што — быў.
Інакш не здараецца.

іван навуменка

СОРАК ТРЭЦІ

РАМАН

Заканчэнне. Пачатак у №№ 10, 11.

Мал. **В. Шаранговіча**

РАЗДЗЕЛ ПЯТЫ

I

Франтавыя нямецкія зводкі надзвычай кароткія:

«Das Oberkomando der Wermacht gibt bekannt: in Ostfront wurde blos örtliche Kämpftäitigkeit gemeldet...» *

Пачалося лета. Зацішша на фронце дзіўнае, трывожнае.

Цягнікі ляцяць, як у прорву. Нарастанне руху на чыгунцы Лобік і астатнія, хто займаецца падлікам эшалонаў, адзначылі яшчэ ў маі, але цяпер лік іх павялічыўся амаль удвая. У той жа час немцы штосьці хаваюць. Платформы, нагружаныя тэхнікай, акрыты брызентам, а калі эшалон спыняецца на станцыі, каля платформаў пахаджваюць вартавыя. Пад брызентам на вока можна вызначыць абрысы танкаў, іншых, падобных да іх, машын. З вагонаў нярэдка выскокваюць салдаты ў новых камбінезонах, на платформах стаяць гарматы — таксама новыя, блішчаць свежай фарбай.

Ясна — немцы перакідваюць на ўсход з другіх месцаў вайсковыя часці і ў першую чаргу — новую тэхніку.

Мікола носіць звесткі Мазурэнку два разы на тыдзень. Прыйдзе ў мястэчка, завітае да Міці, Лобіка, забярэ паперкі, бінты, медыкаменты — і назад.

Міця выбіраецца чытаць нямецкія зводкі або ў каменны двухпавярховы будынак на станцыі, дзе размешчана канцылярыя ахоўнага палка, або ў бухгалтэрыю фельдкамен-

* «Галоўнае камандаванне нямецкіх узброеных сіл паведамляе: на Усходнім фронце — баі мясцовага значэння...» (ням.).

датуры, куды носіць рахункі з лясгаса. Але рахункаў няшмат, адзін-два на тыдзень, і каб не кідацца ў вочы, Міця візіты чаргуе.

У зводках па-ранейшаму цішыня. Баі мясцовага значэння пад Цемрукам, Наварасійскам, рэляцыі пра паспяховае знішчэнне партызанскіх сіл.

Збіраючыся ў Прымака, Плоткіна, хлопцы ломяць галаву над адным — дзе, калі пачнецца нямецкае наступленне? Яны жывуць тым жа клопатам, што на першым, на другім годзе вайны. Хутка пачнецца трэці, і што прынясе ён у нечуваную, агромністую бойку, якая ахапіла свет? Нават на мясцовую трагедыю, на вынішчэнне навакольных сёл, іх жыхароў хлопцы як бы глядзяць праз люстра франтавых падзей. Лёс вайны вырашаецца не тут, у навакольных лясах, балотах, а на фронце. Калі там, пад Смаленскам, Арлом, Харкавам, будзе поспех, то жахі, якія натварыла эсэсаўская дывізія, адступяць, развеюцца — вораг атрымае расплату.

У свядомасці, аднак, цяжкім каменем — лета. Летась, пазалетась немцы дасягалі летам відавочных пераваг. Чырвоная Армія перамогі мела зімой і ўсё адно не вярнула ўсю страчаную тэрыторыю. Лета між тым наступіла...

Перад Лобікам на стале геаграфічная карта. Лінія фронту даволі прамая. Растоў, Курск, Арол, Рослаўль, Вялікія Лукі... Дзе фашысты нанясуць удар?

— Хутчэй за ўсё, на Маскву нацэляцца,— заяўляе Іван.— Сама логіка падказвае. На Паўднёвым фронце апякліся. За зіму аддалі ўсё, што захапілі летам.

Міця пярэчыць:

— Дык і ля Масквы апякліся. Думаеш, яе не ўмацавалі?

Цяпер хлопцы спрачаюцца меней. Яны маюць клопат, адчуваюць адказнасць, ранейшай няпэўнасці няма.

Мікола сустракаецца або з самім Мазурэнкам, або з Тапарковым.

Іншы раз на сустрэчу прыходзіць Міша Дудзіч, былы местачковы школьнік, які ў Мазурэнкі ардынарцам і які, зрэшты, звёў Міколу з дэсантнікамі. Загад Адамчука забіць Крамера Мазурэнка назваў глупствам.

Грамы спалены напалавіну. У старой вёсцы, якая злучана з прыстанцыйным пасёлкам насыпам-ляжнёўкай, агнём вынішчана ўсходняя частка. Станцыйны пасёлак, дзе стаіць Міколава школа, цэлы.

Становішча Міколы ў Грамах нібыта надзейнае. Хоць лета, заняткаў у школе няма, але на яго прыходы, знікненні глядзяць як на з'яву звычайную. Настаўнікам ён працаваў у Грамах яшчэ да вайны, таксама часта хадзіў у мястэчка. Пры немцах насіў павязку паліцэйскага. Усе ведаюць, што партызанскай мінай Міколу адцяла руку.

Характар у Міколы жорсткі, на твары — злосная зацятасць. Нікому ён нічога не спускае, і яго пабойваюцца.

У той жа час Міколава просталінейнасць дазваляе яму лёгка сыходзіцца з людзьмі. Кола яго знаёмых шырокае. Добрыя, прыязныя адносіны ён быў наладзіў нават са старастам Гнядком, якога мінулай восенню прашылі куляй партызаны.

Хоць у Грамах валасць, але паліцыі няма. На станцыі — адна нямецкая ахова. Гэта спрыяе рабоце, якой займаецца Мікола. Яго паходы ў Малкавічы, дзе жыве цётка, успрымаюцца як належнае. У вялікай, ёмістай карзіне ён носіць цётцы соль, газу, брускі зеленаватага мыла. Ад яе — бульбу, збаны з кіслай капустай, яйкі, сала.

Салдаты гэтак жа, як Мікола, ходзяць у Малкавічы мяняць іголкі і фарбу на харч, таму на яго паходы глядзяць праз пальцы.

Мазурэнка з Мішам Дудзічам сустрэлі Міколу ў бярэзніку. Воддаль між дрэў мільганула яшчэ адна постаць, і ў чалавеку, апранутым у скураную тужурку, ён пазнае Тапаркова.

Міша астаецца за вартавога, Мікола з камандзірам дэсантнікаў адыходзяцца ад сцежкі, кладуцца на дол. Капітан похапкам прабягае вачамі прынесеныя паперкі, хмурнее. Пытае аднак пра другое:

— З бургамістрам не клеіцца?

Месяц назад капітан параіў Міколу займець якое-небудзь заданне ад Крамера.

— Два разы быў. Нічога не гаворыць. Работай валасці ён не цікавіцца.

Мазурэнка задумваецца.

— Трэба было б цябе як-небудзь умацаваць. Толькі не ведаю, як. Можа, сам падкажаш?

— Нічога са мной не зробіцца. Буду хадзіць.

— Ладна. Вазьмі трохі грошай.— Капітан дае Міколу ў рукі загорнуты ў паперу пакунак.— Пі, гуляй, гандаль вядзі. Частуй усіх цыгарэтамі. А цяпер слухай уважліва. Немцы хутка пачнуць наступленне. Эшалоны, танкі не так сабе. Але агульных звестак цяпер мала. Трэба падрабязнасці. Якія танкі, куды вязуць? Кіньце на чыгунку ўсе сілы. Там жа ў вас хлопцы па-нямецку разумеюць. Можа што вывудзіце. Толькі трэба асцярожна. Не заваліцеся. Правал цяпер — горш чым смерць. У Малкавічы не хадзі. Я табе дупло пакажу. Тайнік. Можна нават два. Туды будзеш класці паперкі.

З гадзіну капітан водзіць Міколу па лесе, паказвае тайнікі. На развітанне загадвае:

— Схадзі ў Малкавічы. Апошні раз. Там зробяць маскарад. Не бойся, там нашы людзі.

Мікола пайшоў. Перад цётчыным дваром з агародаў выскокваюць трое ўзброеных партызанаў. Хапаюць Міколу пад рукі.

— Ты чаго швэндаешся, паліцэйская сволач?!— ва ўсё горла раве вялізны, з квадратнымі плячамі асілак.— Што табе трэба? Для немцаў стараешся?!

— Цётка тут жыве. Соль нясу...

— Мы пакажам табе зараз цётку! На тым свеце ўбачыш!

Партызаны валакуць Міколу ў двор, да хлява, становяць тварам да сценкі, самі адскокваюць.

Мікола не на жарт палохаецца. Агідныя дрыжыкі бягуць па целе.

Нечакана чуецца незнаёмы голас:

— Кіньце, хлопцы. На першы раз добра ўсыплем. Каб носа сюды не патыкаў.

Міколу вядуць у хату. Асілак на гэты раз шчэрыць зубы:

— Лажыся на лаву і крычы. Як можна мацней!

Мікола кладзецца, на яго кідаюць падушку, штосілы гасяць па ёй шампаламі. Нібы боб малоцяць — такі гук. Ён крычыць, лемантуе — колькі хапае змогі. Пад вокнамі збіраюцца жанчыны.

II

З Кавенек, Дубровіцы ў местачковую бальніцу прывезлі параненых. Аднаму, які наступіў на міну, адарвала нагу, другога — ехаў

на калёсах — гэтак падкінула, што, жмякнуўшыся на зямлю, пашкодзіў хрыбетнік. Ёсць выпадкі, калі падрываюцца коні, каровы. Партызаны ставяць міны на шляхах супроць немцаў, але, бывае, і жыхары натрапляюць.

У Крамера сядзіць Лагута, у агульным пакоі чакаюць прыёму яшчэ некалькі чалавек. Аўгуст Эрнэставіч раптам выбягае з кабінета. Здзіўлены Лагута высоўваецца следам.

Бургамістр узбуджаны — ні на кога не пазіраючы, сагнуўшыся, выдыбае з кута ў кут. Наведвальнікі сядзяць у крэслах, на падваконніках, некаторыя стаяць, прыхінуўшыся да сцяны.

— Варвары!— нечакана ўзрываецца Крамер.— Я кажу пра лясных бандытаў. Да чаго дайшлі — страшна падумаць... Тых, хто хоча мірна жыць, піхаюць на смерць. Вы разумееце, што значаць міны ў Кавеньках, у Дубровіцы? Бандыты помсцяць мірным вёскам, якія немцы не спалілі. Нам з вамі помсцяць. Мы — злачынцы. Нам можна адрываць рукі, ногі, знішчаць, забіваць...

Лагуту трохі не па сабе. Два тыдні назад, калі немцы палілі раён, бургамістр спяваў другую песню. Лагута тады нават спалохаўся. Данёс бы хто-небудзь — і капцы Крамеру, не паглядзелі б, што бургамістр. А разам з ім паляцелі б у прорву астатнія. Як мяняецца чалавек! І дзе прычына?..

Крамер між тым проста шалее.

— Варвары, варвары!— захліпаючыся, сінеючы з твару, крычыць ён.— Ну, няхай партызаны скінулі дзесяць, дваццаць паяздоў. Няхай забілі сорак, пяцьдзесят немцаў. Немцам жа толькі дай зачэпку!.. Колькі страціла насельніцтва? Сто гіне за аднаго. Свет звар'яцеў. Партызаны ўвесь народ гатовы кінуць у агонь, каб толькі апраўдаць свае лозунгі. «Смерць нямецкім акупантам!» Чуеце, што прыдумалі? Партызаны і да мястэчка дабяруцца, вот пабачыце. Яны ненавідзяць нас за тое, што спім у хатах, маем яду, вопратку. Усе павінны туляцца па лесе, як звяры...

Нечакана Крамер сціхае. Сагнуўшыся, па-старэчаму шоргаючы па падлозе падэшвамі, вяртаецца ў кабінет. Зачыняе за сабой дзверы.

Местачкоўцы пакрысе вышмыгваюць з пакоя. Застаюцца аграном Спыхальскі, загадчык млыноў Хвядосік і Лагута. Счакаўшы хвілін пятнаццаць, усе разам заходзяць да бургамістра. Крамер паныла схіліўся над сталом, перад ім — графін з вадой, налітая да палавіны шклянка. Пры ўваходзе наведвальнікаў бургамістр змахвае са стала паперкі ад парашкоў. Позірк патух, ад былога ўзбуджэння і следу няма.

— Падаў заяву аб звальненні,— слабым голасам паведамляе Крамер.— Які я цяпер начальнік, хто мяне слухае? Вартаўнік на могілках. Але адмовілі, нават прыгразілі. Сам гебітскамісар званіў.

Лагута не тоіць раздражнення:

— А як мы, Аўгуст Эрнэставіч? Пра нас вы падумалі? Калі не забыліся, то я сваёй пасадай вам абавязаны. Начорта мне быў лясгас? Рабіў бы проста ляснічым. Думаю, другія тое самае скажуць.

— Не гарачыцеся, Лагута. Ваша ношка — не мая. Вы за жыццё людзей не адказваеце. Вы нават не ведаеце, што робіцца кругом.

— Што такое?

— Яшчэ адно сяло спалілі. Буйкі. Там, у лесе, пра людзей не думаюць. Мала ім паяздоў, сталі самалёты збіваць. Падстрэлілі адзін, а за гэта разбамбілі сяло.

Лагута з палёгкай уздыхае. Дзівак гэты Крамер. Зняўшы галаву,

па валасах не плачуць. Проста разгуляліся ў бургамістра нервы. Трэба яго як-небудзь падтрымаць, а то яшчэ наробіць бяды.

— На вайне заўсёды так,— гаворыць ён.— Не бярыце да галавы, Аўгуст Эрнэставіч. Ні вы, ні мы не вінаваты. Вы трымайцеся за нас, а мы вам паможам. Насельніцтва, я кажу пра мястэчка, за вас гарой. У каго хочаце спытайцеся. Няхай яна згарыць, палітыка. Не трэба ніякіх размоў. Што будзе, тое будзе. Вунь, чуваць, савецкія самалёты Гомель бамбілі. Ракеты навесілі, шпурлялі цацкі на горад усю ноч. То, думаеце, там адных немцаў пабілі? Хапіла ўсім.

Крамер на вачах весялее. Уздымаецца з крэсла, паціраючы рукі, ходзіць ля стала. Калісьці ён угаворваў мясцовых начальнікаў займаць пасады, цяпер — наадварот: угаворваюць яго.

III

Андрыюк — мужчына ўвішны, дзейсны. Займеў у мястэчку добрую славу, і ўсе, каго хвароба прымусіла пераступіць бальнічны парог, стараюцца трапіць на прыём да яго. Па акупацыйным часе жыве доктар нават някепска. Кватэрай служыць асобны дом — стаіць у глыбіні бальнічнага двара пад навіссю старых, разгалістых бяроз. Пра хлеб думаць асабліва не трэба — кліенты з пустымі рукамі не прыходзяць.

Пранікліваe вока магло б аднак заўважыць, што дабротамі жыццця Андрыюк захапляецца не надта. У вялізным доме жыве, як на вакзале. Пакоі пуставатыя, мэблі мала, не хапае звычайных табурэтак.

Міцю Андрыюкова кватэра падабаецца. Не шмат знойдзеш у мястэчку дамоў, дзе б нават спакотнымі днямі панаваў у пакоях цень, пад нагамі парыпвалі пафарбаваныя маснічыны, а для патайной гаворкі можна было абраць зацішны куток.

З Андрыюком Міця трымае сувязь з зімы, збольшага яго ведае. Пры ўсёй сваёй рашучасці ў глыбіні душы доктар трохі трапяткі. Мае схільнасць рабіць паспешлівыя вывады. Меры перасцярогі, якія прымае, мабыць, залішнія і нават смешныя: кожны дзень ягоная жонка наведвае жонку бургамістра.

Аднак бінты, медыкаменты Андрыюк здабывае з вялікай вынаходлівасцю, звестак, якія датычаць мясцовага жыцця, у яго мноства, і, не вытрымаўшы, ён сам іншы раз прыносіць іх Міцю ў лясгас.

У бальніцы дзве ізаляваныя палаты прызначаны для немцаў, немцамі абслугоўваюцца. Бывае так, што хворых салдатаў здымаюць з эшалона, накіроўваючы сюды, бо шпіталя ў мястэчку няма.

— Гітлер рыхтуе наступленне,— у адзін з тых дзён гаворыць Міця.— Эшалонаў болей. Толькі невядома, куды кіруюцца. Каб якнебудзь у салдатаў пранюхаць...

Андрыюк загарэўся. Дні праз тры сам завітаў да Міці.

— Салдаты не ведаюць. Але месяц назад адзін служыў у Францыі, другі — у Нарвегіі. Прозвішчы я запісаў.

— Што ж, добра і гэта.

Эшалоны нясуцца, як у бездань. Збоку на нямецкіх вагонах прымацаваны драцяныя сетачкі, куды закладаецца паперка з адрасам прызначэння. Але цяпер паперак няма. Дні трывожныя, напружаныя. Запаўняючы па вечарах графачкі чыгуначных зводак бясконцымі лічбамі, квадратамі, прамавугольнікамі і трохвугольнікамі, Лобік асунуўся з твару, схуднеў.

Трэцяе лета грыміць вайна. Летам немцам спадарожнічае поспех, і перад задумным позіркам хлопцаў міжволі лунае прывід страху. Няўжо германская армія зноў пойдзе наперад і ў зводках замільгаюць назвы захопленых савецкіх гарадоў? Пасля Сталінграда, пасля ўрачыстай, напоўненай радасцю зімы было б гэта асабліва крыўдна...

Але ў самім паветры як бы носіцца нешта новае, што не дазваляе думаць пра савецкае адступленне. Адкуль узялося адчуванне сілы, дзе вытокі яго, карэнні? Можа, гэта і ёсць той дух вайны, пра які хлопцы гадалі, яшчэ калі варожая армія стаяла пад Масквой, а ход франтавых падзей не даваў ніякай прасветліны?

Так, дух вайны перамяніўся. У немцаў — Харкаў, Арол, Смаленск, яны трымаюць у кальцы Ленінград, але салдаты, якіх бачаць хлопцы кожны дзень, не тыя, што былі. Не так ходзяць, размаўляюць, па-іншаму аддаюць адзін аднаму чэсць. Нешта ў іх зламалася.

Ветэрынар Шкірман жыве ў гарадку. Дзяцей няма — ён ды жонка. Кватэрка сціплая, камунальная. Па характары і нават знешнім абліччы Шкірман — поўная процілегласць Андрыюку. Ён прысадзісты, паўнацелы, павольны ў рухах, гаворцы. Словы прамаўляе як бы нараспеў, трохі расцягваючы. У той жа час ветэрынар вельмі смяшлівы, ён і на жыццё глядзіць, вышукваючы ў ім тое, з чаго можна пасмяяцца.

Шкірман працуе ў «Заготжывёле», сёе-тое паведамляе пра гаспадарчыя захады фашыстаў. Дык вось, яны амаль месяц жывёлу нікуды не адпраўлялі, а цяпер грузяць дзвесце галоў. Кароў, свіней. Адрас дакладны — Харкаў, мясакамбінат. Адтуль спецыяльна прыехаў інтэндант.

Для Міколавых вандровак у лес звестак назбіраецца нямала. Мястэчка не наносіцца на геаграфічныя карты, яно далёка ад фронту, але паколькі праз яго пралягае чыгунка, нешта пра вайну можна выведаць.

Лобік прыкмеціў, што са станцыі Іванаўка, дзе дрэваапрацоўчы завод, немцы возяць не чыгуначныя шпалы, як звычайна, а зробленыя на месцы часткі бункераў. Сяргей Сталяроў на ўласныя вочы ўбачыў новы нямецкі танк. Вецер сарваў з платформы брызент, салдаты прамаргалі, таму Сяргей, затуліўшыся між штабялёў шпал, паспеў змаляваць акутае бранявымі плітамі страшыдла з доўгай гарматай. Добра ўсё-такі мець уласнага мастака!..

Тое, што вока ў Сяргея назіральнае, пацвердзіў другі выпадак. Сяргееў сваяк Грыша Найдзёнік, які разам з ім працуе, заўважыў, як салдаты шпурнулі ў адхон папяровы жмак. Калі эшалон знік з вачэй, ён падняў яго, разгарнуў. У газетным лісце — шкарлупінне ад яек, каўбасныя шкуркі. Грыша, мабыць, кінуў бы забруджаную тлушчам паперыну, каб не здымак, падобны на Сяргееў малюнак.

Газетка маленькая, вайсковая, выдаецца спецыяльна для салдатаў. Танк на здымку выразна відаць. Каля яго кружком танкісты ў шлемах.

Звесткі, якія змоўшчыкі збіраюць, каб пасылаць у лес, займаюць у іх думках не надта вялікае месца. Па-ранейшаму яны сходзяцца, абмяркоўваюць франтавыя навіны, спрачаюцца, і гэта ёсць тое галоўнае, чым жывуць. Ім нават у галаву не прыходзіць, што робяць штосьці асаблівае, аб чым пазней, калі пара юнацтва міне, будуць успамінаць з павагай. У жыцці, мабыць, заўсёды так: чалавек імкнецца наперад, жаданнямі сягае ў будучыню, а калі азірнецца, то самае цікавае — ззаду...

Поўная нечаканасць для хлопцаў — Мазурэнкава пахвала. Медалямі абяцае ўзнагародзіць. За звесткі пра адгрузку жывёлы і Найдзёнікаву газету. Тапаркоў шапнуў Міколу — газету паслалі самалётам у Маскву...

IV

Пачалося!..

Пра наступленне нямецкія зводкі паведамляюць узнёсла. Танкавая бітва павінна вырашыць лёс вайны, выратаваць Еўропу ад бальшавіцкага націску.

З другога боку, зводкі на дзіва скупа асвятляюць канкрэтныя поспехі наступлення. Мінуў тыдзень, другі — назвы ранейшыя: Арол, Белгарад.

Міця схадзіў да Шарамета, паслухаў савецкае радыё. Паведамляюць пра сотні знішчаных «тыграў», «фердынандаў» — так называюцца новыя танкі і самаходкі. Пра адыход — ні слова. Штосьці новае творыцца там, пад Курскам і Белгарадам.

Нямецкія газеты стракацяць артыкуламі пра Еўропу, яе старажытную культуру. Сэнс — празрысты: Германія лье кроў, абараняючы не толькі сябе, а ўсе еўрапейскія народы.

Калі Міця ідзе на службу, абмінаючы доўгую чараду цяплушак, загнаных у тупік, то якраз у гэтым месцы ўспамінае Еўропу. У абшарпаных вагончыках сапраўды еўрапейскі люд: палякі, чэхі, бельгійцы. Прымусова мабілізаваныя рамонтнікі немцаў не любяць, абараняць сябе не просяць. Паколькі з харчам у іх туга, з раніцы пачынаюць зацяты гандаль з хлапчукамі, мяняючы мыла, сахарын на яйкі.

Дні стаяць такія, як тады, калі пачалася вайна. З раніцы з-за далёкага лесу выплывае сонца, блішчыць раса, перагукваюцца птушкі. У поўдзень сонца прыгравае ніштавата: край лесу, купчастыя сосны на могільніку ахутаныя хісткай смугою. Але ў меру — днём, ноччу — грымяць кароткія навальніцы, ідуць дажджы, і ўсё буяе. На полі наліваецца зернем колас. Спеюць чырванабокія яблыкі, грушы.

Тым часам лопнула нямецкае наступленне.

Зводку Міця прачытаў на калідоры двухпавярховага чыгуначнага дома. З'явілася жаданне зараз жа пабегчы да хлопцаў, падзяліцца навіной. Тое, што толькі прадчувалася, выклікаючы надзею, трывогу, стала пэўнасцю. З душы нібы камень зваліўся. Стаіць цёплае лета, і Чырвоная Армія наступае. Самі немцы пішуць...

Доўга чакаў Міця гэтага дня. Пара яго юнацтва, калі думаецца пра жыццё высока, узнёсла, калі, развінуўшы крылы, хочацца ляцець у нязведаныя далі, супала з вайной, з прыходам фашыстаў, а яны пад корань падсеклі высокія сяганні. Фашысты хацелі пасадзіць чалавека ў клетку. Свет, які намерыліся яны збудаваць, — змрочны, жудасны. Месца ў гэтым свеце для Міці не было.

Савецкае контрнаступленне пад Арлом, Белгарадам — не толькі ваенная перамога. Яно азначае нешта непараўнальна большае. Усё тое, у што Міця паверыў, ходзячы ў школу, чытаючы кнігі, раздум-

ваючы над убачаным, аказалася праўдай. Прынесенае фашыстамі — маной, хлуснёй...

Заварушыліся саюзнікі — захапілі Сіцылію. Ад яе рукой падаць да Італіі. Можа так здарыцца, што надта горача стане немцам летам сорак трэцяга года.

Лобік на станцыі: брыгада згружае баласт. Навіна ўзрушыла яго не меней, чым Міцю.

— Калі немцаў спынілі, то ў нас болей танкаў, артылерыі, — гаворыць ён.— Гэта не жарты. Я сам бачыў, колькі перлі тэхнікі.

— Пішуць, што бальшавікі наступаюць.

— Перамалолі іхнюю тэхніку і самі пайшлі наперад,— Лобік пацірае ад задавальнення рукі.— Пералом у вайне, памянеш маё слова!

Каб не было вайны, акупацыі, Іван перайшоў бы на трэці курс інстытута, Міця — на другі. Ім не прыйшлося сядзець у інстытуцкіх аўдыторыях, слухаць прафесараў, таму ўвесь малады імпэт яны скіравалі на вайну. І яны сталі трохі стратэгамі, звычайныя мястэчковыя хлопцы, бо іх прагнозы нярэдка спраўджваюцца.

Прыйшоў эшалон, Лобік абвёў яго ўважлівым позіркам, зараз жа рушыўшы пад станцыйныя таполі, у прыбіральню. Міця ўсміхаецца: калі Іван затуляецца вось гэтак пасля кожнага эшалона, то канспіратар ён невялікі.

V

Падзеі нарастаюць.

Пад Арлом пачалося, у Рыме адгукнулася. Мусаліні спёкся. Новы італьянскі ўрад узначальвае нейкі маршал Бадольё.

Хлопцы збіраюцца ў Прымака.

— Вось Берлін — Рым трэснула,— Лобік узбуджана размахвае рукамі.— Фашызм у Італіі раней, чым у Германіі, пачаўся. Мусаліні не проста знялі — арыштавалі. Новы паварот дзяржаўнай палітыкі!..

Дучэ Беніта Мусаліні — тое самае, што фюрар Адольф Гітлер. З якога часу пачалі арыштоўваць фюрараў? Якія сілы за гэтым стаяць? Ёсць над чым задумацца. Гісторыя як бы творыцца на вачах, робіць нечаканыя павароты, дыхае ім, хлопцам, у твар.

У пакой забягае пабялелы Мікола.

— Мяне Гвозд абшукваў, — паведамляе з парога.— Добра, што ў кішэнях нічога не было.

Змоўшчыкі нямеюць. Калі першае замяшанне мінае, Лобік пачынае допыт:

— Не сей паніку, раскажы толкам.

— Што расказваць? Ішоў ад Міці, каля старых могілак сустрэў Гвазда. Ён з ходу: «Рукі ўгору!». Я падняў. Ён абшарыў кішэні, пінжак, штаны абмацаў.

— Пытаўся што-небудзь?

— Куды я хадзіў...

— А ты што?

— Сказаў, што быў у паліцыі, палучаў пенсію. Яшчэ сказаў, што буду на яго скардзіцца.

Хлопцы з палёгкай уздыхаюць.

Мікола сядзіць на канапе, унурыўшыся. Лобік, Міця паходжваюць па хаце. Год назад прыкладна ў гэты час у мястэчку пачаліся арышты. Забралі спачатку Сяргея, потым Міцю. Але летась яны нарабілі глупства. Сяргей вярнуўся з лесу, з партызанаў, на работу не ішоў, дружбаваў з Аўсянікам. На ім, калі глядзець вачамі паліцэйскіх, ляжала кляймо, а ён яшчэ артачыўся.

Прычына леташняга правалу ў тым, што яны не ўмелі маскіравацца. Блукалі па мястэчку з задзёртымі галовамі, паказваючы немцам дулю ў кішэні. Але цяпер — другое. Да іх мінулага не прыдзярэшся: маладыя, пасад не займалі. Усе на нямецкай рабоце...

Сеўшы на канапу побач з Міколам, Міця гаворыць:

— Нас пахапаюць толькі тады, калі знойдуць доказы. Цябе Гвозд чаму абшукваў? Шукае доказаў. Яму трэба нешта канкрэтнае. Але падазрэнне ёсць, і гэта дрэнна.

Мікола пярэчыць.

— Хіба летась не было падазрэнняў? Помніш, Гвозд, сустрэўшы нас з табой, прасіў прыкурыць? Але ж кішэні не выварочваў.

Нешта сапраўды ёсць. Але што? Хлопцы, не могучы знайсці адказу, не ведаюць, што думаць.

— Цябе ў Малкавічах ніхто не бачыў?— пытаецца Міця.— Думаеш, немцы не маюць там сігнальшчыка? Сядзіць якое-небудзь ціхае стварэнне, патрошку капае.

Мікола падхопліваецца. Разам з Лобікам выдыбае па хаце.

— Я ж расказваў. Партызаны спецыяльна спектакль наладзілі. Ставілі да сценкі, білі шампаламі. Людзі бачылі. Цяпер я туды наогул не хаджу. Кладу паперы ў дупло. Ёсць тайнікі...

Хлопцы думаюць-гадаюць да цямна. Мазурэнка гаворыць праўду, калі раіць уваходзіць у давер да немцаў. Але як такі давер займець? Да Крамера Мікола наведваўся два разы, вынікаў яго візіты не далі. Справа ж вымушае прыняць захады неадкладна. Нават адзін раз няпроста выбрацца з мястэчка. Мікола ж выбіраецца па два разы на тыдзень. Хутчэй за ўсё, пастаяннае швэнданне кідаецца ў вочы. Нават у дурнога можа ўзнікнуць падазрэнне.

— Трэба схадзіць у паліцыю, паскардзіцца на Гвазда,— гаворыць Лобік.— Да немцаў дойдзе. Ты на паліцэйскай службе страціў руку, атрымліваеш пенсію. Жывеш у Грамах, сям'я ў мястэчку. Каб памагчы сям'і, займаешся гандлем. Ён жа не забаронены...

Мікола весялее. Хлопцы прымаюць рашэнне змяніць тактыку. Трэба паболей купляць запальнічак, цыгарэт, сахарыну. Каб заўсёды такія рэчы былі ў раменнай Міколавай торбе. Кішэняй, прышытай да споднікаў, карыстацца нельга. Паперы трэба хаваць пад усцілку чаравікаў.

Яшчэ болей уздымаецца настрой, калі хлопцы прыходзяць да высновы, што паліцэйскі шпік не ад добрага жыцця абшукваў Міколу на вуліцы. Хіба тайны агент, які хоча мець поспех, будзе так рабіць?

Ведае кошка, чыё мяса з'ела. Нямецкія справы кепскія, а вушы ёсць і ў Гвазда...

РАЗДЗЕЛ ШОСТЫ

I

Як хмара, навісаюць партызаны над мястэчкам. Дыверсіі ў ім самім: узарвана электрастанцыя, падкладзена міна ля ўсходняга пераезда пры пуцейскай казарме.

Хлопцы здагадваюцца — без мясцовых памочнікаў не абышлося.

Значыць, акрамя іх, яшчэ ёсць людзі, звязаныя з партызанамі. Ад гэтага трывожна і радасна.

Знішчыўшы цэлыя сельсаветы, фашысты разлічвалі падсекчы корань партызанскага руху. Атрымліваецца наадварот. Партызанам трэба есці, апранацца, і яны сталі завітваць у вёскі, што ляжаць пры чыгунцы.

Знешне мястэчка жыве, як раней. З раніцы кіруюцца на службу стрэлачнікі, пуцейцы, рабочыя розных майстэрняў, складаў. Па-ранейшаму дзейнічаюць канторы, у якіх ляскаюць на лічыльніках бухгалтары і рахункаводы. Але гэта хутчэй прывід жыцця, шырма, якой прыкрываецца хісткі, няўстойлівы акупацыйны побыт.

На станцыі, дзе аціраецца процьма вайскоўцаў, можна купіць драбязу — пачак цыгарэт, запальнічку, буханку цвілога салдацкага хлеба. Людзі працуюць задарма, бо маркі, карбованцы нічога не варты. Пайкоў, акрамя паліцэйскіх, ніхто не атрымлівае.

Немцы прыдумалі выйсце: калі звязаны з гаспадаркай — то дулю, а не хлеб. Зямлю ж засяваюць усе — хто служыць і не служыць.

У службоўцаў усё ж перавага: штомесяц маюць па кілаграму солі. Простаму местачкоўцу за кілаграм трэба аддаць курыцу ці дваццаць яек.

Аляксей Прымак — рамонтнік на пошце. Сувязь партызаны ўкараціілі, пакінуўшы тэлеграфныя слупы ля чыгункі ды ў самім мястэчку. Па гэтай прычыне бываюць дні, калі ніякай работы Аляксею няма. Адзначыўшыся ў канторы, ён вандруе па мястэчку.

Прымаку трапляе на вочы высокі танклявы хлапчына гадоў дваццаці двух, ахайна, па-гарадскому апрануты. З бесклапотным выглядам ён паходжвае па вуліцах, завітвае ў сталовую, у цырульню, падвечар Прымак бачыць яго на станцыі.

Незнаёмых людзей у Бацькавічах няшмат, і Прымак пачынае ім цікавіцца. Дазнаецца — завуць хлапчыну Барыс Аксаміт, кватаруе ў жонкі эмтээсаўскага механіка Франі Бейзік, у мястэчку арганізоўвае службу Чырвонага Крыжа.

Незвычайная Аксамітава служба насцярожвае. Немцы паляць вёскі, людзей, а тут раптам Чырвоны Крыж?

Потым так здараецца, што Прымак сядзіць на слупе, прыкручвае драты, а ў гэты час упаўнаважаны Чырвонага Крыжа ідзе ў двор да кабеціны. Зверху Прымаку ўсё відаць. Перш чым падацца ў хату, Аксаміт вымае з кабуры — яна ў яго ззаду пад пінжаком — пісталет, перакладвае ў кішэню.

Прымак расказвае пра ўбачанае Міцю. Цяпер яго пастаяннае заданне — віжаваць за Аксамітам. Праз тыдзень можна зрабіць некаторыя вывады. Упаўнаважаны Чырвонага Крыжа не проста наведвае жанчын, а выбірае тых, у каго мужы ў арміі.

Прымаку ўдаецца пагаварыць з жанчынай, у якой быў Аксаміт. Яна спачатку тоіцца, бянтэжыцца. Упаўнаважаны Чырвонага Крыжа загадаў трымаць язык за зубамі. Але Аксаміт — прыблуда, Прымак — свой, местачковы, і яна расказвае ўсё.

Гэты высокі (жанчыне ён адразу не спадабаўся) сказаў, што яе гаспадар у палоне, у Бабруйскім лагеры і хоча праз Чырвоны Крыж мець пісьмо з дому. Але чаму сам не напісаў? Як верыць на слова чужому чалавеку? Што-небудзь пісаць жанчына адмовілася. Зрабіла, вядома, правільна.

Пра Аксаміта ясна — шпік. Ясна, чаму прыкрываецца Чырвоным Крыжам. На пачуццях мужа да жонкі, дзяцей можна сыграць. Асабліва, калі такі чалавек знаходзіцца за дротам.

Аксаміт блукае па мястэчку. Да салдатак болей не ходзіць. Прымаку ўдалося яшчэ з адной пагаварыць. Як і першая, яна нічога мужу не напісала. Хлопцы супакойваюцца.

Але Аксаміт задае новую загадку.

Ад Франі Бейзік ён перабіраецца на Вакзальную вуліцу, наймаючы пакой у медыцынскай сястры Стасі Машчынскай. Пакой мае асобны выхад. Сувязі, якія Аксаміт заводзіць, проста нечаканыя. Да яго прыходзіць рамонтнік з чыгункі Нічыпар Хадоська, бухгалтар Піляцкага лясніцтва Віктар Цыбулька, настаўнік Тадэвуш Капуста.

Стася Машчынская працуе ў бальніцы, падпарадкоўваецца Андрыюку. Яна прывабная — высокая, стройная. Такой прыгожай жанчыны ў мястэчку, мабыць, не знойдзеш.

Цяпер Аксамітавы замыслы разгадвае Андрыюк. Стася расказвае, хто да шпіка прыходзіць. Размоў падслухаць нельга: пакой аддзелены сцяной.

Нешта дзіўнае адбываецца ў Аксаміта. Госці прыходзяць паасобку, напачатку ён вёў з імі ціхія размовы, цяпер — крычыць.

Што аб'ядноўвае Аксамітавых кліентаў? Мабыць, тое, што як бы наўмысна выстаўлялі сябе абыякавымі да палітыкі. Тырчэлі ў кіно, пілі, гулялі ў карты. Дагуляліся.

Цыбулька нават ажаніўся. Павісла на шыі грудастая, з вялікімі вачамі дзявуля, старэйшая за яго гадоў на дзесяць. Цыбулькава жонка — прыезджая, гаспадаркі — няма. На якія капіталы жыве маладая сям'я — невядома.

Адносна Тадэвуша Капусты справа асаблівая. Ён прыёмны сын станцыйнага пенсіянера, тэлеграфіста Папярочкі. Да вайны скончыў дзесяцігодку, трохі вучыўся ў інстытуце. На пачатку вайны Тадэвуш быў у арміі. Трапіўшы ў акружэнне, вярнуўся ў мястэчка. Нейкі час ён нават загадваў пачатковай школай, але раптам адмовіўся ад пасады, наняўшыся дрывасекам у лягсас. Цяпер коле дровы пад вокнамі пакоя сакратарак, станіўшыся, ідзе да іх парагатаць. Жартаўнік Тадэвуш дасціпны, і дзяўчаты да яго хінуцца.

Калі Міця хадзіў на спатканне з партызанамі, Адамчук перадаў тры запіскі, і адна з іх адрасавана старому Папярочку. Запіскі трохі смешныя. Адамчук лае немцаў, дакарае за бяздзейнасць тых, да каго звяртаецца.

Дзіўныя рэчы бываюць на свеце: з бацькам хочуць наладзіць сувязь партызаны, з сынам — немцы. Міця перадаў па адрасу толькі адну запіску, дзве яшчэ ляжаць у застрэшшы. Не мае сэнсу ўцягваць старога Папярочку ў небяспечныя справы. Ён глухі, хваравіты, яшчэ ў мірныя дні баяўся ўласнага ценю.

Дні ідуць, Аксаміт водзіць да сябе Цыбульку, астатніх, але хлопцы не вераць, што тыя стануць яму памагаць. Калі шпік іх нават забрытае, то нашкодзіць партызанам не здолеюць: хто яны, у лесе будзе вядома.

Акрамя Гвазда, Аксаміта ёсць яшчэ адзін, які віжуе, вынюхвае. Але гэты нізенькі, лысаваты чалавек — ён пасяліўся побач з фельдкамендатурай — нават не робіць са сваёй прафесіі тайны. Бегае з кацялкам на вайсковую кухню, запрашае да сябе паліцэйскіх, якіх партызаны выгналі з вёсак.

Немцы прасвісталі наступленне, то няўжо спадзяюцца выйграць вайну шпікамі?

Захопленыя высочваннем Аксаміта, змоўшчыкі зусім не заўважылі, як і калі знікла з мястэчка Франя Бейзік.

II

Пачынаецца жніўная пара.

Мястэчка жыве з зямлі, з таго, што пасеяла на агародзе, полі. Калгасных коней, трактароў няма, іх пагналі на ўсход. Але за два гады падраслі жарабяты, хадзіць у возе, за плугам прынароўлены каровы — зямля не гуляе. Засеяна ўсё: лясныя дзялянкі, аблога, пясчаная няўдобіца.

Цікава адно: да лішняй зямлі местачкоўцы не рвуцца. Калгас тут быў восем гадоў, вялікім ураджаем, парадкам не здзіўляў і ўсё ж прымусіў людзей па-другому зірнуць на жыццё. Ірваць на зямлі жылы адвучыў. Поле бралі, каб толькі пражыць. Па аднаму-два гектары на сям'ю. Па пяць — у Зуя, ды яшчэ ў двух-трох такіх, як ён, ненаежных.

Нямераную зямлю засяваюць службоўцы, ляснічыя, аграномы зямельнай управы, але ім тое мала каштуе, бо робіцца чужымі рукамі.

Вечарам вісяць над местачковымі вуліцамі шэрыя воблакі пылу. Рыпяць, хістаючыся на калдобінах, накладзеныя снапамі вазы, вяртаюцца з пашы, бадаючы адна другую рагамі, каровы. Па дварах, пасеўшы наўкруг разасланай посцілкі, старыя і малыя абіваюць снапы. Найбольш увішныя паспелі намасціць у хлявах тачкі, гахаюць цапамі. Хлеб ёсць,— стары дзедаўскі звычай не падводзіць. Але збажыну варта прыхаваць. У вакольных, занятых партызанамі сёлах немцы гулу смаленую возьмуць, а тут пастаўку будуць драць. Нездарма паліцэйскіх — як нярэзаных сабак.

Нарасла маладая бульба, агуркі, падыходзяць памідоры. Не прападзе мястэчка...

У лясгасе — цішыня. Два дні Міця вазіў з поля снапы, на службу не хадзіў, але яго адсутнасці ніхто не заўважыў. Кашчэй — непасрэдны Міцеў начальнік — перамяніўся на вачах. Зіму крукам тырчэў за сталом і другіх прымушаў. Цяпер махнуў на ўсё рукой. Калі і з'явіцца на работу, то пасядзіць гадзіну-дзве і знікае. Відаць, дайшло да Кашчэя, што не на таго коніка паставіў.

Бухгалтары, картатэтчыкі рады старацца. Разводзяць тары-бары, кураць, абмяркоўваюць навіны. Пасля абеду, схаваўшы ў шафу паперы, паціхеньку змываюцца.

З Лагутам здарыўся непрыемны выпадак, і ён таксама на службе не паказваецца. З тыдзень назад ездзіў ляснічы ў Росіцу паглядзець накошаныя яму стажкі сена, і на балоце, вярсты за тры ад саўгаса, напароўся на партызанаў. Машыну партызаны зрашэцілі, шафёра забілі, а ляснічы ўцалеў проста цудам. Да вечара поўз па калектары, па гразі, твані, пакуль дабраўся да пасёлка, і цяпер хварэе.

Канчаецца месяц, Міця сядзіць у канторы, складае касавую справаздачу. У другой палове дня ў пакой заходзіць плячысты хлапчына ў нямецкім мундзіры. У яго чарнявы шыракаваты твар, шэрыя вочы. Міця адразу бачыць, што ён не немец. На мундзіры няма нашывак з арламі.

— Старшы лейтэнант Міхайлаў,— называе сябе хлапчына.— Камандзір рабочай чыгуначнай роты. Як мне аформіць нарад на лес?

Пра гэтую роту Міця ведае. Яе салдаты жывуць разам з немцамі ў двухпавярховым станцыйным доме, але зброі не маюць. Іх кідаюць на рамонт чыгункі пасля партызанскіх дыверсій.

— Ідзіце ў лес, тады не трэба нарады,— гледзячы лейтэнанту ў вочы, гаворыць Міця.

Ён не ведае сам, чаму адважыўся сказаць двухсэнсоўнасць. Можа таму, што твар у чалавека, які апрануў нямецкі мундзір, вельмі ўжо рускі, адкрыты, прыветлівы. Нельга паверыць, каб чалавек з такім тварам быў здраднікам.

Лэйтэнант схамянуўся, але позірк вытрымлівае.

— Я б пайшоў, ды не ведаю дарогі.

— Дарогу можна паказаць.

Нават дзіўна трохі. Без праверак, пароляў, доўгіх роспытаў лейтэнант і Міця разумеюць адзін другога.

Лейтэнант садзіцца, збольшага расказвае пра сябе. Ён з Ленінграда, мінулым летам пад Варонежам трапіў у палон. У лагеры, у Чарнігаве, ледзь не памёр з голаду, таму згадзіўся паступіць у рабочую каманду. Зімой іх апранулі вось у гэтыя мундзіры. Можа кончыцца тым, што дадуць вінтоўкі...

— Вырвацца не спрабавалі?

— Была адна дзяўчына. У Гомелі. Абяцала памагчы. Але немцы схапілі...

Міця з хвіліну думае.

— Без дзяўчыны не маглі?

— Хто мяне ў такой скуры прыме?— лейтэнант тыцкае рукой у мундзір.— Чым дакажу, што сваіх не страляў?

— Прымуць. Вы адзін ці яшчэ ёсць?

Губы ў лейтэнанта дрыжаць, на вачах — слёзы.

— Дарагі таварыш! Памажыце... Мы не здраднікі. Уся рота пойдзе. Восемдзесят чалавек. Нам бы толькі адно слова. Што нас возьмуць...

У Міці ёсць пачак лістовак, адрасаваных паліцэйскім. Але даваць іх лейтэнанту не хочацца.

За гадзіну аб усім дамаўляюцца. На зборы Міхайлаў просіць месяц. Міця раіць дзейнічаць асцярожна, салдатаў агітаваць паасобку, прозвішчаў не называць.

Яшчэ ўчора Міця нічога не ведаў пра лейтэнанта Міхайлава, а сёння яны аднадумцы, звязаны тайнай, раскрыць якую — значыць, загінуць аднаму і другому.

Ваенны акупацыйны час з яго высокім шчымліва-адчайным настроем самаахвярнасці нельга зразумець, калі падыходзіць са звычайнымі мірнымі меркамі. Без даведак, пасведчанняў знаходзіў тады чалавек дарогу да сэрца другога чалавека. Пагроза, што навісае над цэлым народам, выклікае магутныя сілы яднання, знішчае бар'еры падазронасці, недаверлівасці, і, мабыць, у гэтым сакрэт атмасферы таго непаўторнага часу.

Пра Аксаміта дзіўныя чуткі. Нібыта выгнаў яго з кабінета Крамер, крычаў, тупацеў нагамі. Што трэба шпіку ад бургамістра? Якія новыя захады робіць?..

Вечарам хлопцы збіраюцца ў Веры. Сядзяць пад яблынямі ў садку, размаўляюць, смяюцца. Плоткін іграе на мандаліне. Прымак — на гітары. Мяккія плаўныя зыкі плывуць з двара, зліваючыся з галасамі і шорахамі вячэрняй вуліцы. На зборышчы Сюзана не прыходзіць, і Міцю сумна. Крыўда на яе паступова растала, ён зноў хоча пабачыцца, пагаварыць з дзяўчынай. Сюзаны ў мястэчку няма. Нібы прыкіпела да сваіх Сівалобаў, хоць заняткі ў школе даўно скончыліся.

З Верынага садка гурт кіруе ў кіно. Жарты, выбухі смеху не спыняюцца на вуліцы, і кожны, хто напаткае вясёлую талаку, мае права

падумаць пра бесклапотную маладосць, пра тое, што яна своечасова бярэ даніну радасці, уцехі са сваёй пары.

Нямецкія кінафільмы, якія раз ці два на тыдзень паказваюць у клубе, як і раней, малююць выдуманае, несапраўднае жыццё. Нейкія людзі катаюцца на лыжах з гор, начуюць у закінутай хібары, палююць за аленем. Сярод мужчын — адна жанчына, яна зламала нагу, мужчыны па чарзе нясуць яе на руках, і кожны гаворыць пра сваё да яе каханне...

З Грамоў Мікола прыносіць магнітную міну, шараваты, велічынёй з курынае яйка, тэрмітны шарык і ў бутэльцы газы некалькі драбнейшых фосфарных шарыкаў. Але ў першую чаргу партызаны хочуць ведаць размяшчэнне хлявоў, кашар, умацаванняў у былым саўгасе «Росіца».

Карту зробіць Шкірман, ён бывае ў Росіцы па службе. З астатнім можна пачакаць.

III

Апошнія дні Міцем валодае няясная трывога. Адкуль яна, дзе прычына? Год назад такой парой яго выпусцілі з турмы. Маглі не выпусціць. Колькі ўсяго прабегла за гэты год!..

Начуе Міця ў хляве, на сене. Праз дзюрку ў вільчыку бачыць адзінокую зорку, якая трымціць, пераліваецца далёкім, таямнічым святлом. Пад якою зоркай ён нарадзіўся?.. Відаць, ва ўсе часы людзі былі няпэўныя наконт свайго лёсу, таму гадалі па зорках...

Ноччу мястэчка спіць. Акрамя стрэлаў, якія вынікаюць то ў адным канцы, то ў другім, нічога не чуваць. Паліцэйскія нервуюцца і, мабыць, такім спосабам нагадваюць, што стаяць на варце. Цяжка сапе карова, сонна перагукваюцца на шастку куры. Сена пахне прывялымі зёлкамі, і пах такі моцны, што дурманіць галаву.

Адвячоркам, вяртаючыся са службы, Міця быў у Андрыюка. Той паставіў на стол графін з самагонкай. Можа таму, што на душы няясная трывога, Міця піў, колькі налівалі. Спіць цяпер непрабудным сном.

Пад раніцу нехта тармошыць яго за грудзі. Міця расплюшчвае вочы, чуе голас Шарамета.

— Бяда,— шэпча Васіль.— Грымака арыштавалі, знайшлі паперку. Там было напісана, каб устанавіў сувязь з табой. Мне Гвозд сказаў.

Хмель як рукой здымае. Ліхаманкава б'ецца думка. З Грымаком Міцю нішто не звязвае, небяспекі з яго боку няма. Разы са два быў у фінаддзелаўскага бухгалтара, вялі агульныя размовы. Чаму Гвозд сказаў Шарамету?.. Можа таму, што даводзіцца нейкай раднёй па жонцы. Якая запіска, хто напісаў? Мазурэнка карыстаецца клічкай. Мог сам Гвозд падкінуць. Правакацыя!.. Але арыштуюць усё адно...

— Што думаеш рабіць?— занепакоена пытаецца Васіль.

У хлеў тым часам заходзіць маці.

— Трэба ў партызаны, мама. Зараз жа, пакуль не развіднела...

Маці плача.

— Куды я з дзецьмі? Схопяць, пакуль дойдзем. Ідзі адзін... Няхай нас тут страляюць...

Не, уцякаць аднаму нельга. Могуць прычапіцца да Лобіка, Міколы. Толькі таго й чакаюць. З Міхайлавым дамоўленасць. Іскрай у свядомасці здагадка: калі не правакацыя, то адзін Адамчук мог прозвішча напісаць. Гад! Разам з Грымаком быў у лесе, выдаваў склады, цяпер за шкуру дрыжыць.

— Не хвалюйцеся,— гаворыць Міця, выпраўляючы маці з хлява. — Ідзіце спаць.

З застрэшша, з тайніка Міця дастае пачак лістовак, нарыхтаваных паліцэйскім, дзеліць на дзве часткі. Большую аддае Шарамету.

— Раскідаеш у паліцыі. Натыкай, дзе толькі можна. Напішам яшчэ запіскі Гвазду і начальніку паліцыі спецыяльна. Я табе іх раніцай аддам.

План у Міці такі. Немцы хопяцца, хто-небудзь з паліцэйскіх ім лістоўку прынясе. Запіскі, адрасаваныя Гвазду і Зыскевічу-Будзілоўскаму, трэба проста падкінуць немцам. Почырк Адамчука падбярэ Сяргей. Узор ёсць — Адамчукова пасланне, якое Міця так і не перадаў старому Папярочку.

Разлік просты. Калі Адамчук пасылае запіску Гвазду, то шпік не такі чысты. Яго данос на Міцю можна ўспрыняць як паклёп. Можа, і Грымаку Міця пасобіць?

Міця бяжыць да Сяргея. Рана яшчэ, толькі пачынае світаць. Сяргей трэ сонныя вочы, на пачатку нічога не разумее.

— Падбяры почырк, як у гэтай паперцы,— тлумачыць Міця. — Толькі дакладна, каб не падкапаліся. Напішы Гвазду і Зыскевічу па некалькі цёплых слоў. Маўляў, ведаем пра вас, дзякуем за дапамогу.

З Грымаком здарылася так.

У Гопалы, гарбара, які вырабляе скуры, васелле — выдае замуж дачку. Гопала — местачковец новы, жыве на Ўскраінай вуліцы, за якой аж да самага лесу ваколіца, поле. Акрамя радні, суседзяў, Гопала запрасіў у хату патрэбных людзей — бухгалтара Грымака, які робіць у фінаддзеле, кантралюючы прыбыткі рамеснікаў, і Гвазда — ён, па сутнасці, кампаньён, забірае ў Гопалы тавар, з якога цесць шые боты. Паліцэйскі Базыль Круглы, па празванні Лататай, прывалокся сам. Не мінае ніводнай пагулянкі.

Застолле багатае, ад пітва, яды сталы ломяцца.

У Грымака ўзбуджаны настрой.

Тыдні два назад соцкі з Кавенек зайшоў ва ўправу, на вуха шапнуў Грымаку, што яго хоча бачыць патрэбны чалавек. Сеўшы на веласіпед — у Кавеньках парадкам нарасло нядоімкі,— фінаддзельскі бухгалтар з'ездзіў у вёску і там у хмызняку, за агародам соцкага, спаткаўся з Адамчуком.

Адамчук патрабаваў забіць Крамера. Грымак нічога не абяцаў. Ён разумеў, чаму дарожны майстар прагне крыві: баіцца сведкі. Крамер ведае, што іменна Адамчук паказаў партызанскія склады, назваў тых, хто ў атрадзе. У самога Грымака рукі чыстыя: тады, у сорак першым, з лесу прыйшоў апошні.

Грымак наважыўся ісці ў лес. Лепей самому ўзяць вінтоўку, чым весці хаўрус з Адамчуком. Дома Грымак прыхаваў самыя каштоўныя рэчы, папярэдзіў жонку. Дзяцей няма, няма болей сэнсу сядзець у нары, а транты нажывуць.

За стол у Гопалы Грымак садзіцца поруч з Гваздом. Бухгалтар сам п'е, не дае перадыху суседу.

Настрой у Грымака бадзёры, па натуры ён чалавек добры, трохі бесклапотны, а калі падпівае, то яшчэ болей ласкавее да людзей.

— Слухай, Лявон,— гаворыць ён, абняўшы расчырванелага Гваз-

да за плечы.— Ці не пара нам з табой падумаць пра выратаванне душы?

— Ты пра што гаворыш?

— Пра лес гавару. З нямецкага наступлення выйшаў пшык. Нашы прыдуць, спытаюць: што рабіў?

Гвозд раптам бялее. Стукнуўшы кулаком па стале, крычыць на ўсю хату:

— Людзі, ён заве мяне ў бандыты! Ён сам партызан, людзі!

Такога павароту Грымак не чакаў. Нервы яго здалі. У адно імгненне ён куляе на падлогу стол, кідаецца за дзверы.

Грымак, напэўна б, уцёк, бо ўжо амаль дабег да палосак жыта за ваколіцай, каб не рынуў наўздагон дужы, як конь, паліцэйскі Лататай. Дагнаў, заламаў за спіну рукі.

Ужо калі Грымака вялі праз сутачкі — так называецца правулак між агародаў,— Гвозд пад выглядам абшуквання сыпнуў уцекачу ў кішэню жменю наганных патрончыкаў.

Вечарам жандары ператрэслі Грымаковы пажыткі, арыштавалі жонку.

IV

Вызвалены Арол, Белгарад...

Вось і сталася тое, аб чым столькі было думак, неспакою, пакут. Лета болей не служыць немцам, казка пра рускую зіму скончылася. Больш не пойдзе наперад, падымаючы па дарогах, бальшаках густыя воблакі пылу, пераможнае германскае воінства. Не будзе ў адзін мах захопленых чужых гарадоў, гучных слоў у зводках, адчуванне сораму, які найцяжэй, найвастрэй перажылі тыя, хто апынуўся пад немцам.

Масква гэта разумее, салютуе войскам сотнямі гармат. Першы за вайну салют! Свята на нашай вуліцы...

Вогненна-радаснага, урачыстага, ні з чым не параўнанага настрою Міцю хапае на тое, каб рабіць ранейшае, сустракацца з хлопцамі, забывацца пра небяспеку, якая ходзіць па мястэчку ў вобразе жандараў, паліцэйскіх, шпіка Гвазда.

Пасля падкінутых лістовак, запісак у жандармерыі была паніка. Не зачапілі нікога. Разматваюць жандары клубочак. Наконт Міці Гвозд, відаць, закідваў вудачку. Ведае, што ён нюхаецца з Шараметам.

Грымак быў апошнім партызанам з ліку тых, якія некалі вярнуліся ў мястэчка. Такі і яго з'еў Гвозд.

Час настае. З мястэчкам трэба развітвацца. Хоць бы трохі яшчэ, каб паспець з Міхайлавым, угаварыць маці, цётку. Дый замену падабраць для Мазурэнкавай службы.

Лагута на службе лістом сцелецца. Запрашае Міцю ў кабінет, прапануе, як роўнаму:

— Можа, тытунь трэба? Магу выпісаць пачак пяць. Калі купляць на маркі, то не хопіць зарплаты...

Нешта адчуў Лагута. Хоць дзіва няма: Адамчукоў почырк хтонебудзь пазнаваў.

Міця махорку бярэ. Старшы ляснічы даўно патрошку памагае.

Міця не ходзіць у казарму, ды і Міхайлаў не паяўляецца ў лясгасе. Трэба дбаць пра асцярожнасць. Сустракаюцца ля станцыі, у штабялях дроў, калі пачынае навісаць прыцемак.

Міхайлаў згрупаваў ядро, за якое ручаецца: дваццаць чалавек. За кожным стаіць яшчэ па двое-трое. Гаварыць пра ўсю роту пакуль рана. Нават прылучаных да змовы людзей не проста вывесці з мястэчка. Зброі не маюць, ісці трэба — самае блізкае — за Дубровіцу. Немцы могуць пахапаць, як куранят.

— Прымуць нас? — дапытваецца Міхайлаў.— Няхай бы падаслалі лістовачку. Для мяне вельмі важна.

Міця выцягвае з-за пазухі газету, аддае лейтэнанту. Газета раённая, бацькаўшчыцкая. Памерам з чвэртку звычайнага ліста, выдаецца на беларускай мове. Міхайлаў радуецца, як дзіця. У групе, якая вакол яго згуртавалася, ёсць рускія, украінцы, нават казах і грузін. Але нічога, зразумеюць і па-беларуску.

Міця просіць:

— Дастань мне нямецкі мундзір. Такі, як твой.

Лейтэнант здзіўлены, нават як бы крыху абражаны.

— Нашто табе?

— Дзівак! Няўжо думаеш, буду тут вечна сядзець? Сам у лес пайду. Я ж нямецкую мову трохі ведаю, можа, дзе трэба, сыйду за немца...

Лейтэнант глядзіць на Міцю з павагай, ляпае па плячы.

— Дастану, браток, не турбуйся. Добра, каб разам трапілі. Мы б з табой яшчэ паваявалі. Дарвацца б мне да вінтовачкі!..

Лейтэнанту Міця не хлусіць. Прадчуванне такое, што дажывае ў мястэчку апошнія дні. Маці, цётка патроху пераносяць рэчы на Залінейную вуліцу. Адтуль рукой падаць да росіцкага пасёлка, дзе жыве стрыечны матчын брат. Прытуліць дзе-небудзь сям'ю.

Вызвалены Харкаў. У наступ перайшлі ўсе франты. Кожны дзень Чырвоная Армія вызваляе які-небудзь горад. Саюзнікі высадзіліся ў Паўднёвай Італіі. Ад падзей кружыцца галава.

Міця ўдзячны лёсу, што дажыў да светлага дня, калі на ўласныя вочы бачыць ганьбу ворага, разгубленасць, паніку ў яго стане. Як высока неслі немцы галовы ў сорак першым, калі займалі мястэчка! Пагардліва, зверху глядзелі на пыльныя вуліцы, драўляныя хаты, на сціпла апранутых, разгубленых жыхароў. Колькі пастралялі, вынішчылі, спалілі людзей! Цяпер ім вылезе бокам...

Трагедыя, якая канчаецца камедыяй. Мясцовая ўлада распаўзаецца, нібы гнілаяануча. Зноў, як напрадвесні, пасля Сталінграда, пабеглі ў лес ратаваць душы самыя актыўныя нямецкія памагатыя. Аграномa Пахілку яшчэ можна зразумець: эсэсаўцы згвалцілі жонку, але начальнік зямельнай управы Спыхальскі таксама ў партызаны кінуўся. Хадзіў, як сыты вяпрук, засяваў па дзесяць гектараў, біў конюхаў па твары. Дзіўна, але апаматаліся якраз тыя, хто меў заграбушчыя рукі і такі добра грэўся ля нямецкага цяпельца. Апанас Бабок дэзерціраваў з арміі, загадваў пякарняй, хіжы, хітры Халімонік быў яго памочнікам. Хлеб елі на поўную губу, мянялі на залатыя, сярэбраныя рэчы. Уцяклі разам, на спажыву паліцэйскім нават лахманоў не пакінулі.

Немцам цяпер не да Міці, не да Міколы. Затое самы час дзейнічаць.

Тэрмітны шарык у Краснея. Ён мусіць спаліць аўчарню. Авечкі ў хляве, на пашу іх, як кароў, не выганяюць.

Міця не спіць, глядзіць у той бок, дзе размешчаны калгасныя хлявы. Адчувае сябе гэтак жа нацята, як летась, калі з Гарнаком падклалі пад рэйкі міну і, вярнуўшыся дамоў, у будку, ён чакаў выбуху.

Мінула поўнач, а пажару не відаць.

Назаўтра ля дрывянога склада Міцю чакае Красней.

— Гадасць палучылася,— тлумачыць збянтэжана.— Зрабіў спецыяльную скрыначку, знутры фанеркай перагарадзіў. Знізу — спіртоўка, зверху на фанерцы — шарык. Прыбег на світанні ў хлеў і аж спалохаўся. Спіртоўка гарыць, агонь шарык дастае, а ён хоць бы што. Разагрэўся — рукамі не дакрануцца. Трэба, мабыць, абалонку саскрабці.

Хітра прыдумаў Красней. Пакуль фанерка прагарыць, можна да паліцэйскага ў госці заваліцца, піць разам гарэлку.

V

Сюзану Міця напаткаў у завулку паміж аптэкай і базарнай плошчай. Трывожнай птушкай забілася сэрца. Стаяў, глядзеў на яе, поўніўся радасцю ад сустрэчы. Хацеў спытацца, чаму так доўга не была ў мястэчку, але змоўчаў. Усе словы дакору, якія сабраў за лета, здаліся непатрэбныя.

Яна пачала гаворку першая.

— Не крыўдуй, Міця. Тады, вясной, не хацела гаварыць. Сорамна было... Прыставаў адзін немец. Два разы быў у нас. Нап'ецца і лезе. Ну, мама мяне «саслала». Я сюды прыходзіла, але баялася паказацца. Цяпер ён паехаў...

Лепш бы яна маўчала. Міцю непрыемна, няўтульна.

— Як ты там вучыла? — пытаецца ён, каб толькі аб чым-небудзь спытацца.

— Якая вучоба? Ні кніг, ні сшыткаў...

— Пойдзеш зноў?

— Мабыць, не...

Яны пастаялі некалькі хвілін, ведучы пустую гаворку, потым Сюзана схамянулася:

— Прыйдзі да мяне вечарам. Абяцаеш?

— Прыйду.

Да вечара непрыемнае пачуццё развеялася. Яна такая, Сюзана. Летась, калі запісалі ў Германію, заразілася воспай, цяпер — уцякла ў Сівалобы. З другімі дзяўчатамі Міця разважае пра вайну, пра немцаў, жартуе, смяецца, з Сюзанай — не можа. Ён не раз спрабаваў выклікаць ва ўяўленні яе твар, фігуру, але вобраз расплываецца, пакідаючы ў душы цьмяна-радасную трывогу.

Пра Сюзану Міця нават думаць не можа — марыць. Успамін пра яе нараджае ў душы нейкае трымценне, парыванне, хочацца зрабіць нешта незвычайнае, здзівіць яе, уразіць. Але паміж гэтым нябачным, глыбока схаваным у грудзях парываннем і тым, як Міця сябе паводзіць, застаўшыся сам-насам з дзяўчынай,— неадольная мяжа. Ён з ёй непаваротлівы, маўклівы, а калі гаворыць, то не тое, што хоча. Ён нават калі сустракае Сюзаніну маці, то стараецца прайсці незаўважаным.

Падсвядома Міця адчувае, што Сюзана не разумее яго. Ёй падабаюцца жвавыя, увішныя, такія, як Галемба, як гэты бухгалтар Цыбулька. Міця сам бы мог быць такім, калі б захацеў, ды толькі не з Сюзанай. Чаму так?..

Прыцемкам Міця падыходзіць да Сюзанінага двара. Яна ўжо чакае яго. Сядзіць на лавачцы пад яблыняй, апранула сінюю блузку, якая вельмі ёй да твару. Ён прысеў побач, закурыў цыгарэту.

— Ты курыш? — здзіўлена пытаецца яна і чамусьці ціха, радасна смяецца.
— Вучуся.
— Я не разумею, навошта кураць?
— Прывычка. Падымае настрой.
Вечар цёплы, ціхі, неба ў густым засеве зорак. Такія вечары бываюць на схіле лета, калі яно ўжо адбуяла, адкрасавала, але яшчэ не паддаецца восені. Шаснуўшы лісцем, зрываецца з галіны, стукаецца аб дол яблык, за ім — другі.
Мінулым летам на гэтым жа месцы Міця сядзеў з Сюзанай. Праходзячы паўз яе двор, сад, ён заўсёды ўспамінаў тую дзіўную ноч, у грудзях соладка, трывожна шчымела. Ён да дробязяў памятае пахі, зыкі, шорахі праведзенай з Сюзанай ночы, цені дрэў, вось гэты парканчык, хату насупроць, словы, якія яна сказала, цеплыню яе цела, дотык яе валасоў да яго шчакі. Незабыўных уражанняў адной ночы хапіла на ўвесь год. Але як за год перамяніўся свет, як стала ўсё другім, новым!
Змрок згушчаецца. Міця цалуе, абнімае Сюзану, туліць да сябе. Яна не працівіцца, хіліцца да яго, як трава пад ветрам. Ён адчувае яе неспакойнае цела, усю яе — мяккую, падатлівую. Яны проста задыхаюцца ад наплыву пачуццяў, і Міця ўжо не можа разабраць, ці то ўласнае, ці яе так гучна б'ецца сэрца. Калі яны ўжо зусім блізка ад таго, каб пераступіць апошнюю мяжу, якая іх раздзяляе, Міця раптам цверазее, лёгенька адштурхоўвае ад сябе Сюзану. Не цяпер, не тут!.. Ён не раз думаў аб самых блізкіх адносінах, якія бываюць паміж мужчынам і жанчынай, думаў, што гэта будзе і ў яго з Сюзанай. Але не так, не крадучыся, не ў чымсьці абразлівай паспешлівасці.
— Мабыць, я хутка пайду адсюль,— гаворыць Міця.— Будзеш мяне чакаць?
— Куды пойдзеш? — Голас у Сюзаны спалоханы.
— Сама ведаеш. Мог быць там даўно. Так выйшла.
Яна задумваецца, маўчыць.
Раптам усклікве:
— Ты ў мяне клятву вазьмі! Моцную-моцную. Каб я сама сябе баялася.
— Не трэба клятваў. У кожнага — свая дарога. Нас нішто не звязвае. Але я люблю цябе... Ты ведаеш...
Зноў Сюзана маўчыць. Потым гаворыць зусім пра другое:
— Усе можам загінуць. У Сівалобах немцы лагер робяць. Там, дзе шаша сыходзіцца з чыгункай. Абцягваюць калючым дротам голае поле. Аж страшна падумаць...
У гэты момант асляпляльна бліскучы слуп агню вырываецца ў тым месцы, дзе калгасныя хлявы. Полымя разлягаецца, захоплівае новыя абсягі, і вось ужо выразна відаць чарада доўгіх хлявоў, цёмная лава хат на вуліцы злева, купчастыя хвоі на могілках.
— Я баюся, Міця. Дзе пажар?
— Не бойся. Нешта ў немцаў гарыць. Няхай гарыць!..
Міця шчаслівы, што іменна ў гэтую хвіліну сядзіць з Сюзанай. Голас яго ўзбуджаны, радасны. Сюзана магла б адчуць Міцеву радасць і ўзбуджанасць, але думае пра другое.
— Як ты пойдзеш? Начуй у нас. Я табе пасцялю на канапе.
Полымя ў самай сіле. Зоркі пабляклі, неба паласуюць, барвовыя сполахі. Чуецца доўгая кулямётная чарга, услед за ёй бязладная

вінтовачная страляніна. Немцы і паліцэйскія супакойваюць саміх сябе.
У двары насупроць нехта трывожна перамаўляецца. Выходзіць Сюзаніна маці, з хвіліну стаіць на ганку, углядаецца ў пажар. Нарэшце, нахіліўшыся над парканчыкам, суцішыўшы голас, дакарае:
— Маладыя людзі, хто так робіць? Не ведаеце, які час? Ідзіце зараз жа ў дом!
Толькі адзін раз, яшчэ летась, быў Міця ў Сюзаны, заносіў кнігу. У доме яе маленькія пакойчыкі, патэфон на нізкім століку, пафарбаваныя дзверы, падлога. Не, цяпер ён не пойдзе. Дзякуе Маргарыце Станіславаўне (з Сюзанінай маці Міця размаўляе ўпершыню). Ён жыве недалёка, дойдзе дамоў агародамі.

РАЗДЗЕЛ СЁМЫ

I

Наўздзіў ласкава-лагоднае трэцяе ваеннае лета. Цёплыя дні перарываюцца імклівымі навальніцамі, пасля шчодрых ліўняў зноў лашчыць вока бясхмарная сінеча неба і вясёлая зялёная зямля. Сонца ўзыходзіць у пераліўна зіхатлівым бляску, хаваючыся вечарам за гутабарвовым небакраем.
Трава ў расе, у лагчынах — туманы. Лета паволі схіляецца на спад, і шчымліва-прывабны ў такую пору лес: хмельны роскві́т канчаецца, саступаючы месца задуменнасці і спакою.
Даўно разумнымі людзьмі заўважана: па вайне выпадае нябачаны ўраджай. Прыкмета спраўджваецца: тры гады ліецца чалавечая кроў, і ўсе тры леты ірвуць зямлю густыя, высокія — схаваецца конь з дугой — жыты, буяюць ячмяні, белымі азярынамі разліваецца грэчка. Невядома, як вытрываў бы гэты край, каб да нечуванага, нябачанага бацькамі, дзядамі спусташэння прычынілася засуха ці макрэча. Але бог літасцівы...
Надвор'е што трэба — жні, касі, малаці. Свеціць сонца, далячынь заслана лёгкай наміткай смугі, на небе ні хмурынкі. Палавіна партызанскіх рот памагае пагарэльцам на полі. Апрача сялянскага звычаю (большасць жа партызанаў — з вёсак), ёсць практычная прыкідка: зіма не за гарамі, а лясная армія разраслася непамерна, і каб пракарміць яе, трэба сталыя прыпасы, нарыхтоўкі.
Штаб засядае ў Сасновіцы.
Спалена яна, як і Аземля, як і другія вёскі, якія давалі партызанам прытулак.
З часу экзекуцыі прайшоў месяц, і вёска патроху ажывае. Сям-там на папялішчах узняліся шэрыя гурбачкі зямлянак, некаторыя гаспадары нават дрэва навазілі, ладзяць хаты.
Край гэты яшчэ бог пашкадаваў: на дзве спаленыя вёскі адна цэлая, большасці жыхароў удалося ад карнікаў схавацца. Далей, на захад і поўдзень, дзе стаялі зімой Каўпак, Сабураў, іншыя рэйдавыя злучэнні,— мёртвая зямля. Немцы помсцілі там насельніцтву з асаблівай лютасцю: на дзесяткі кіламетраў наўсцяж — суцэльныя пажарышчы, жыхароў замардавана большая палавіна — іх палілі, тапілі ў калодзежах, расстрэльвалі, прачэсваючы лясы.
Мінецца ліхалецце, а сляды смерці, спусташэння надоўга астануцца. Некаторыя вёскі не падымуцца ніколі — няма каму іх пады-

мацьь. Нават тым, хто астаўся жывы, душу апякло назаўсёды. Як ні круці, а палілі, стралялі, знішчалі людзей усё-такі людзі, няхай сабе апранутыя ў эсэсаўскія мундзіры. Да чаго дайшоў чалавек...

Перш чым сабраць штаб, Бондар два тыдні ездзіў па атрадах і брыгадах заходняй зоны.

Сустракалі па-рознаму. Найчасцей афіцыйна-стрымана, з халоднай, змушанай ветлівасцю, як бы аддаючы даніну павагі палкоўніцкаму званню начальніка штаба, які часова камандуе злучэннем. Цёплы, шчыры прыём ён напаткаў толькі ў двух-трох маладых брыгадах, на чале якіх стаяць такія, як ён, акружэнцы ці былыя ваеннапалонныя. З пачутага, пабачанага напрошваецца невясёлы вывад: шматтысячнае войска, якое кантралюе цэлы край, камандзірам яго не лічыць. Нібы захапіў ён чужое месца, якое не належыць яму па праву.

Камандзіры сабраліся ў Сасновіцы, у размяшчэнні брыгады Гаркушы. Сядзяць за доўгім самаробным сталом. Сонца, па-летняму гарачае, плыве ўверсе, над зялёнымі купамі хвой. Справа — травяная паляна, за ёй пачынаецца чарналессе.

Бондар нервуецца. Сярод другіх пытанняў ёсць асаблівае: аб паводзінах камбрыга Міхнаўца, які ў час эсэсаўскай блакады ўхіліўся ад бою. Але Міхнаўца няма.

— Калі ноччу чыгунку не перайшоў, не прыедзе,— кідае Гаркуша, насупіўшы чорны, пабіты воспаю твар.— Давайце пачынаць.

Словы гаспадара трохі развейваюць змрочны настрой.

— Ведае кошка, чыё мяса з'ела...

— Міхнавец важкую прычыну знойдзе. Скажа — адбіваў блакаду...

— Ён цяпер не шманае: гебітскамісара ўзарваў. У яго ж кабінеце...

На сасне трэснуў сучок, рыжай маланкай шуганула ў зялёную навісь вавёрка.

— Свежына пабегла...

— Страляй! Будзе бабе каўнер. Пасля вайны паліто пашые. Толькі цаляй у вока, каб шкурку не пашкодзіць!

— Я ўчора бачыў дзвюх коз,— паведамляе гаваркі Гаркуша.— А на тым тыдні — дзіка. Пёр з аеру, як танк. Шчаціна на хрыбце — старчаком.

— Дзіва што. Дзічыны распладзілася!

Гаркуша, здаецца, забыўся нават, для чаго сабраліся. Пачынае цэлую гісторыю:

— Калі б'юцца людзі, плодзіцца звяр'ё. І ў тую вайну так было. Я пастушком быў, помню. У наш лес панадзіўся мядзведзь. Задраў дзвюх кароў. Бацька мяне цэлы месяц лупцаваў...

Звычайная сялянская хітрасць. Калі што не ладзіцца — пляці кашалі.

У лесе тым часам чуваць стрэл. Гулкае рэха тоне ў сасонніку.

— Едуць!

— Міхнавец без музыкі не можа!

— Апавяшчае, каб сустракалі карэту...

Гаркуша ўстае з-за стала, прыпадаючы на левую нагу, ідзе на паляну. З просекі выныраюць трое коннікаў. Прывязваюць коней, ідуць да буданоў. Міхнаўца сярод іх няма. Гледзячы сабе пад ногі, дакладвае камісар, зусім малады яшчэ, ружовашчокі хлопец:

— Міхнавец захварэў, прыехаць не можа.

Камандзіры апускаюць вочы. Некалькі хвілін трывае няёмкае

маўчанне. Як нож, разанулі словы, кінутыя ва ўсеагульнай цішыні камандзірам асобнага атрада Лежнаўцом:

— Давайце пачынаць. Прыляціць з Масквы начальства, разбярэцца. Хто што зарабіў — палучыць.

Аб прызначэнні новага сакратара абкома Бондар здагадваецца, хоць дакладных вестак няма. Пра высокага начальніка можна меркаваць толькі па грузах, якія прыбываюць на партызанскі аэрадром: у большай, чым раней, колькасці прывозяць іх дзяўчаты-лётчыцы. Яны ж пусцілі чутку, што партызанскі камандзір сядзіць у штабе авіяцыйнага палка, прыспешваючы перакідку аўтаматаў, толу, прыпасаў.

Бондар пачынае пасяджэнне. Бягучыя пытанні развязваюцца лёгка. Нават размежаванне брыгад, атрадаў па сельсаветах, каб пасільна для жыхароў весці харчовыя нарыхтоўкі, праходзіць без крыку. Сыр-бор разгараецца з-за боепрыпасаў.

— Бондар, дурную практыку кідай! Сваім, гарбылёўцам стараешся!

— Чаму ім толу трыста кілаграмаў, а нам толькі сто?

— За два месяцы брыгада палучыла чатыры аўтаматы! Другім далі па дзесяцьь...

— Пры Лаўрыновічу такой несправядлівасці не было!

Крычаць Дзяруга, Паслядовіч, Сасноўскі, Млышэўскі — усе без выключэння камандзіры брыгад і атрадаў, што пачалі дзейнасць з сорак першага года. Зноў вытыркаецца Лежнавец:

— Хопіць, накамандаваўся! Прыляціць камандзір — і падзеліць.

Лежнавец садзіцца і здрадліва адводзіць ад начальніка штаба позірк.

Збялелы Бондар маўчыць. Штосьці большае, чым аўтаматы і тол, тоіцца за поўнымі абурэння выгукамі камандзіраў, якія забыліся пра ўсялякую дысцыпліну. Над сталом уздымаецца мажная постаць Вакуленкі. Разгарачаныя галасы сціхаюць.

— Ты, Лежнавец, чаму лезеш наперад бацькі? — грыміць дамачоўскі камбрыг.— Перамены пачуў, стажам выхваляешся? Правільна, ты ў лесе два гады, але эшалона ніводнага не скінуў. Ты думаеш, савецкая ўласць так ужо будзе дзякаваць табе, што ты чэсна па кустах туляўся ды бобікаў пужаў? Трэба дзелам браць, а не горлам! Гарбылёўскай брыгадзе болей далі, бо з чыгункі не злазіць. Мне менеей выдзелілі, але я не крычу.

Вакуленка — дыпламат. Адсцябаў самага нахабнага, астатнія самі язык прыкусілі.

Вечарам Бондар з Вакуленкам ідуць па сасновіцкай вуліцы. На панадворках сям-там мільгаюць цёмныя постаці, ля зямлянак блякла свяціцца цяпельцы. Вяскоўцы гатуюць вячэру. Фыркае прывязаны да дрэва конь, рыпіць калодзежны жураўель — нехта дастае са студні ваду.

У тым месцы, дзе стаяла штабная хата, глуха, пуста. Дворышча бязлюднае. Толькі ў глыбі агарода, як і раней, купка маладых грушдзічак.

Мужчыны моўчкі здымаюць шапкі. Ведаюць абодва: Каця, гаспадыня штабной хаты, загінула. Дзяцей адвяла ў лес, схавала, а сама кінулася назад. Нешта яшчэ хацела выхапіць з двара.

Маўчанне парушае Бондар:

— Помніш, што Каця гаварыла? Чалавек прадчувае смерць.

— Кінь, Павел Антонавіч. Смерць кругом лятае. Прадчувай не

прадчувай. Калі заварылі кашу, нехта ў яе трапіць. Харошая была баба. Ды ці адна яна?..

У сасоннік, дзе стаяць рассядланыя коні, вяртаюцца хмурныя, занятыя сваімі думкамі. І толькі калі едуць па начной дарозе дамоў, у Бацькавіцкі раён, Вакуленка, параўняўшыся з Бондарам, гаворыць:

— А ты ведаеш, я сапраўды збіраўся ажаніцца з Кацяй. Мужык у яе нягеглы быў, п'яніца. І загінуў па-дурному. Надумаўся зімой у Пцічы рыбу лавіць, у проламку трапіў. Нацярпелася яна з ім...

Некалькі гоняў едуць моўчкі. Неба засеяна зоркамі, узышоў месяц, дарога праглядаецца добра. Ноч аднак зябкаватая, Бондар апрануты толькі ў вайсковы кіцель, раз-пораз пацепвае плячамі.

— У мяне, брат, грэх на душы,— працягвае Вакуленка.— Цяпер трохі зацягнула, забыўся, а першую зіму месца не знаходзіў. Маю сям'ю тожа спалілі. Жонку і сына. Я з імі не жыў, разышоўся яшчэ ў трыццаць шостым. Страгача з мяне за ета перад самай вайной знялі. Прыляпіўся да адной сцервы. Збіраўся да сям'і вярнуцца, а тут — вайна. Новая нарачоная ў тыл драпанула. Ты, Бондар, не крыўдуй, што на цябе крычалі. Акцябрскія камандзіры не любяць вас, хто пазней у партызаны прышоў, за тое, што вашы сем'і цэлыя і што гора настаяшчага вы не бачылі. Эшалонамі тут не дакажаш. У таго Лежнаўца бацьку, матку, трох дзяцей і жонку расстралялі, у Дзяругі — жонку і дзяцей. Ведаеш, песня ёсць: «Нашы хаты спалілі, нашы сем'і пабілі...» Пра нас вот такіх песня. Складзеная яшчэ ў першую зіму, як Акцябрскі раён знішчалі. Немцаў прагоняць, а як нам жыць? Каб мне хоць гадоў трыццаць было, а то ж сорак пяць...

— Ёсць і другія прычыны,— пярэчыць Бондар.— Партызанства. Быў бы я ў арміі...

— А па-мойму, лепшае, што ў нас ёсць, дык вот ета партызанства. Народ сілу паказаў і тое, што ён любіць савецкую ўласць. Калі беларусы на такую вайну падымаліся? Прывыклі на іх глядзець, як на ціхіх, пакорлівых. Ведама, балотныя, лясныя людзі. А яны бач што ўтварылі. Па ўсёй Беларусі кіпіць, як у катле. Вот спалілі нашы сёлы, загубілі столькі людзей, большая палавіна вобласці, лічы, знішчана, а людзі, пагарэльцы няшчасныя, слова паганага нам не сказалі. Кормяць, пояць нас, як бы нічога не сталася. Разумеюць, што іначай нельга. Калі пайшоў на ворага — пра хату не думай. Залаты ў нас, Бондар, народ. Толькі пажыць яму па-людску не прышлося...

— Але ж на вайне трэба дысцыпліна.

— Ды кінь ты пра дысцыпліну! Ну, трохі не любяць вас, лейценантаў, капітанаў, за тое, што адступілі ў сорак першым, дык што? Што ты хочаш ад мужыцкай арміі? Ваякі, сам ведаеш, не вельмі. Грукні з гарматы — разбягуцца. Але затое другім узялі — усюды яны — як тыя мурашкі, што поўзаюць па ўсім лесе, а валакуць у адну кучу. Вот едзем мы з табой і ніякага чорта не баімся. Паліцэйскіх разагналі, каменданты ў норы пазашываліся — наша зямля. Армія пад Курскам ад немца адбілася, а мы — тут. Тыя аўтаматы, што сёння не падзялілі,— глупства, дробязь. Не аўтаматамі партызаны сільныя...

— Што ты прапануеш, Адам Рыгоравіч?

— Я вот што скажу табе, Бондар. Пры настаяшчым палажэнні з новым камандзірам ты можаш і не паладзіць. Як я з Лаўрыновічам. Сам прывык камандаваць, сяму-таму на хвост наступіў. Хоць не вельмі нас з табой слухалі, аднак жа гонар ёсць. Я вот пераламаўся, пайшоў на брыгаду і табе раю ўзяць прымер.

Бондару раптам робіцца лёгка. Адчувае: душу гняце невядомасць, і сённяшні выбух на пасяджэнні штаба — прадвеснік гэтай невядомасці, якая няўхільна насоўваецца. Вакуленка яго разумее лепей, чым хто.

— Зраблю, як ты. Гарбылёўская брыгада разраслася, трэба дзяліць.

— За ета хвалю, Бондар. Маладзец. Мамент адчуваеш. Галоўнае разумець, хто мы такія. Усе — я, ты, камандзіры, якія сёння артачыліся і дралі горла,— усе мы ўпаўнаважаныя. Нас на нейкае места паставілі, і нас могуць зняць. Як пра таго калгаснага брыгадзіра да вайны гаварылі — спачатку выдзвінулі, а пасля задзвінулі. Як, да прымеру, я пражыў сваё жыццё? Ішоў туды, куды пасылалі. Кім, брат, я толькі не быў! Пачаў сакратаром сельсавета, потым год рабіў у валасці, загадваў хатай-чытальняй, у калекцівізацыю старшынёй калгаса два гады быў, пасля перакінулі на сельсавет. Работаў у сяльпо, у райспажыўсаюзе, а як праштрафіўся — паслалі загадваць млыном. Дырэктарам ільнозавода паўгода пабыў, апошнія чатыры гады — на нарыхтоўках. Як пачалася вайна, месяц пакіраваў РЫКам... Пра бальшавікоў, брат, толькі нашы ворагі плятуць, што мы захапілі ўладу, сталі новымі панамі, дыктатарамі. Ніякія мы не паны і не дыктатары, а ўпаўнаважаныя. Ідзем туды, дзе трэба, і наша задача — выконваць усё, што загадваюць. Я вот партызанства раздуваў, узнёсся — аж галава закружылася, а пасля цыкнулі — і сеў на сваё месца. Старая закваска ў адзін момант праявілася. З усімі так будзе. Артачацца камбрыгі, насы пазадзіралі, вольніцу пачуўшы, а самі таго не ведаюць, што яшчэ рады будуць, калі іх пасля вайны паставяць на сельсавет ці калгас. Такое, брат Бондар, наша жыццё, і з яго не выскачыш. Можа, і добра, што яно такое.

Я яшчэ вот што хачу табе сказаць. Народ нас цэніць, паважае, і трэба пастарацца, каб такая памяць пра нас засталася. Немцы сёлы папалілі, жывёлу забралі, але ў Германію яе не паспелі вывезці. Палавіна яе ў Росіцы ды яшчэ ў Бацькавічах. Зразумеў, куды гну?

— Як летась у Літвінаве?

— Трэба пастарацца лепей. Каб ні адна сучка не цяўкнула.

II

Лагер гарбылёўцаў, як і ў мінулым годзе, калі атрад толькі пачынаў дзейнічаць,— у лесе. Але пад дрэвамі не адзінокія палаткі, а цэлыя лавы зямлянак, буданоў, навесы для коней, пасыпаныя жоўтым пяском дарожкі. Сосны, пад якімі раскінуўся лагер, былі некалі пасаджаны пад шнур, па раллі, але з цягам часу парадак парушыўся і цяпер ледзь-ледзь праглядваецца.

Падзеі нарастаюць. Нямецкае наступленне пад Курскам правалілася. Чырвоная Армія сама перайшла ў наступленне. Узяты Арол, Белгарад. Вылецела з вайны Італія.

Злучэнне зноў мае сталага кіраўніка. Волах, які прыляцеў разам з цэлым штабам памочнікаў,— чалавек у рэспубліцы вядомы. Займаў высокія пасады ў Мінску, на Палессе не раз прыязджаў — наглядаў за меліярацыйнымі работамі.

Двухгадзінная размова з вока на вока, якая вынікла ў начальні-

ка штаба з новым камандзірам злучэння, супакоіла Бондара. Волах — сярэдняга росту, шыракаплечы, з мужным відным тварам — чалавек дасціпны. Хоць на справы, што склаліся ў брыгадах, глядзіць крытычна, поспехі недаацэньвае.

З другога боку, сакратар абкома намечаныя аперацыі ўхваліў, Бондара як бы нават узвысіў, загадаўшы ўзяць пад асабісты кантроль Усходнюю і Паўднёва-Прыпяцкую зоны. Узначальваць разгром нямецкага гарнізона ў Росіцы прызначыў батальённага камісара Гулікоўскага, таго самага, які леташняй восенню камандаваў з'яднанымі атрадамі, калі ўзрывалі мост на Пцічы.

Бярэ лейцы ў рукі Волах. Пакуль што асталяваўся ў брыгадзе Гаркушы, хоча разабрацца са смерцю Лаўрыновіча, з Міхнаўцом.

Штаб злучэння пакінуў пры Гарбылёўскай брыгадзе. Але ці надоўга?..

Дзіўны ў Бондара настрой. Адчувае, што нейкі круг яго жыцця замыкаецца, роля, якую іграў тут, у родных лясах, набліжаецца да канца. І справа не толькі ў тым, што прыслалі новага камандзіра, які, па ўсім відаць, не збіраецца дзяліць сваю высокую ўладу, а ў чымсьці непараўнальна большым, у новым павароце агромністых падзей вайны. Нямецкая армія адступае, і Курск — гэта цяпер ясна, як божы дзень — быў адчайнай спробай фашыстаў вярнуць страчаную яшчэ зімой ініцыятыву. Разбілася ўшчэнт гэтая спроба, і Бондар не верыць, што немцам удасца сур'ёзна затрымацца на Дняпры ці ў якім-небудзь другім месцы. Праз два-тры месяцы Чырвоная Армія прыйдзе сюды. Што ён, Бондар, будзе рабіць далей? Куды выкіруе яго жыццёвы лёс? Яму прыслалі палкоўніцкі мундзір, але для арміі ён чалавек страчаны. Далёка наперад рушыла армія ў ваенным майстэрстве. Мяркуючы па ўсім, там, пад Курскам, была агромністая танкавая бітва. Ні абсягаў яе, ні арганізацыі сучаснага бою Бондар не разумее. Ён нават не ведае, адкуль узяліся гэтыя тысячы танкаў, якіх не было ў сорак першым годзе, калі нармальна працавалі ваенныя заводы, а немцы не паспелі захапіць агромністых тэрыторый. Ні дывізіяй, ні нават палком камандаваць у сучасным баі ён не зможа, а на батальён палкоўнікаў не ставяць. Дый ці пацягне ён цяпер батальён?..

Бондар пойдзе на брыгаду. Яго месца — у партызанах. Другога не дадзена. Толькі б з Росіцай разлічыцца. Лясная армія, якой ён камандаваў, як бы нясе віну перад насельніцтвам. Яно паіла, карміла партызанаў, і трэба адбіць кароў, якіх забралі эсэсаўцы. Карова — карміцелька для селяніна..

З выпадку перамогі пад Арлом і Белгарадам наладзілі невялікае баляванне. На парослай ядлоўцам паляне, трохі наводшыбе ад буданоў і зямлянак, сабраліся мясцовыя камандзіры.

Прамоўцаў хоць адбаўляй. Устае са шклянкай Вакуленка, за ім Бальшакоў, затым — па заслугах, па стажы — ніжэйшыя камандзіры. Добра ўсё-такі, што сабраліся. Колькі ўсе яны, хто сядзіць за сталом, чакалі прасветлай часіны, калі адтуль, з усходу, прыляцяць шчаслівыя весці. Колькі перадумалі, адпакутавалі. Не сакрэт жа, што год назад, калі немцы ірваліся да Волгі, некаторыя дапускалі, што вайна можа зацягнуцца...

Бондар падпіў, расчырванеўся. Свойскі, з расхрыстаным каўняром злінялай гімнасцёркі, дапытваецца ў суседзяў:

— Бальшакоў, на Волгу паедзеш? Кінеш нас, бедных лапцей?

— Тут астануся, Павел Антонавіч. Чэснае слова. У МТС папрашуся, калі возьмеце.

— Возьмем!— гудзе застолле.— Нам такія кадры патрэбны. Правераныя, паліцічаскі выдзержаныя...

— Ты, Хмялеўскі, што будзеш рабіць?

— У школу пайду. У Журавіцкую, каменную, з якой летась бобікаў не выкурылі. Цяпер выкурым.

— Верна, Хмялеўскі! Мы цябе дырэктарам паставім.

— Я і быў дырэктарам. Толькі цяпер хачу з сяла ў мястэчка. Бліжэй да культуры...

— Перавязём! Кватэру дадзім. Для сямейнага жыцця з жонкай Соняй...

— Таварыш Вакуленка!— тым часам гукае Бондар.— Звяртаюся да цябе як да савецкай улады. Ты ж будзеш старшынёй РЫКа. Ведаеш, якая ў мяне спецыяльнасць? Ляснічы. Я школу ў Бацькавічах канчаў. Пабажыся пры ўсіх, што паставіш ляснічым...

Да месца, да часу — песня. Новая, якая нарадзілася там, на вольнай зямлі, а ў партызанскім лесе вывучана нядаўна:

Идет война народная,
Священная война...

Гулка разлягаецца рэха ў навакольных соснах. Асцерагацца не трэба — лес пад Рагалямі свой, партызанскі, не проста дабрацца да Рагалёў.

Не будут крылья черные
Над Родиной летать,
Поля ее просторные
Не будет враг топтать.

Дзень хіліцца да вечара. На паляну кладуцца доўгія цені, мітусяцца дзяўчаты, носячы ў гліняных місах закуску з кухні. Дзве ўжо за сталом, адна — побач з Бондарам. Чарнявая, шустрая, з залатым пярэднім зубам. Штосьці яму гаворыць, смяецца, а начальнік штаба ёй шклянку з гарэлкай падсоўвае.

Якубоўскі сядзіць насупроць, хмурыць густыя бровы. Раптам бляднее з твару, ускоквае:

— Грамадзянка, вы ў атрад адкуль прыйшлі?

— З Брэста. Мой муж быў ваенны.

— Недзе я вас бачыў. Вы акопы пад Вербічамі не капалі? У сорак першым, калі пачалася вайна...

— З Брэста я прыйшла...

Чарнявы твар у дамачкі між тым палатнее, ні крывінкі на ім. Рукі трасуцца.

— Не з Брэста, з Бацькавіч вы,— цвёрда гаворыць Якубоўскі.— Не разумею толькі, навошта маскарад?

Дамачка кідаецца галавой на рукі, на стол, плечы яе ўздрыгваюць ад гучных літанняў:

— Даруйце, парцізаны! Я нічога не рабіла... Не хацела рабіць. Мяне сілай паслалі. Жыла з адным. Не ведала, што ён такая сволач...

Допыт шпіёнкі праводзяць у той жа вечар. Ва ўсім прызнаецца, аддае бутэлечку са стрыхнінам. Яна сапраўды з Бацькавіч, прозвішча — Франя Бейзік, да вайны была замужам за эмтээсаўскім механікам. Заблытаў у павуціну Юры Басняк, а потым яшчэ адзін, па прозвішчы Аксаміт. Аддаў немцам, а тыя гразілі, як жонку камуніста, вывезці ў лагер.

Дзіўна адно: чаму верціхвостка прыйшла з такой недарэчнай легендай? Бацькавічы — пад бокам, мясцовага чалавека ў лесе лёгка пазнаць.

Вывад напрошваецца такі: спяшаюцца фашысты. Гарыць пад нагамі зямля. Няма калі ім думаць.

III

Рэха падзей пад Арлом, Белгарадам, у далёкай Італіі адгукаецца перш за ўсё ў Паўднёва-Прыпяцкай зоне.

З Бацькавіч на Хвойнае пралягае ветка-аднапутка, яе ахоўваюць мадзьяры. Прыехалі на змену славацкай дывізіі, пераведзенай пад Мінск. Са славакамі ў партызанаў быў хаўрус, больш за сотню іх перайшло ў лес. З мадзьярамі сувязі няма. Чужыя, далёкія людзі, і мова іх яшчэ больш незразумелая, чым нямецкая.

Але цяпер становішча мяняецца. У штаб паступілі звесткі, што мадзьяры хочуць наладзіць сувязь з партызанамі. Ды гэта не ўсё. На станцыі Іванаўка, якая размяшчаецца прыкладна пасярэдзіне веткі-аднапуткі з Бацькавіч на Хвойнае, наспела справа болей пільная. Немцы аднавілі там дрэваапрацоўчы завод, спалены леташняй восенню Каўпаком, калі ён займаў Іванаўку. На работу прывезлі палонных сербаў — больш чым паўтараста чалавек. Справа яўна бязглуздая: у партызанскі край прывезці людзей з другога партызанскага краю. Як трэба было чакаць, палонныя ўстанавілі сувязь з мясцовымі партызанамі. Скулу, здаецца, прарвала, хоць Сікора, камандзір атрада, чамусьці дыпламатнічае.

Тры дні ў штабе ліхаманкавая работа. Зварот да мадзьяраў напісалі, трэба перакласці на венгерскую мову, а чалавека, які б ведаў гэтую мову, дзе знойдзеш? У атрады кінуліся пасланцы і такі даставілі ў штаб старога, падобнага на распоўзлы грыб чэха, які служыць фельчарам у Дамачоўскай брыгадзе.

— Як жывеш, бацька?— пазнаўшы фельчара, пытаецца Бондар.

— Маю раматус,— чэх безнадзейна махае рукой.— Сам хворы, і жонка хворая. Мой сын прыйшоў да вас, а я хачу дадому. Да жонкі... Мая медыцына ест глупства... Ёду няма, бінтоў няма... Лячу травамі...

Бондар усміхаецца: не заўсёды пачуеш такую шчырасць.

— Восенню адпусцім. Чуў, бацька? Немцаў гоняць, аж пыл курыць. Восенню нашы будуць тут.

— То праўда. Але я дадому цяпер хачу. Не маю сілы чакаць...

Фельчару далі лістоўку, папрасілі перакласці. Венгерскую мову ведае, відаць, някепска, бо заціснуты ў шурпатых пальцах аловак даволі лёгка выводзіць на паперы незразумелыя словы.

— Жыў там,— вяртаючы спісаныя аркушыкі, тлумачыць фельчар.— Тая халера называлася Аўстра-Венгрыя. Гімназію іхнюю скончыў... Магу яшчэ па-нямецку...

— Па-нямецку не трэба, бацька. Маем спецыялістаў. Патрывай трохі... Пусцім дадому і хату паставім.

Фельчару аддзячылі. Ён, відаць, сам не думаў, што ў высокім штабе атрымае пакунак, у якім сала, сушаная каўбаса. Чэх разгублена ўсміхаецца:

— Маю такі лёс. Буду служыць... Думаю атрымаць за свае пакуты пенсію...

За ноч лістоўку надрукавалі, а назаўтра Бондар з невялікім конным атрадам едзе пад Іванаўку. Чыгунку перамахнулі днём. Галопам праскочылі праз закіданы, лясны пераезд паміж Жарнавіцамі і Грамамі, так што немцы нават стрэліць не паспелі. Коннікі ўзяты з Гарбылёўскай брыгады, і навакольны лес ведаюць добра. Калі летась стаялі пад Альховам, вывучылі кожную сцежку. Каля шашы-брусчаткі прыйшлося аднак затрымацца: па ёй цягнулася на грузавіках доўгая нямецкая калона.

Перамаўляючыся з Гарвасём, Бондар едзе паперадзе атрада. Дзеля сустрэчы з іншаземцамі надзеў палкоўніцкі мундзір.

Бондар загадзя ведае, што ў надпрыпяцкім кутку яго сустрэнуць не так, як два тыдні назад у Заходняй зоне. Тут усе свае. Яшчэ летась куток разварушылі гарбылёўцы, а працягваюць справу атрады, якія выраслі з ініцыятыўных груп, пасланых вясной.

За шашой у ледзь прыкметным у траве зімніку дарогу перабягае чародка курапатак. Шэрыя, далікатныя птушачкі зусім не баяцца людзей. Прашмыгваюць, не ўзлятаючы, пад самымі конскімі нагамі. Някошаная асака на балоце пачынае рудзець. З яе раз-пораз, лапочучы крыллем, уздымаюцца сытыя качкі і, праляцеўшы пару гоняў, апускаюцца зноў.

Палуднаваць спыняюцца, заехаўшы ў мінулагодні лагер. Ён выглядае непрывабна. Узарваныя немцамі зямлянкі аселі, зверху, па засыпаных зямлёй накатах, параслі травой. Злезшы з каня, Бондар кіруецца на край зараслага соснамі кургана. У выкапаным партызанамі калодзежы рудая, застойная вада. Нехта накідаў у яе трэсак, ламачча. А рачулка-ручэй у тым месцы, дзе сасняк пераходзіць у чарналессе, журчыць па-ранейшаму, і дно чыстае, усланае пяском, дробнымі каменьчыкамі. Над ручаём пахіліліся лозы, вольхі, на звівах выступаюць скручаныя, аголеныя карані. Бондар здымае шапку, нагінаецца, набірае вады. Зубы зводзіць ад сцюдзёнасці. Ручэй хутчэй за ўсё выцякае з якой-небудзь блізкай крынічкі, але дзе яна, ён не ведае. Не хапала часу пацікавіцца. Пражыўшы ў лесе, на прыродзе болей за год, ён зусім не зважаў на тое, што навакол.

Недзе на другім краі сасонніку азываецца зязюля. Толькі дзіўна яна кукуе: пачынае — і адразу спыніцца, як бы не хапае ёй дыхання. Бондар міжволі прыслухоўваецца: зязюля нібы не хоча налічаць яму гады.

Гарвась тым часам рассцілае ў лажку, на схіле пагорка, папону, кліча Бондара. Партызаны ўжо сілкуюцца.

У душы нарастае хваля чуллівасці. Не могучы ўтрымаць яе ў сабе, Бондар гаворыць:

— Толькі год мінуў, як тут стаялі, а ніякага знаку... Зарастуць, хлопцы, нашы сцежкі... Разыйдземся па работах, службах. Забудземся адзін пра другога...

— Не забудземся,— Гарвась неяк бездапаможна ўсміхаецца.— Тое, што набалела,— ён тыцкае сябе пальцам у грудзі,— век буду помніць. І ты будзеш... Я ведаю, пра што думаеш. Усе думаем. Мы не тыя, што былі да вайны, і другімі не зробімся. Цану чалавеку ведаем... Мяне цяпер калаціць пачынае, калі чалавек думае адно, а гаворыць другое. Гнілы ён, не наш...

Байцы, якія разлегліся наўкруг папоны, з цікавасцю прыслухоўваюцца да гаворкі. Рабаваты Антосік — ён служыць у штабным узводзе,— матлянуўшы галавой, пытаецца:

— Няўжо зноў пачнуць дакапвацца, хто брат і хто сват? Мой цесць у старасты пайшоў, дык я яго так прыціснуў, што свайго цэню баяўся. Нам служыў...

Партызаны рагочуць.

— Цяпер паперы мала, на анкеты не хапае. Але прыйдзецца, брат, паспавядацца!

— Лепей з жонкай загадзя развядзіся...

— Ходу табе, Антосік, не будзе. Не разлічвай, што дадуць пасаду. Дарма што да медаля прадставілі...

Нечакана з сасонніку вынырвае бабулька з каробам-лубянкай за плячамі. Убачыўшы незнаёмых людзей, памкнулася назад, у гушчар. Партызаны завуць да сябе.

— Думала, да куранёў прыбілася, а тут вы,— не ведаючы, з кім стрэлася, тлумачыць бабуля.

Бондаравага мундзіра з бліскучымі пагонамі яна палохаецца.

— Мы, парцізаны, бабка. Не бойся.

Пэўнасці у старой няма, яна раз-пораз кідае насцярожаныя позіркі на Бондара.

— А етага ахвіцэра ў плен узялі, ці як?

Яшчэ раз у лесе раскацісты рогат.

— Савецкія камандзіры цяпер такую форму носяць. Каб немцы баяліся. Наша армія наступае, хутка тут будзе. Нам вот аднаго свайго камандзіра прыслала...

— А няхай вас!— старая махае рукой.— Напужалі дурную бабу. Хаты папалены, а яны цацкі на плечы панадзявалі. Думала, генерал нямецкі...

Вечарам пад'ехалі да Прыпяці. Спакойна, шырока разлеглася яна ў нізкіх, балотных берагах. Сонца вісіць нізка, і люстраная роўнядзь ракі, адбіваючы косыя прамені, як бы ўсміхаецца навакольнаму прастору. Цёпла, добра, ціха. Можна падумаць, што няма вайны, калатнечы, а толькі гэтая ласкавая рака, разлеглыя абсягі лугоў.

Бондару прыгадваецца выпадак, які здарыўся яшчэ на пачатку зімы. З-за Прыпяці ў Мінскі штаб прывезлі дзеда Талаша, славутага партызана грамадзянскай вайны. Дзеду амаль сто гадоў, але ўвішны, разумны — такі, якім апісаў яго пісьменнік Якуб Колас.

Дзеда збіраліся накіраваць у Маскву, але самалёта не было. Тым часам у штаб прывялі высокага змізарнелага чалавека. Ён называў сябе французам, музыкантам. Але як праверыць?

— Вы яму скрыпку знайдзіце,— параіў Талаш.— Тады і ўбачыце, які ён музыка.

Скрыпку знайшлі, і салдат аж задрыжэў, убачыўшы яе. Імкліва водзячы смычком па струнах, зайграў «Кацюшу»...

Прыпяць як бы падзяляе тутэйшыя мясціны на балотна-лясную і стэпава-палявую часткі. Палявая роўнядзь з вялікімі буйнымі сёламі — жытніца краю. Раўнінныя калгасы збіралі добрыя ўраджаі, тутэйшыя кірмашы разлягаліся ад мычэння кароў, свінячага, парасячага віску.

Але партызанства на стэпавай раўніне зарадзілася пазней, чым на паўночных пясках ды балотах. Мясцовыя атрады і цяпер размяшчаюцца ў лясах, а за Прыпяць робяць толькі імклівыя начныя вылазкі.

Коннікі рашылі заначаваць у Будным. Да Іванаўкі не так далёка, але ноччу паблізу гарнізонаў можна напароцца на засаду.

Буднае — свая вёска. Летась гарбылёўцы наведваліся сюды кожнага тыдня, мелі сувязных, старасту, які ім служыў. Некалькі мясцовых хлопцаў прыйшло ў атрад.

Цяпер — няма Буднага. Спалена. У вячэрнім паўзмроку шарэюць гурбачкі зямлянак, паблісквающь на панадворках прытушаныя цяпельцы.

Не паспелі коннікі даехаць да сярэдзіны вёскі, як ад зямлянкі кідаецца наперарэз постаць кабеціны з распатланымі валасамі.

— Парцізаны! Пастойце!..

Калі коннікі спыняюцца, жанчына, перайшоўшы на шэпт, паведамляе навіну незвычайную: у яе зямлянцы сядзіць немец.

Дапытваюць салдата, ад'ехаўшы на ўзлессе, нацягаўшы, каб было на чым спаць, саломы, расклаўшы вогнішча. Салдат — вялізнага росту, буйны целам, але вельмі змізарнелы. Твар густа зарос, вочы запалі, рукі чорныя, брудныя. Мундзір вісіць шкаматамі — відаць, доўга бадзяўся па лесе. Але ў яго вінтоўка, патроны, нават дзве гранаты.

Пытанні перакладае Косця з Гарбылёў, хлопец гадоў дваццаці, якога Бондар за веданне нямецкай мовы прыстроіў пры штабе.

— Ён гаворыць, — паспешліва тлумачыць Косця, — што ўцёк з-пад расстрэлу. Шукаў партызанаў, бо інакшага выйсця не было.

Бондар касавурыцца на салдата.

— За што хацелі расстраляць?

— Ён кажа — за паражэнцкія настроі. Сказаў другому салдату, што Германія вайну не выйграе...

— Адкуль у прыгаворанага да расстрэлу вінтоўка, гранаты?

— Гаворыць, — ноччу вылез са склепа і напаў на вартавога. У лесе без вінтоўкі нельга.

— Дзе служыў?

— У Рэчыцы, у ахоўным палку. Кажа, ёсць другія салдаты, якія не вераць Гітлеру.

Партызаны глядзяць на немца ласкавей. Нехта дае запаленую цыгарку, і ён прагна раз-пораз зацягваецца.

— Лёгка ўсё праверыць,— дыпламатнічае Бондар.— Рэчыца — недалёка. Нашы людзі там ёсць. Высветлім усё, што трэба...

Калі Косця перакладае словы салдату, той усміхаецца, згодна ківае галавой.

Яшчэ праз гадзіну пра салдата ведаюць усё. Завуць яго Бруна Габнер, родам з Гамбурга, мае жонку, двое дзяцей. Да вайны працаваў на металічным заводзе, на страявую службу не ўзялі, бо хварэе на страўнік.

Пераход нямецкіх салдатаў на партызанскі бок — не такая рэдкасць. Пачынаючы з вясны, выпадкаў, падобных на гэты, было некалькі. У брыгаду Палотнікава перайшоў нядаўна цэлы ўзвод на чале з фельдфебелем. Немцы са станцыі Гарбылі таксама прыйшлі. Але тыя памагалі з мінулага лета.

IV

Лес — як мора. На ўсю неаглядную даль разлегліся сасоннікі, дубнякі, бярэзнікі. Адсюль, з пяцідзесяціметровай вышкі, на якую дзеля цікавасці залез Бондар, добра бачны палянкі, просекі, насып чыгункі-аднапуткі, хаты і станцыйныя будынкі ў Іванаўцы. Немцы, мабыць, спецыяльна змайстравалі такую агромністую вышку, каб сачыць за партызанамі. Аднак не ўсачылі. Тыдзень назад, не чакаючы падмацавання, мясцовы атрад напаў на Іванаўку. З лагернай аховай справіліся сербы.

Дрэваапрацоўчы завод, дзе выраблялiся шпалы, часткі для бункераў, дзотаў, зруйнаваны дашчэнту. Тырчаць абпаленыя слупы, ляжаць кучы цэглы, друзу.

Па партызанскім лагеры паходжваюць чорнавалосыя, у абшарпанай вопратцы людзі, узбуджана-радасныя, трапяткія. Усе яны страшэнна схуднелыя, выпетраныя — скура ды косці, але вочы гараць агнём.

— Здраво, другар! Беясмо тресли немца! *

Былыя вязні жывуць перамогай. Іх гаворка збольшага зразумелая. Як і пачуцці, якіх яны не тояць. Браты-славяне з далёкага сініга Дунаю...

Камандзір атрада Сцяпан Сікора, велікан з пустым правым рукавом камандзірскай гімнасцёркі, сядзіць перад буданом. Выгляд мае заклапочаны. Бондар ведае прычыну. У ахове лагера было каля трыццаці фашыстаў. Частка ўцякла, частку паўстанцы перабілі, васьмярых узялі жывымі. Патрабавалі над імі суда, і Сікора дазволіў.

— Я так падумаў, — тлумачыць ён,— фашысты здзекваліся з іх, то няхай судзяць, іхняе права. Аднак жа, брат, лютыя яны. Горш, чым мы. Усіх васьмярых — у распыл. Як разбойнікаў з вялікай дарогі. Мы нават апамятацца не паспелі.— Сікора памаўчаў, пачухаў патыліцу.— Аднак жа непарадак. Тэрыторыя наша, таму і законы нашымі павінны быць. Волах, мабыць, намыліць мне шыю...

— Намыліць,— пацвярджае Бондар.— Калі выклікаў мяне да сябе, то якраз даваў разнос Гаркушу. Яго падрыўнікі незнарок скінулі не той эшалон, а рэдактар у газеце напісаў.

Сікора рагоча.

— Але ж недавяркі! Хлопцаў, дапусцім, вінаваціць нельга. У зубы эшалону не глядзелі. Падклалі міну — і дай бог ногі. А рэдактар — дубіна. Хоць, брат, я яго разумею. Злосны на фашыстаў. На сто гадоў хопіць злосці! Такога людаедства натварылі...

У поўдзень навіны: нашы ўзялі Харкаў, некалькі драбнейшых гарадоў. У зводцы — сумскі, палтаўскі напрамкі.

Навіну прыносіць Мядзведзеў. Ён у Сікоры начальнікам штаба. Акрыяў хлопец, патаўсцеў, нават начальніцкі выгляд мае. А летась такой парой, ці трохі раней, прыйшоў у атрад. Здаецца, у акружэнне трапіў якраз там, пад Харкавам.

— Што можа быць за год, га, Сяргей?— радасна пытаецца Бондар. — Што далей будзе?

— Чырвоная Армія выйшла на аператыўную прастору. Праз месяц прыцісне фашыста да Дняпра.

Вечарам яшчэ адзін гарбылёвец паяўляецца — Камар. Служыць у атрадзе начальнікам разведкі і контрразведкі.

— Сустрэча з мадзьярамі ў суботу,— дакладвае ён ні то Бондару, ні то Сікору.— Лістоўкі сувязной перадаў.

Чакаць, значыць, яшчэ тры дні.

Астаўшыся ўдвух з Сікорам, Бондар пытаецца:

— Як мае кадры?

— Мядзведзеў талковы хлопец. Прыжаніўся тут з адной... Ты ж, можа, ведаеш — вясной яго цюкнула. Ну, а медсястра не толькі бінты перавязвала... А ў Камара характар, як аршын. Можа дроў наламаць. З гэтым судом я яму даверыўся — і вось бачыш... Але за мадзьяраў не бойся. Там, на станцыі, талковая баба. Зробіць, што трэба. Я яе ў сорак першым спецыяльна пакінуў.

— Нешта ты хітруеш, Сцяпан Тарасавіч. Скажы чэсна: навошта мяне клікаў?

* Дзень добры, таварыш! Пакалашмацілі немцаў! (серб.).

— Дзівак ты. Трэба твае пагоны паказаць! Гэты іхні камандзір роты ніякі нам не таварыш. Чысцейшы служака! Але нос на ветры трымае. Адчуў—ісці далей з немцамі не з рукі. Хоча гарантыю мець.

Пры атрадзе выдаецца раённая газета. Невялікі, на чвэрць звычайнага аркуша лісток з даваеннай, аднаўленай нават па форме назвай. Да раніцы газета гатова. Пярэднюю частку займае тыднёвая зводка аб выніках баёў за Харкаў. На другой старонцы некалькі заметак пра бой за вызваленне сербаў. Нават верш змешчаны, пад якім стаіць нязвыклае прозвішча — Багуміл Іваніч.

На бой, славяне,
Судьба сурова!
Неволи, рабства
Порвем оковы.

В крови, в пожарах
Белград и Прага,
В сердцах сыновьих
Растет отвага...

Верш напісаў югаслаўскі лётчык, капітан па званні — дасканала ведае рускую мову. Бондар бачыў яго: чорны, шчуплаваты, з разумнымі сінімі вачамі. Толькі вельмі хворы ён. Усё цела на скулах. Трэба ў Маскву адпраўляць, бо тут не вылечыш.

Начуе Бондар з Сікорам у хлеўчуку на свежым сене. За перагародкай уздыхае, пераважоўваючы жуйку, карова, раз-пораз азываюцца на шастку сонныя куры. Звычайнае, сялянскае хвалюе і радуе, як бы вяртаючы Бондара ў далёкі, напаўзабыты свет.

Да Сікоры ў яго — вострая цікаўнасць. Нечым шырокім, размашыстым ён нагадвае Вакуленку, хоць палітык, бясспрэчна, большы. Вакуленка толькі перад вайной стаў старшынёй райвыканкома, а Сікора быў першым сакратаром райкома доўгі час, імя яго вядомае. Яго пакінулі для падпольнай работы, але мясцовы атрад, як і некаторыя іншыя, у першую зіму не ўтрымаўся, і ён з невялікай групай прыбіўся да дамачоўцаў. Леташняй восенню Сікору раструшчыла разрыўною куляй правую руку, і адцяў яе звычайнай, навостранай пілой, здаецца, той самы чэх-фельчар.

Увогуле ў надпрыпяцкім кутку Бондар адпачывае душой. Калі спавядацца перад сабой, то апошні час, асабліва пасля сутычкі ў штабе і прылёту Волаха, ён адчувае сябе няўтульна.

— Як у цябе з Волахам?— нібы адгадваючы Бондаравы думкі, пытаецца Сікора.

— У строй хочацца. Я ўсё ж камандзір. Пайду, як Вакуленка. на брыгаду.

Сікора доўга маўчыць.

— Я ўсё разумею. Але трэба сябе пераламаць. Волаха не ведаю. Але, думаецца, Панамарэнка дурнога не прышле. Ды справа нават не ў Волаху. На яго месцы мог быць другі. Новы этап наступае, вот у чым соль. Партыйная работа падзапушчана, а трэба думаць пра заўтрашні дзень. Таму новага кіраўніка прыслалі. Ён ужо сёння пачне прыкідваць, каго на калгас паставіць, каго на сельсавет. А ты проста ваенны. Хоць, мабыць, і табе армія не засвеціць. Паставяць на раён — і будзеш цягнуць.

— Вайна не скончылася...

— Дык скончыцца. Не забывайся, што мы партызаны. Прывыклі рашаць, як на ноўгарадскім вечы. А разбураныя гарады, заводы,

спаленыя вёскі самі не падымуцца. Прыйдзецца зноў, брат, закасваць рукавы...

Бондара апошнія Сікоравы словы неяк непрыемна ўражваюць.

— Ты што хочаш сказаць?

— Тое, што чуеш. Ведаеш, як мы працавалі? На знос. Дзень і ноч з каня не злазіш, носішся па раёне — давай, давай, давай!.. Хлеб, бульбу, малако, мяса, яйкі, шэрсць, лесанарыхтоўкі. Засекі падчыстую падмяталі. Днепрагэсы, заводы, гарады не святым духам раслі. А тут вайна — і ўсё, як у прорву. Армія адступае, і выходзіць, няма апраўдання ахвярам. А як ударылі немца пад Масквой, інакшы настрой пачаўся...

— Разумею,— гаворыць Бондар.— Але ж горам навучаныя... Ці нельга як-небудзь лягчэй?

— Цяжэй будзе. Да вайны хоць народу хапала. Прыедзеш у сяло — мужчыны як дубы. Вайна, сам ведаеш, колькі тых дубоў паваліла. Яшчэ паваліць. Так што, браце, рыхтуйся. Будзе не да амбіцыі.

— Я неяк не так думаў. Лічыў — абы савецкая ўлада вярнулася. Тады наступіць свята.

— Што ж, наступіць. Перамагчы ў такой вайне — яшчэ якое свята. Дажыць бы толькі.

У хляве — вострыя, хмельныя пахі. За сцяной чуюцца асцярожныя крокі вартавога, кукарэкае певень. Поўнач ужо, пара спаць, але гамонка не спыняецца.

V

Марыя Шастапал — якраз тая жанчына, на якую Сікора ўскладае надзеі ў перамовах з мадзьярамі. З выгляду яна някідкая: смуглявая да чарнаты, прысадзістая, з шырокім ротам і тоўстым, прыплюснутым носам. Аднак вызначаецца кабеціна незвычайнай увішнасцю.

У станцыйным пасёлку паўсотні хат, нямецкая казарма, вайсковы склад, і няма дня, каб Шастапаліха не аббегала хоць палавіны двароў, не выменяла ў салдатаў кавалак мыла на яйкі, не паляскала языком з суседкамі.

Некалі ведала жанчына лепшыя часы: калі была маладая, тут, у Іванаўцы навучала дзяцей грамаце, насіла туфлі-лодачкі, расквечаныя паркалёвыя сукенкі. Але выйшла замуж за ціхмянага Івана Няходу, які служыў вартаўніком пры краме, як боб, пасыпаліся свае дзеці — і прыйшлося школу пакінуць. Нават са станцыяй давялося развітацца, перабрацца ў вёску: там было лягчэй пражыць.

Калі прыйшлі немцы, Марыя з усёй сям'ёй вярнулася ў Іванаўку, заняўшы пустую хату начальніка лесаўчастка.

Але апусцілася Шастапаліха. Брындае па вуліцы, босая, з парэпанымі нагамі, у дзіравай, зафлюндранай спадніцы. Сямейка немалая — пяцёра дзяцей, а яны есці просяць штодня, і тут не да форсу.

Сям'я жыве, як многія на станцыі, мае лапік агароду, засаджвае бульбай чыгуначны пралёт. Няхода соваецца па рэйках, раўняе броўку, падкручвае ключом шурупы, але на яго заработак не разгонішся. Выкручваецца Шастапаліха, гадуе дзяцей бабскай галавой. Штодня шастае па вёсках: там выменяе за нямецкае мыла і сахарын курыцу, там — клінок сыру, а калі пашэнціць— то нават паўпуда мукі. Агонь-баба...

Жанкі паважаюць Шастапаліху за добрае сэрца. Колькі было выпадкаў, калі немцы забяруць то аднаго мужчыну, то другога. Партызаны варушацца кругом, ну, а ў іх падазрэнне, што нехта мясцовы, блізкі памагае лясным хлопцам. Хадатаем да каменданта заўсёды ідзе Шастапаліха. Ускудлаціць валасы, пусціць слязу, ляманту наробіць. Крые партызанаў, бальшавікоў на чым свет стаіць...

Многім памагла. Прыкідваецца дурной бабай, а самой пальца ў рот не кладзі. Калі палілі вёскі, а людзей гналі па вуліцы ў эшалон, то мігам выхапіла з гурту знаёмую дзяўчыну. Пакуль немцы ачомаліся, то тая дзяўчына ўжо ў яе ложку ляжыць нібыта хворая на тыфус...

Станцыйныя нават думкі не дапускаюць, што Шастапаліха знаецца з партызанамі. Квокча, як курыца-квактуха, над сваімі дзецьмі. Калі захварэла старэйшая дзяўчынка, усю станцыю аббегала, а ўрача знайшла. Выпарала сярод палонных сербаў, якія рэзалі немцам шпалы. Тых сербаў цяпер звання няма. Як хвастом накрыліся, паказаўшы немцам дулю. Але то зрабілі партызаны, усю ноч трымалі станцыю пад абстрэлам, ніхто носа з хаты не вытыркнуў.

Станцыю ахоўваюць немцы, а чыгуначную ветку — мадзьяры. Іх бункеры размешчаны на ўсім працягу ад Хвойнага да Бацькавіч. На станцыі аднак знаходзіцца вайсковы склад, і мадзьярскія салдаты ў светла-зялёных мундзірах, з каратковатымі, як бы абрэзанымі вінтоўкамі часта сюды забрыдаюць. Некаторыя з іх не мінаюць Шастапалішынай хаты. Але тая з самім д'яблам завядзе гешэфты. Калі ў яе доме немцы ці гэтыя мадзьяры, то яна на злом галавы носіцца па вуліцы, выменьваючы ці пазычаючы ў суседак самагонку.

Так думаюць пра Шастапаліху пасялкоўцы.

Справядліва тут адно: жанчына сапраўды дрыжыць за дзяцей. Калі ідзе ў вёску, прымае ў доме немцаў, мадзьяраў — дзяцей адпраўляе да стрыечнай сястры. Усё-такі родная кроў: калі што з маткай здарыцца, прапасці малым не дасць. Вечны клопат, страх зрабілі Марыю неспакойнай, непаседлівай, нейкай вогненна-няўрымслівай. Сваіх пачуццяў яна не тоіць. Тоіць работу, якой займаецца.

Сербаў яна звязвала з партызанамі праз урача. Два месяцы вяліся перамовы. Мадзьяры самі напрасіліся на дружбу.

Аднойчы ў хату завіталі трое. Маленькі, чорненькі, з дзвюма зорачкамі на пагонах трохі размаўляе па-руску. Яму трэба людзі, каб згрэбці сена, якое салдаты накасілі для коней, як можа, тлумачыць ён. Ні слова не кажучы, Марыя расшпільвае кофту, паказвае афіцэрыку перабінтаваныя грудзі. Тыдні два назад, вяртаючыся ад партызанаў, яна наткнулася на засаду, паўдня праседзела ў балоце. Ад страху цела пабіла на скулы. Убачыўшы гэта, афіцэрык заплакаў, выбег з хаты.

Марыя ўзяла яго на заметку. Сустрэўшыся з Сікорам, расказала пра незвычайны выпадак. Камандзір загадаў зблізіцца з афіцэрыкам.

Далейшую работу павёў муж. Мадзьярскі бункер — кіламетраў за пяць ад станцыі, і якраз там пачынаецца Іванаў абход. Кешкаючыся ля насыпу, Няхода ўбачыў афіцэрыка, усчаў размову, запрасіў да сябе.

Прозвішча чорненькага —Муха, завуць Міхал, і ніякі ён не мадзьяр, а славак. Жыве ў Венгрыі, мае хлопчыка, і жонка вось-вось маецца нарадзіць новае дзіця. Салдатам у такіх выпадках даюць двухтыднёвы водпуск. Водпуску Муха прагна чакае. Фашыстаў ён проста ненавідзіць. Прызнаецца Марыі — бярэ на заметку тых салдатаў з роты, якія жорстка абыходзяцца з насельніцтвам. Што ж, такому чалавеку можна даверыцца...

Яшчэ да таго, як уцяклі ў лес сербы, Марыя наладжвае сустрэчу Мухі з Сікорам. Той дорыць славаку партсігар. Кожнага дня, сустрэўшы Няходу, Муха дастае падарунак з кішэні, шчоўкае партсігарам, па-змоўніцку падміргвае абходчыку.

Няхода цяпер нават у мадзьярскі бункер заходзіць. Муха, які служыць намеснікам камандзіра, яго туды пускае. Сядзіць з ім за сталом, гуляе ў шашкі. Але камандзір бункера, высокі, бялявы, з падціснутымі тонкімі губамі капітан Кіш, як толькі ўбачыць — выганяе Няходу з памяшкання. Не памагаюць ніякія Міхалавы просьбы і ўгаворы.

Мадзьяры — не сербы, перавесці іх у лес няпроста. Тых, хто спачувае намесніку камандзіра, чалавек пятнаццаць, а ўсяго ў бункеры трыццаць пяць чалавек. Крыві Муха не хоча, тым болей, што ён збіраецца ў водпуск. Паціху дамаўляецца з Кішам, каб і той пабачыўся з партызанамі. Кіш нібыта паставіў умову: будзе гаварыць толькі з партызанскім генералам.

Здараецца так, што надрукаваную па-венгерску лістоўку Марыя аддае не Міхалу, які ў той дзень не прыйшоў, а другому салдату, якога завуць Янačка і які з Мухай сябруе. Партызаны прыспешваюць, і яна адважваецца на такі крок.

Яначка проста скача ад радасці:

— Ай, харашо! Ай да красны партызан!

Ён кідаецца да Марыі цалавацца і ўсё дапытваецца, дзе яна бачыла партызанаў.

Яна бароніцца, як можа:

— У лесе знайшла, Яначка... Дзе я тых партызанаў убачу? Хадзіла ў грыбы і знайшла...

Назаўтра — наогул неверагоднае. У хату прывальвае дзесяць салдатаў на чале з Мухай. Усе трохі п'янаватыя, узбуджаныя. Муха крычыць:

— У водпуск не еду! Пасля вайны ўбачу другі сын. Кіш згодны бачыць партызан. Давай хутчэй партызанскі камандзір!

Няхода бялее. Бярэ дзяцей і — шусь з хаты.

Толькі праз гадзіну, калі Няхода так і не вярнуўся, да Міхала даходзіць, што ён лішне развязаў язык. Вывеўшы салдатаў, зноў забягае да Марыі. Дамаўляюцца — сустрэча з партызанамі адбудзецца заўтра на ранейшым месцы.

Ноччу Марыя бяжыць у вёску, да дзяўчыны, якую вызваліла з нямецкага эшалона.

Але ці то дзяўчына наблытала, ці яшчэ хто-небудзь, але на ўмоўленым месцы салдаты нікога не дачакаліся. Калі вярталіся назад, у бункер, партызаны іх абстралялі. Яначку куляй прабіла крысо шыняля. Салдаты ходзяць панылыя, змрочныя, на Няходу нават глядзець не хочуць.

Ноччу Марыя зноў бяжыць у лес.

VI

У адхоне, недалёка ад мадзьярскага бункера, ляжыць скінуты з рэек нямецкі вагон. Ён тут яшчэ з вясны, ніжнія колы закрыла трава, на верхніх скачуць, папіскваюць нейкія птушачкі — мабыць, дзе-небудзь у шчыліне вывеліся.

Няхода з нецярпеннем глядзіць у бок бункера. Да вагона апаўдня падыдуць партызаны, а з мадзьярамі пакуль ніякай дамоўленасці.

Справа вісіць на валаску. Калі сустрэча сарвецца зноў — прапалі ўсе клопаты. Марыя з дзецьмі ў лесе. Дома аставацца нельга.

Нарэшце з бункера выходзіць сямёра салдатаў, з імі Муха.

— Учора вас абстралялі чужыя партызаны,— напаўголасу паведамляе Міхалу абходчык.— Яны нічога не ведалі. Нашы прыйдуць сюды, да вагона,— ён называе час.

Муха прыкметна весялее, глядзіць на гадзіннік.

— Мы ідзем на станцыю, за прадуктамі. Праз дзве гадзіны вернемся.

Пакутліва цягнуцца хвіліны. Пасля ўцёкаў сербаў станцыйныя немцы злосныя, недаверлівыя. Калі раптам аб чым-небудзь дазналіся?..

Разам з Няходам адзінаццацігадовы сын Віця.

— Лезь, сынок, на слуп і пільнуй. Скажаш, хто будзе ісці.

Між тым умоўлены час настаў, а мадзьяраў няма. З-за вагона нехта махае Няходу рукой. Ён ідзе туды. У кустах стаіць невысокі чарнявы партызан, трымаючы напагатове пісталет.

— Перадаў?

— Перадаў. Сказалі — прыйдуць.

Няхода зноў завіхаецца ля броўкі. Нарэшце сын крычыць:

— Ідуць!

— Колькі іх, сынок?

— Сем.

— Ну, то злазь.

Сем салдатаў пайшло на станцыю, столькі і вяртаецца. Усё ў парадку. Яго, Няходава, справа зроблена. Узяўшы сына за руку, ён ідзе ў лес. Быць сведкам, як дамаўляюцца чужаземныя салдаты з партызанамі, дзіцяці не варта...

У лесе — новая прыгода. Падняўшы некалькі баравічкоў, Няхода з сынам толькі паспелі выйсці на дарогу, як убачылі на ёй дзве фурманкі з мадзьярамі. Салдаты з бункера, але якраз тыя, хто ў тайну не пасвечаны. Твары злосныя, нахмураныя. Хадзіць па лесе забаронена, дабра не чакай.

Як на шчасце, на дарогу выпаўзае вуж. Няхода хапае яго, абвівае вакол шыі. Потым аддае вужа сыну. Салдаты смяюцца і, нават не запыніўшы Няходу, едуць да бункера. Абходчык з сынам ідуць услед.

Капітана Кіша прыводзяць у лес да Бондара і Сікоры салдаты. Іх дзесятка паўтара. Пакінуўшы камандзіра і яго памочніка Муху з партызанамі, самі адыходзяцца, залягаюць пад дрэвамі.

— З кім маю чэсць гаварыць?— халаднавата, афіцыйным тонам пытаецца Кіш.

Бондар выступае наперад.

— Палкоўнік Чырвонай Арміі. Камандую навакольнымі партызанскімі сіламі.

— Што вы закончылі?

— Маскоўскую ваенную акадэмію.

— Вы маеце сувязь з Масквой?

— Пастаянную. Пры дапамозе самалётаў.

Капітан з павагай глядзіць на залатыя палкоўніцкія пагоны партызана.

Даволі нацягнутую афіцыйную частку перагавораў з большым поспехам завяршае частка неафіцыйная. Партызаны прыйшлі не з

пустымі рукамі. Ачышчаную вугалем, светлую, як сляза, самагонку не адрозніш ад пітва, якое прадавалася да вайны ў магазінах. Высушанай на сонцы вяндліны, каўбасы — іх робяць у запрыпяцкіх палявых вёсках — і ў магазінах не было.

Капітан не тоіць здзіўлення.

— Адкуль у вас такая раскоша?

— Пярэйдзеце да нас — убачыце. Галадаць не будзеце. Даём гарантыю.

У адзін круг сыходзіцца партызанская і мадзьярская ахова. Людзі цалуюцца, абнімаюцца. Кіш пасылае двух салдатаў у бункер па ром.

— Дайце два дні падумаць,— просіць ён.

— Сёння ноччу,— стаіць на сваім Бондар.— Не забывайцеся, што Чырвоная Армія падыходзіць да Дняпра.

Салдаты, якія сядзяць і ляжаць вакол разасланага на зямлі настольніка, наперабой угаворваюць Кіша, і ён, нарэшце, здаецца.

— Сягоння ноччу. Няхай будзе так...

Надвячоркам, калі мадзьяры вяртаюцца ў бункер, ім зноў трапляецца на вочы Няхода з сынам. Іх кошыкі поўныя грыбоў.

— Я даўно ведаў, што тут усе партызаны!— выгуквае ахмялелы Кіш.— І гэты абходчык, і гэтае дзіця...

Ціхая, зорная плыве жнівеньская ноч. У нямым стоеным маўчанні як бы застыў лес. Рэдкі крык начной птушкі ды нейкія ледзь улоўныя шорахі парушаюць яго цішыню і спакой. З лесу раптам выныраюць цёмныя постаці. Іх многа — цэлы ланцуг. Не прыгінаючыся, яны бягуць да акружанай дзотамі доўгай драўлянай будыніны. На пастах салдаты, якія аб усім ведаюць. Пачуўшы пароль, прапускаюць партызанаў у памяшканне. Хвілін праз дзесяць адтуль вынесены вінтоўкі, кулямёты. Тады чуваць зычная каманда:

— Выходзь строіцца!

Яшчэ праз колькі хвілін у шарэнзе па два — гарнізон бункера. Стаяць побач тыя, што ведалі пра змову з партызанамі, і тыя, што не ведалі. Толькі адзін салдат, высадзіўшы акно, у адным споднім кідаецца да лесу. Па ім не страляюць...

Аблітая з каністраў бензінам, драўляная будыніна ўспыхвае, як свечка. Далёка, на ўсё наваколле відаць зарыва. Партызаны страляюць у зорнае жнівеньскае неба — для адводу вачэй.

Строячы шарэнгу ў калону, Міхал Муха выгуквае:

— Мадзьяр ганвэд, элёре! *

Была ў надпрыпяцкім атрадзе адна інтэрнацыянальная рота, а цяпер будзе дзве.

VII

Вайна на чыгунцы мае зменлівыя, нават драматычныя формы. Баючыся партызанскіх мін, немцы ездзяць вельмі асцярожна. Гружаныя баластам платформы, якія прычэпліваюцца паперадзе эшалона, з'явіліся яшчэ летась. У адказ партызаны пачалі ставіць міны нацяжныя, з адведзеным ад узрывальніка шнуром. Шнур дае магчымасць узарваць міну якраз пад паравозам.

Ахоўнікі ўзмацнілі пільнасць. Цяпер ніводны састаў не пройдзе,

* Мадзьярскі салдат, уперад! (венгерск.).

перш чым вартавыя не агледзяць участак. Шнур тым часам замаскаваць нялёгка. І колькі разоў было, калі злосныя, даведзеныя да адчаю мінёры, бачачы, што міна выяўлена, узрываюць яе пад носам у вартавых. Эфект не апраўдвае затрачаных сіл. У лепшым выпадку, забіты ахоўнік, на дзве-тры гадзіны прыпынены рух цягнікоў.

Але на кожнае дзеянне ёсць супрацьдзеянне. Імклівa, акрылена працуе вынаходніцкая партызанская думка. Выйсце, нарэшце, знойдзена. Міны ставяцца націскныя, але іх узрывальнік разлічаны на прагіб рэйкі пад мнагатонным цяжарам паравоза. Грыміць чыгунка. На саракакіламетровым абсягу ад Гарбылёў да Бацькавіч за ноч ставіцца некалькі такіх мін.

Салдаты брындаюць па рэйках з мінашукальнікамі, са спецыяльна натрэніраванымі аўчаркамі. Але калі нават знойдуць адну-дзве міны, столькі ж застаецца.

Чыгуначная адміністрацыя ідзе на крайнюю меру. Хуткасць цягнікоў на небяспечных, прылеглых да лесу ўчастках змяншаецца да мінімуму. Дваццаць кіламетраў у гадзіну. Пры такой хуткасці, наскочыўшы на міну, эшалон у адхон не ляціць. Сыходзіць з рэек паравоз, два-тры пярэднія вагоны.

Кола, здаецца, замкнулася. Мінёры вядуць лік не на скінутыя эшалоны, а на гадзіны, якія чыгунка не працуе.

Тым часам на свеце — лета сорак трэцяга года. Самалёты, якія садзяцца на партызанскія аэрадромы, прывозяць не толькі тоны толавых шашак, а навінку, цуд для ляснога войска — супроцьтанкавыя ружжы. Біць па катлах паравозаў! Выводзіць са строю рухомы састаў!..

Лубанава група атрымлівае два супроцьтанкавыя ружжы. Вокам чыгуначніка, інжынера Лубан адразу ацэньвае перавагу новай зброі. Цяпер можна проста дэзарганізаваць чыгунку.

Лубан не расстаецца з біноклем. Днямі выседжвае на ўзлессі, на вышках хлявоў, проста на полі, сочыць за чыгункай. Часу не шкадуе. За паўгода ён да дробязяў вывучыў звычкі ахоўнікаў з розных будак. Ведае іх у твар, адрознівае па паходцы.

Па паравозах б'е Хомчанка, нядаўні матрос, які мінулай восенню прыстаў ля Зялёнай Буды да партызанаў. У яго выходзіць выдатна: прабівае кацёл з першага стрэлу. Ахутаны воблакам пары, паравоз па інерцыі імчыць сотню-другую метраў, затым безжыццёва спыняецца.

У фашыстаў — паніка. У тых, што ахоўваюць чыгунку, і ў тых, што едуць.

Настае Лубанаў час. Яны з Федзем звычайна выбіраюць месца за два-тры кіламетры ад Хомчанкі. Часцей на полі ці ў прагалах між лесу: болей шанцаў на поспех. Пачуўшы страляніну, выскокваюць на чыгунку, мініруюць адразу дзве каляі.

Зіна жыве ў лесе, у будане. Яна — як жонка. Нават болей, чым жонка. Усё, што Лубан страціў, знайшоў у ёй.

Дачцы — гора мала. Пашыла кубанку, носіць штаны, гойсае на конях з разведчыкамі.

РАЗДЗЕЛ ВОСЬМЫ

I

Як заўсёды, ранішні апель у чатыры гадзіны. На пуцях перад узбагачальнай фабрыкай чухкаюць парай манеўровыя паравозы. Да

слыху даносіцца знаёмы грукат — з бункераў сыплецца ў адкрытыя паўвагоны вугаль.

Горад — наверсе, за масіўнымі металічнымі варотамі шахты. Адсюль, са змрочнай, застаўленай аднастайнымі баракамі нізіны ён бачыцца вастраверхімі вежамі кірхаў, шэрымі гмахамі будынкаў, аднапавярховымі дамкамі прадмесця, што чарапічнымі, чырвонымі дахамі выглядаюць з раскіданых па касагоры садоў.

Яшчэ вышэй — зялёныя шапкі Судэцкіх гор, яловыя, сасновыя лясы — яны цягнуцца па пакатых схілах да самых седлавін, як бы губляючыся ў хісткім тумане. На гэтым далёкім зваблівым краяглядзе перш за ўсё запыняе свой позірк Сцяпан Птах. Хутка год, як ён, сілаю адарваны ад сям'і і роднай зямлі,— на чужыне, у шахце.

Лагер, у якім многа соцень людзей, аплецены калючым дротам. З чатырох канцоў над ім уздымаюцца вартоўныя вышкі, дзе ў сваіх будках сядзяць узброеныя кулямётамі веркшуцы. У лагеры палякі, французы, італьянцы, розны іншы народ, але толькі савецкіх зусім не пускаюць на волю — за ўвесь час Птах быў у горадзе тры ці чатыры разы, калі вязняў пад наглядам веркшуцаў ганялі адпампоўваць ваду са старых затопленых шахтаў.

За год няволі, спакутаваўшыся душой па дзецях, жонцы, доме, Сцяпан Птах перабраў па крупіцы сваё жыццё. І памылкі, якую б цяпер асуджаў, не знайшоў. У яго былі звязаны рукі, і зрабіць інача́й, чым зрабіў, ён не мог. Калі памятным мінулым летам памог партызанам раскруціць рэйку, то лічыў — кару панясе адзін ён, а сям'я ацалее. Пайсці з партызанамі ён таксама не мог, бо тады б нямецкая кара абрушылася на сям'ю. Птах свядома, дзеля жыцця сям'і ахвяраваў сабой, і яго кароткая, выпадковая сувязь з партызанамі яшчэ добра скончылася, бо немцы мелі падставы яго расстраляць.

Трапіўшы ў шахту, у пекла, Сцяпан з першага дня скіроўвае сілы і думкі на тое, каб як-небудзь ацалець самому. Вайна не вечная. Дзеці, не лічачы старэйшага Міці, малыя, ім расці і расці, а без бацькі дзеці — сіроты.

Апель між тым скончыўся. Сцяпан Птах становіцца ў чаргу да крана. За год работы ў шахце скура на руках, на твары, на ўсім целе адубела, у яе глыбока паўядаўся вугальны пыл — будзеш год мыць і не адмыеш.

З другога канца ўмывальні, пятляючы між чэргамі вялых, паўсонных вязняў, да Птаха кіруе каржакаваты, досыць малады з выгляду паляк Томаш. Ён вальнейшы, чым Сцяпан, жыве ў горадзе, падрабляе на старане, збываючы адначасна розную драбязу, якую майструюць у вольны час вязні. Гора навучыць, —Птах таксама зрабіўся адмысловым майстрам. З букавых аскабалкаў вырэзвае лыжкі, і яго тавар нямецкія гаспадыні купляюць.

— Пажондэк,— шэпча на вуха Птаху Томаш, апускаючы ў кішэню яго картовага пільчака невялікі пакунак.— Пана выкліча пасля змены інжынер Хазэ. Вшыстко дамовлёнэ. Віншую пана!..

У Птаха радасна трымціць у грудзях. Ад узрушэння не паспеў нават падзякаваць Томашу, які гэтак жа нечакана знік, як і паявіўся. Навіна, якую той прынёс — не простая, не звычайная. Яна — цэлае свята, круты паварот нявольніцкага Птахавага жыцця. Больш чым паўгода дамагаецца Сцяпан, каб як-небудзь вырвацца з шахты, з падзямелля, і нарэшце — прасветліна. На першым часе, не разумеючы нямецкіх парадкаў, ён замахваўся на немагчымае: хацеў уладкавацца стрэлачнікам ці счэпшчыкам. Але то былі марныя спадзяванні. Такіх, як ён, на чыгунку не бяруць. Томаш параіў прасіцца сарціроўшчыкам да бункера. Работа нялёгкая, але затое наверсе, на вольным паветры і таксама дае надзею для той справы, якую яшчэ з вясны задумаў Птах.

Сцяпан толькі злёгку спаласнуў пад струменем халоднай вады твар, не адчуваючы смаку, праглынуў тоненькі ламазаны маргарынам бутэрброд, запіў паўлітровай бляшанкай ячменнай кавы.

Немцы — злыдні. Рабочага чалавека кормяць, каб толькі ногі цягаў. Без тых пакункаў, якія прыносіць Томаш, даўно Птах аддаў бы богу душу. Паляк — дарагі таварыш. Калі Сцяпану ўдасца выбрацца з пекла, усё жыццё будзе помніць Томаша.

Пасля снедання — подбегам у раздзявальню. У немцаў разлічана ўсё да хвіліны. Спознішся — схопіш ад веркшуца гумай па лабаціне, а то і ў карцар запруць. Птах бярэ свой рабочы нумар, брызентавую робу, каску, карбідную лямпу, кайло, драўляныя ступакі — немцы іх называюць гольцшугі. Набытку — пуд. Каб не быў Птах змалку прывычны да цяжкай работы — прапаў бы за месяц. Праўда, падвільнуць у змрочным сырым скляпенні ён таксама ўмее. Усе так робяць. Сілу трэба ашчаджаць. Працуеш не на сябе — на чорта лысага, то не рваць жылы сам бог загадаў.

Таўставаты, стары штэйгер, па прозвішчы Біркнер, вядзе брыгаду да клеці. З гэтым штэйгерам Птаху таксама пашанцавала. Ёсць сволачы адпетыя, душу дастаюць, а з Біркнерам яшчэ можна жыць. Норму патрабуе і ён, але хоць не няволіць, дае чалавеку перадыхнуць. У мінулую вайну сам быў у рускім палоне, недзе аж у Сібіры, і добра Расію ўспамінае.

Біркнер ведае аб Птахавых захадах. Памагаць не ўзяўся — штэйгеру такое не з рукі, але парады даваў шчыра:

— Мі ест стары людзі. Нада работа лёгкі. Інжынеру Хазэ — маленькі гешэнк *.

Звініць званок, і цесная, закураная ад вугальнага пылу скрынка клеці імкліва ляціць уніз. Шахцёраў у ёй — як селядцоў у бочцы. Бледныя, знямоглыя твары, пераважна маладыя. Немцы тасуюць рабочых, як спрытны гулец калоду картаў, доўга заседжвацца ў адной брыгадзе не даюць. Птаха, можа таму, што немалады, не чапаюць.

Праз роўныя прамежкі часу мільгаюць асляпляльныя пляміны электрычнага святла. Гэта гарызонты шахты. Іх чатыры. На пятым клець спыняецца.

Птах прывычна ступае на чыгунныя пліты гарызонту. Пасля паўцёмнай клеці электрычнасць аж слепіць вочы. Душна, млосна, як у пекле. Грукат страшэнны: па рэйках бясконцых штольняў коцяцца ваганеткі з вугалем, вагончыкі з крапежным дрэвам. У глыбіню дзірак-калідораў імчацца чароды пустых ваганетак.

Птах, стараючыся не адставаць ад Біркнера, дыбае ў глыбіню штольні. Ступакі зняў, нясе ў руках — у непрыдатным абутку можна спатыкнуцца і разбіць лоб. Сцяпану хочацца расказаць, што пасля змены яго выклікае інжынер, але ў той жа час валодае ім нейкі страх. Штэйгер усё-такі немец, раптам пераменіў думку? Работа на волі, пад чыстым небам уяўляецца такім вялікім шчасцем, што Сцяпан баіцца яго сурочыць.

Нарэшце ён асмельваецца. Так ці інакш, Біркнер аб усім будзе ведаць, і лепей расказаць самому.

* Падарунак. (ням.).

— Пан,— Сцяпан кранае штэйгера за плячо.— Пайду сёння да інжынера. Я ўсё зрабіў, як пан раіў...

Твар у немца хмурны, непрыветлівы. Птах не рады, што пачаў гаворку.

— Добжэ,— азываецца штэйгер.— Рад за пана. Glück auf! *

У забоі штрэка мігатлівымі светлячкамі паблісkваюць карбідныя лямпы. Тым часам тоўсты падрыўнік закладвае ў цёмную сцяну выбуховыя патроны, замазваючы адтуліны глінай. Немец таксама даўно знаёмы. Як памятае Сцяпан, спускаецца ён у шахту, валакучы на адным плячы скрынку з дынамамашынаю, а на другім — драўляную каробку з патронамі. Яны, вязні, трохі нават падлізваюцца да падрыўніка — памагаюць несці прычындалы, частуюць цыгарэтамі, а іншы раз і патаемна раздабытым шнапсам. Дзіва няма — ад таўсцяля шмат залежыць. Чым болей ён зробіць выбухаў, тым лягчэй вязням. Меней прыйдзецца дзяўбці кайлом, не так расцягнецца надакучлівая дзесяцігадзінная змена.

Падрыўнік нарэшце вышмыгвае з забою. За ім, не чакаючы каманды, шахцёры бягуць у бакавы штрэк.

— Ахтунг!

Па прывычцы Птах закладвае пальцы ў вушы. Немец круціць ручку дынамамашыны, і адзін за другім грымяць выбухі. Па касцы, адвальваючыся ад столі, б'юць дробныя кавалачкі пароды. У штрэку непрыемны саладкаваты пах. Ён мяшаецца з вугальным пылам і аж зацінае дыханне.

У Сцяпана — напарнік, маўклівы, высокі ўкраінец гадоў трыццаці. Ён таксама ірвецца наверх. За доўгія месяцы сумеснага бытавання ў падзямеллі мужчыны адспавядаліся адзін адному, і Птах ведае пра таварыша ўсё. Змітро Карніец — так завуць украінца — займаў да вайны высокае становішча. Быў механікам, потым нават дырэктарам МТС. Так здарылася, што перад прыходам немцаў ён адправіў на ўсход трактары, камбайны, а сам эвакуавацца не здолеў. Спрабаваў шкодзіць немцам і трапіў у іхнія лапы.

Кожная змена пачынаецца з таго, што шахцёры, разбіўшыся на пары, валакуць у забой крапежныя стойкі. Сцяпан іх цягае са Змітром. Карніец вышэй ростам, яму лягчэй. Птах зважае напарніку — не з мазаля жыў, добра і так, што стаіць на нагах.

Яшчэ напрадвесні Птах наважыў уцякаць. Шахта выматвае дашчэнту, і чалавека хапае ненадоўга. Як чыгуначнік, ён разумее — уцячы можна толькі ў вугальным паўвагоне.

— Загнуся я тут,— пасля трэцяга бервяна гаворыць Змітро.— Ты вось хоць сонца ўбачыш...

— Не распускай нюні! Калі я выберуся наверх, то і ты там будзеш.

— Далёкая песня...

Тут, на чужыне, Сцяпан адчувае сябе дужэйшым за таварыша. Такіх, як Карніец, нават маладзейшых, у лагеры — палавіна. Вывезеныя з Беларусі, Украіны, Расіі, захопленыя ў палон у першыя месяцы вайны, на немцаў глядзяць коса, сілы не ашчаджаюць. Многія звялі на вачах. Былі і такія, што кідаліся ўцякаць. Але нямецкая пастка прыдумана хітра: пералавілі амаль усіх. Збітых, акрываўленых, парваных сабакамі, прыводзілі назад у лагер, каб застрашыць астатніх. Некаторых потым перапраўлялі ў канцэнтрацыйны лагер, дзе людзей паляць у печах.

* На шчасце! (ням.).

Перанасіўшы стойкі, Птах са Змітром прысаджваюцца ў цёмным кутку. Сцяпан здымае ступакі, вытрасае з іх вугальныя крошкі.

— Калі возьмуць наверх, штоь-небудзь прыдумаю. Не вешай носа. Сухароў я прыпас.

— Два кілаграмы?

— Ты хацеў пуд? Калі ўваб'емся ў вугаль, то язда нядоўгая.

— Яшчэ невядома, куды завязуць.

— То сядзі тут.

Напарнік, хоць і быў дырэктарам, з панылай пароды. Рамяства ў руках няма, наверх наўрад ці выберацца. На свеце трымае яго Птах.

Заседжвацца нельга, куча вугалю вялікая. Жалезная лента транспарцёра ўвесь час яго прыбаўляе. Нацяўшыся, Птах порстка кідае вугаль у ваганетку. Трапляюцца кавалкі — не падняць. Такія ён адкідвае ўбок, разбіваць кайлом. Млосць цяжкая толькі напачатку. Калі размахаешся, стома праходзіць. Схуднеў Сцяпан, выпетраў, як быліна. Не так ад работы, як ад нуды. Усё б на свеце аддаў, каб вярнуцца дадому. Туга другі раз бывае настолькі вострай, што ён плача. Усе плачуць. Ноччу, распластаўшыся на нарах, ахопленыя трывожным сном, проста выюць, скрыгочуць зубамі. Самае дарагое ў чалавека — радзіма. Адняць яе — бадай, тое самае, што адняць жыццё.

Тут, на чужыне, Птах да болю ў сэрцы сумуе па лапіку зямлі, што ляжала вакол будкі, пахла квеценню грэчкі, скошанай травы, мокрай карой кустоў. Шчасце было разліта ў кожнай драбніцы, з якой пачынаўся і канчаўся дзень. Свяціла сонца, перагукваліся птушкі, на сухім грудку стаяла сасна. Праходзіў статак, рыкалі каровы, над шляхам падымалася плёнка пылу, ён паціху спадаў на прыдарожную траву. Праносіліся па рэйках цягнікі, агалошвалі будку гудкамі, і тады зноў наступала цішыня. Ён, мабыць, і да абходчыцкай службы прывязаўся, бо любіў непрыкметныя радасці, якіх не заўважаеш да таго часу, пакуль яны ёсць, як не заўважае чалавек паветра, якім дыхае.

У прыгожай, прыдатнай мясціне ён жыў. Зіма, лета, восень мелі там свае адметныя колеры. Вятры гулялі вольна. То працяжна-аднастайна, то пагрозліва-гнеўна шумелі яны ў шатах сасны. Лілі, цярусіліся дажджы, снягі пакрывалі зямлю белым дыванам, навальваючыся гурбамі пад кустамі і дрэвамі. Ноччу неба засявалі зоркі. Была прывабнасць і ў тым, калі небакрай зацягвалі воблакі, цемень вісела, хоць вока выкалі, а па правы, па левы бок чыгункі мільгалі агеньчыкі местачковых хат. Птах аж зубы сціскае, калі ўспамінае ўсё гэта.

Рытм работы зладжаны, вывераны. За выкананне нормы, нялёгкай нават для вольных шахцёраў, якія жывуць у горадзе, — пайковая надбаўка, трохі болей хлеба, маргарыну, штучнага мёду ці буракавага павідла. Надбаўкай Птах даражыць, норму стараецца даваць. Інакш ад недаядання выпрастаеш ногі.

Несціхана гудзе транспарцёр, грукаюць вугальныя кавалкі аб жалезную ленту, даносіцца глухі посвіст вентылятара, і як адзіная прасветліна ў падзямельнай аднастайнасці — подых свежага паветра, якое накачваюць у шахту па гумавых трубах. У канаўцы, прабітай збоку, у доле штрэка нячутна цурчыць вада. Цяжкія кроплі раз-пораз падаюць зверху, непрыемна казычуць твар.

Калі нічога не сарвецца, то гэта апошні Сцяпанаў дзень у забоі. Няхай будзе праклятая гэтая чорная дзюрка! Наверсе, ля такога ж

канвеера, не лягчэй, але там неба над галавой, а ўнізе, пад бункерамі ўзбагачальнай фабрыкі,— жаданыя чатырохвосныя паўвагоны. Адсюль, з Сілезіі, яны разбягаюцца па ўсёй Германіі. Але, многа вугалю вывозяць у Польшчу і нават далей, у Расію, бо нямецкія цягнікі ходзяць аж за Смаленск і Харкаў.

У сваіх думках Птах нават дапускае магчымасць, што, зашыўшыся ў вугаль, ён праедзе па знаёмай чыгунцы міма роднай будкі, сасны, а, трапіўшы на станцыю, прыцемкам выберацца на волю. Цяпер не важна, што ў мястэчку немцы. У роднай хаце памагаюць вуглы. Месца сабе ён знойдзе. Калі трэба, адшукае таго ж Івана Гусоўскага, якому памагаў падрываць цягнік. Абы жыць блізка ля дому, хадзіць па бацькоўскай зямлі, бачыць сваіх дзяцей.

У лёгкае шчасце Птах не верыць, зваблівыя надзеі адкідае. Трапіць у вагон, выбрацца за калючы дрот — і то шчасце. Сілезія побач з Польшчай, а там ён на волі.

На хвіліну ў забой заглядвае Біркнер. Стаіць, маўкліва назірае за работай, потым гэтак жа маўкліва адыходзіць. Сёння ён не ў гуморы. А ўвогуле гаваркі чалавек.

Норма не малая — дзевяць ваганетак. Птах іх выкачвае са штрэка, крэйдай надпісвае на бартах свой нумар, на галоўнай магістралі чапляе да чародкі другіх. Каля кожнай ваганеткі невялікі перадых.

Палавіна нормы ёсць, і, узлёгшы на кучу вугалю, Сцяпан з напарнікам перакусваюць. У пакунку, які перадаў паляк, лустачкі хлеба, намазаныя шмальцам, два скрылікі каўбасы, палавіна цыбуліны.

У Германіі — карткі на ўсё. Прыватнікі маюць уласныя крамы — хлебныя, мясныя, малочныя, — але тавар адпускаюць па картках. Нормы мізэрныя, самі немцы атрымоўваюць хлеба толькі па дзвесце грамаў. У сялян, якіх тут называюць баўэрамі, казна забірае ўсё пад мятлу. Заціснўў Гітлер Германію.

Прасветліна, вядома, ёсць. Гаспадарчыкі сёе-тое прыхоўваюць. Хоць чорны рынак забаронены, абмен, гандаль ідзе. Нават у вязняў купляюць іх вырабы. Лагер збывае ў горад драўляныя лыжкі, кошыкі, якія вязні плятуць з align="center"рознакаляровага дроту, самаробныя цацкі і самае галоўнае — вугаль. Ахвотнікаў на вугаль — хоць адбаўляй.

Пасля абеду марудна, пакутліва цягнецца час. Нарэшце — чатыры гадзіны дня, канец змены. Ва ўсіх рукавах штрэка чуваць грукат ступакоў. Жалезная клецьімкліва ляціць наверх.

Наверсе вязняў чакаюць узброеныя веркшуцы. Вядуць у душ, у гардэробную, дзе кожны бярэ свае лахманы, і нарэшце — у баракі.

Перад лагерам, па той бок дроту — сінія буданчыкі на гумавых колах. Там жывуць спецы, якія працуюць на шахце. Інжынер Хазэ таксама там. Перад дзвярамі барака Птаха запыняе блокавы стараста.

— Заўтра — на бункер. Хазэ загадаў.

Сцяпан ледзь не задыхаецца. Першы яго шчаслівы дзень на чужыне. Зусім другімі здаюцца горы шэрай, вываленай пароды — яны сям-там дымяцца, курацца, — прамавугольнікі баракаў, змрочная будыніна шахтнага кіраўніцтва.

У глыбіні душы — хваля зласліва-помслівага пачуцця. Немцы толькі на выгляд непрыступна-строгія, непадкупныя. Але хабар любяць. Калі Птаха садзілі ў эшалон, заплаканая жонка дала ў рукі завязаную ў насоўку залатую дзесятку. Адзіны ў доме скарб яны ашчаджалі з таго дня, як пажаніліся.

Птах даверыў дзесятку паляку, той паклаў у лапу інжынеру.

II

Хутка месяц, як Птах ля бункера. Змітро занямог — не дачакаўся, пакуль Сцяпан яго выбавіць з шахты.

А навіны, якія прыходзяць з роднай зямлі,— лепей не трэба. Газет у лагеры няма, а з рэпрадуктараў, прыбітых да слупоў, грымяць загады, распараджэнні, ды ў часы апелю — нямецкія маршы. Тым не менш пра падзеі на фронце, пра астатняе, што робіцца на свеце, вязні ведаюць. Навіны прыносяць рабочыя, якія вольна жывуць у горадзе. Сёе-тое паўшэптам расказваюць самі немцы.

Вязні ўзнялі галаву яшчэ зімой, калі даляцела вестка пра Сталінград. Цяпер, летам, воля яшчэ бліжэй.

Новы Птахаў сусед — таксама ўкраінец. Перад пачаткам работы ён торгае Сцяпана за рукаў:

— Слухай, таварыш! Вістка така, што скакаць хочацца. Нашы ўзялі Харкаў. Від майго сэла цэ міста за шэсцьдзесят кілометраў. Хоць душой не страдаціму: жынка, дзеці, мабуць, на волі...

Птах расказвае пра Карнійца. Занямог таварыш, звязвае рукі. Сусед разумее з паўслова:

— Ты не бог, а чалавек і думай пра сэбе. Маіх двух друзів тут замардувалы. Яй-богу, кінуўся б цікаты, та не маю здароўя. Схоплюць.

Мала каму ўдалося вырвацца на волю. Змітро вяне на вачах. Высах, як націна, ліхаманкава блішчаць запалыя вочы. Ужо на ногі не ўстае. Хвароба есць яго знутры.

Птаха мучыць сумленне. Сам выбраўся наверх, а таварыша ў бядзе пакінуў. Хоць другой дзесяткі не было. Цяпер ясна, што Змітро трываў у шахце дзякуючы таму, што палавіну яго работы браў на сябе Птах. Слабы чалавек, не ў шахце яму...

Дзе яго паратунак? Пакуль што няма. Уцячы, убіўшыся ў вугаль, як думаў раней Птах, няпроста. Паўвагоны — пад бункерамі, у адзін з іх скінуцца можна. Але вугалем так заваліць — не прадыхнеш. Кавалкамі, якія адбірае Птах, наогул можа забіць. Стукне двухкілаграмовая цацка па галаве — і канец. Без дамоўленасці з іншымі людзьмі, якія працуюць на ўзбагачальнай фабрыцы, пра ўцёкі нечага і думаць.

З вышыні надшахтнай галерэі блізкім, прывабным здаецца лес. Зялёнымі лавамі атулены пакатыя схілы Судэцкіх гор. Горы адразу не канчаюцца. Вялізныя, падобныя на выпечаныя пірагі пагоркі адзін за другім выныраюць на раўніне, хаваючыся за небакраем. Між імі раскіданы пасёлкі, гайкі, ланцужкі прысадаў. Туга сціскае Птахава сэрца. Няспынна паўзе лента транспарцёра. Буйныя кавалкі вугалю сарціроўшчыкі выхопліваюць адразу, кідаюць у бункеры, меншыя ідуць на грохаты, а самая дробязь разам з вугальным пылам, пародай — у ванну. Там вугаль аддзяляецца ад пароды. Грыміць скіп — вялізная жалезная скрынка,— ім вугаль падымаюць з шахты. Скрыгочуць туга нацягнутыя стальныя тросы. Пад бункерамі ўзбагачальнай фабрыкі ляскаюць буферамі падагнаныя на пагрузку паўвагоны.

Тут, наверсе, усё-такі лягчэй. Хоць неба над галавой і гэтыя звабливыя паўвагоны ўнізе.

Змітро тым часам у санітарным бараку. Там — шкілеты. Жудасна глядзець, як з імі абыходзяцца. Кормяць адной бручкавай бурдой.

Вечарам у лагеры нешта нязвыклае. Каля баракаў — купкі ўзбуджаных вязняў. Размаўляюць, смяюцца, размахваюць рукамі. Немцы — змрочныя, як асеннія хмары.

Птах дазнаецца аб прычыне: выйшла з вайны Італія. Італьянскіх рабочых, якія вольна жылі ў горадзе, загналі за дрот. Чарнявыя, шустрыя людзі, чымсьці падобныя да цыганоў, цяпер у цэнтры ўвагі. Іх акружаюць, паціскаюць ім рукі, нібы яны нейкія героі.

Пра Італію Птах не думае. У галаве — другі клопат. Вечарам ён сядзіць каля Змітра. Вялікія вільготныя вочы таварыш утаропіў у столь, цяжка, перарывіста дыхае. У бараку смурод, бруд, неахайнасць.

— Пра мяне не думай, Сцяпан,— чуе Птах слабы голас.— Не ўстану. Даўно ў мяне пачалося... Мая песня спета... Калі вырвешся — напішы жонцы...

Сухая, гарачая рука знаходзіць Птахаву руку, да болю сціскае. У Сцяпана міжволі цякуць слёзы. Ён нахіляецца над хворым.

— Буду з табой! Ты паправішся...

У бараку між тым кашляюць, хрыпяць, стогнуць. Жывыя могілкі. Пабыўшы тут хоць дзень, захварэе здаровы.

Птах вымае з кішэні загорнуты ў масляную паперу пакуначак. Кладзе ў тумбачку.

— Памру я. У мяне сухоты. Уцякай, Сцяпан. Хлеб еш сам. Інакшай прападзеш. Я ўжо тры дні нічога не ем.

Змітро зноў хапае Сцяпанаву руку і, паднёсшы яе да вуснаў, прагна, ліхаманкава цалуе. Болей Птах трываць не можа. Нахіляецца да Змітровых грудзей, прыпадае тварам, потым, нічога ад слёз не бачачы, выскоквае з барака.

III

Уцякаць, толькі ўцякаць!..

На ранішнім апелі веркшуцы паспешлівей, чым звычайна, пералічваюць рабочых.

Томаш знаходзіць Птаха ў прыбіральні. Прыняўшы ад паляка пакунак, Сцяпан затрымлівае яго руку ў сваёй.

— Пагаварыць трэба. Ведаеш, пра што...

Твар у Томаша сур'ёзнее.

— Знайду пана пасля змены.

Увесь дзень Птаха трасе. Пра яго намер Томаш ведае. Збіраліся ўцякаць разам са Змітром у вугальным паўвагоне. Але цяпер трэба шукаць другі ратунак. Адзін, без дапамогі ў вугаль не ўваб'ешся. Закідае вугалем так, што загінеш.

Ва ўмоўлены час Томаша няма. Ноччу Птах не спіць, не ведае, што думаць. Можа, спалохаўся паляк? Прадаваць лыжкі не тое, што спрыяць уцёкам.

На ранішнім апелі Птаха не выклікаюць. Што гэта значыць? Другая змена, у якую трэба заступаць, канчаецца ноччу.

Птах распіхвае па кішэнях сухары, запазуху кладзе фляжку з вадой.

Час на рабоце цягнецца пакутліва. Грыміць транспарцёр, з грукатам сыплецца ў вагоны вугаль, з цэментаваных ваннаў-ямаў, дзе дробную крошку аддзяляюць ад пароды, патыхае едкім, задушлівым пахам. Птах як сам не свой. Адчуваючы, што загіне ад адчаю, роспачы, ён нарэшце прымае рашэнне. Калі не прыйдзе паляк, ён кінецца ў бункер. Адкладваць далей нельга. Трэба толькі разлічыць, каб

вагон быў засыпаны болей, чым напалавіну. Калі вагоны пацягнуць, ён выберацца бліжэй да паверхні.

Пачынае цямнець. Птаха калоціць. Як затраўлены воўк, ён сочыць за майстрам. Той нарэшце знікае з пляцоўкі. Самы час рынуць у чорную прорву бункера. Адно імгненне аддзяляе Птаха ад безразважнага адчайнага кроку. Ён не робіць яго, нешта стрымлівае. За кароткі міг перад яго ўнутраным позіркам з велізарнай, шалёнай хуткасцю пралятаюць пражытыя гады. Ён ніколі не пароў гарачкі. Гарачка — смерць. У маладосці п'яны суседскі хлопец ударыў яго калом па плячы, перабіў ключыцу. У Птаха ў руках быў жалезны шворан. Але ён стрымаўся. Потым дзякаваў лёсу, што не падняў руку на дурня — забіў бы напавал...

Задыханы Томаш вынырае з цемені.

— Пайшлі!..

Мужчыны па прыступках спускаюцца з памосту галерэі ўзбагачальнай фабрыкі ў двор шахты. Веркшуцаў няма. Яны паяўляюцца перад канцом змены.

Пасярод двара — цагляны будынак. Там раздзявальні, душавыя. Томаш піхае Птаха ў аддзяленне польскіх рабочых. Яно займае левы кут закуранай залы, перагароджанай ад столі да падлогі драцяной сеткай. Цьмяна блішчыць на доўгім шнуры электрычная лямпачка.

Томаш адчыняе шафу, паказвае рукой на цывільны касцюм.

— Па баках не азірайся. Вопратка — на твой рост. Аўсвайс — у верхняй кішэні.

Дзіўна — Птах не хвалюецца. Здымае робу, ступакі, хавае ў ніжняе аддзяленне шафы. Томаш дае яму ў рукі мачалку, мыла, змоўшчыкі ідуць у душавую. Паляк бярэ дзверы на зашчапку, шэпча:

— Пачакаем, пакуль прыйдуць нашы... Тады памыемся...

Мужчыны, не пускаючы ваду, стаяць голыя, маўчаць, і ад гэтага трохі няёмка. У Томаша на правай палавіне грудзей вялікі сіні рубец.

— Валька,— тлумачыць Томаш.— Па-расійску — вайна. Падарунак ад германа.

Мінае яшчэ некалькі пакутлівых хвілін. Нарэшце ў памяшканне валам валяць шахцёры. Пускаюць ваду, пара шыбае пад самую столь. Узбуджаныя выгукі запаўняюць душавую.

Томаш са Сцяпанам памыліся, але з кабіны не вылазяць. Вынырваюць пасля таго, як з умывальні знікае апошні шахцёр.

У раздзявальню Томаш вядзе Птаха, абняўшы за плечы, штосьці насвістваючы, апранаецца не спяшаючыся. У Птаха дрыжаць рукі. Адзенне чужое, нязвыклае. Сяк-так нацягнуў кашулю, улез у чужыя штаны, пінжак надзеў лягчэй. Томаш кіўком галавы паказвае на гальштук і капялюш, што вісяць асобна на цвічку. Ніколі не насіў такіх убораў Птах, таму гальштук ледзьве прыладзіў. Чаравікі трохі цеснаватыя. Ад Птахавага позірку не хаваецца, як, павярнуўшыся спіной да сеткі, прысеўшы, Томаш працягвае руку да рабочай вопраткі, хуценька перакладае ў кішэню пінжака невялічкі пісталет. Вось, значыць, як...

Пяць ці шэсць палякаў затрымліваюцца на двары. Томаш з Птахам далучаюцца да іх, ідуць да прахадной. Усе трымаюць напагатове аўсвайсы, Сцяпан свой дастае таксама.

Вось і ўсё, яны за дротам. Палякі ідуць сваёй дарогай, Томаш з Птахам адстаюць, зварочваюць у вузкую пячору-пераход між адвалаў пароды. Над галавой вісіць скабачка месяца. Толькі цяпер Птах па-сапраўднаму хвалюецца. Яму здаецца, што веркшуцы вось-вось зразумеюць памылку, кінуцца наўздагон.

Сарочка на Птаху намокла, пот залівае вочы. Томаш крочыць порстка, Сцяпан за ім ледзь паспявае. Нарэшце паказаліся купы дрэў. Пад імі невысокія, цагляныя дамкі.

Томаш заводзіць Птаха ў вузкі дворык. Побач з прысадзістай будынінай — пакатая гара пароды. На ёй нават выраслі дрэвы, дворык, дамок — унізе.

Дастаўшы ключ, Томаш адмыкае дзверы. У твар патыхае затхлай вільгаццю.

— Пасядзіш тутай. Не бойсь. Я мешкам блізка. Два-тшы дні, а затым — на поцёнг. Лагер блізка, ніхт не бэндзе шукаць цябе тутай...

IV

Эшалон стаіць. Зверху Птаху відаць высокае зорнае неба, цёмныя будыніны, рэдкія агеньчыкі стрэлак. Логвішча прыдатнае. Паўвагон загружаны гатовымі, збітымі на фабрыцы часткамі дзотаў. Немцы, хутчэй за ўсё, вязуць іх на фронт.

Птах умасціўся ў драўляным жолабе, які нагадвае карыта. Ён спіць і не спіць. Акрыцца няма чым, а ноччу холадна. Дый, мабыць, адаспаўся ён за тры дні хованкі. У напаўцёмнай лазеньцы, куды яго тады прывёў Томаш, стаяў вярстак, на падлозе валяліся стружкі. Зашыўшыся ў іх, ён спаў як забіты. Дзіўнае бывае з чалавекам. Немцы яго шукалі, ён быў ад іх блізка і тым не меней спаў без просыпу. Калі б хто другі сказаў Птаху, што так можа быць, ён бы ні за што не паверыў.

Смольны пах стружак і цяпер казыча ў носе. Можа, гэта дошкі пахнуць.

На трэці дзень Томаш прынёс Птаху старую чыгуначную вопратку, брытву. Калі Сцяпан пераапрануўся, сяк-так пагаліўся, яны рушылі з лазенькі. Нават на трамваі ехалі. Шахцёрскі горад раскіданы, доўгі. Ён, нібы змяя, абвівае падножжа зарослай лесам гары, на якую Птах заўсёды глядзеў з лагера. Вайна, а ў немцаў нават няма маскіроўкі. Усюды свецяцца вокны. На другія гарады налятаюць англійскія самалёты, бамбяць, а гэты жыве, як у бога за пазухай. Вязні чакалі налётаў, толькі не дачакаліся.

Запоўнач Томаш з Птахам дабраліся да другой, далёкай ад шахты станцыі, таксама гарадской. На развітанне пацалаваліся, і далей Сцяпан застаўся адзін. Выдаючы сябе чыгуначнікам, не зважаючы на патрулёў, ён доўга вандраваў між эшалонаў, вугальныя абмінаў: невядома, куды немцы іх пагоняць. Нарэшце ўзбіўся на гэты састаў.

Эшалон крануўся раніцай, і аж да вечара Птах дрыжэў, баючыся, што едзе не туды, куды трэба. Але на станцыі, дзе мяняліся паравозы, ён пачуў польскую гаворку. За Польшчай — Расія.

Дзве ночы эшалон стаіць, два дні — у руху. Вольным Птах сябе не адчувае, цяжар з душы не спаў. Вольным ён будзе тады, калі ступіць на родную зямлю. Там ён не баіцца. Другі раз немцам у рукі не дасца.

Пачынае світаць, і на станцыі ўсчынаецца большы рух. Гяргечучы, звонячы вёдрамі, бягуць салдаты. Недзе блізка воданапорная калонка — чуваць плёскат вады і рогат салдатні. Птаха мучыць смага. Не могучы яе адолець, ён дастае з-за пазухі біклагу, адвінчвае накрыўку, адпіваючы трохі цеплаватай вады. Яе трэба ашчаджаць, дарога далёкая. Птах чуйна ловіць зыкі, якімі апанавана невядомая станцыя. Вайна ўсюды дае аб сабе знаць, салдаты запаланілі свет.

Суседні эшалон кранаецца. Птах асцярожна насоўвае на сябе такі ж, у якім ляжыць, жолаб, пакідаючы невялікую шчыліну, каб вальней дыхаць. Пераварочваецца на другі бок. Цела ад доўгага ляжання знямела. Каб прыйшлося ўцякаць, то ён, мабыць, і кроку не зрабіў бы. Ногі нібы гумавыя.

Між тым аднекуль збоку даносіцца металічны ляскат, пранізліва звініць цыркулярка. Пыхкаючы парай, праязджае манеўровы паравоз. Ловячы зыкі чыгуначнага жыцця, Птах з нецярпеннем чакае, калі ўзбоч эшалона пойдуць аглядчыкі вагонаў. Пасля іх праходкі эшалон доўга не затрымліваецца.

Нарэшце выразна чуваць стук малаткоў па колах і восях. Птах нават разбірае паасобныя словы, якімі перамаўляюцца палякі-аглядчыкі.

Яшчэ праз паўгадзіны — далёкі, у галаве эшалона, гудок, рывок паравоза, скрыпенне тармазоў, грукат колаў, які, нарастаючы, пераходзіць у раўнамернае тахканне.

Птах ссоўвае з сябе накрыўку. Твар прыемна абдзімае лёгкі халадок. Плынь ветру нясе ў сабе дробныя парушынкі спаленага вугалю, што вылятаюць разам з дымам з паравознай трубы. Нямецкія паравозы ўсе такія, капцяць страшэнна.

Птаха ахоплівае ўзбуджэнне. Не бясконцая Польшча. Можа, нават сёння ён пачуе родную гаворку. Ён тады на радзіме і ведае, што рабіць. Яго не палохае, што эшалон пераедзе граніцу дзе-небудзь на Украіне, адкуль да роднага паселішча — доўгая дарога. На сваёй зямлі ён на карачках дадому дапаўзе. Абы хутчэй, абы хутчэй...

Птах правальваецца ў сон. Ён цяжкі, трывожны. Адно лагернае відовішча змяняецца другім. Птах бачыць сябе ў цёмным скляпенні шахты, штэйгер Біркнер шэпча на вуха, што ў ягоным матрацы знойдзены сухары. Трэба ўцякаць, а бегчы не можа — няма Змітра. Птах стараецца крыкнуць, паклікаць Змітра, але голас прапаў, з роту вырываецца бяссільнае сіпенне.

На кароткі міг Сцяпан прачынаецца, праганяе надакучлівае трызненне, але яно вяртаецца зноў то малюнкам шэрага пляцу, дзе праводзіцца апель, то адчуваннем бездапаможнасці, якое да болю сціскае грудзі, бо ён раптам апынуўся ў цеснай клеці, што завісла паміж ярусамі шахты...

Так працягваецца ўвесь дзень. Гойданне паўвагона закалыхвае знямоўжанае цела, устрывожаная свядомасць шукае ратунку ў сне, але поўнага забыцця сон не прыносіць. Штохвілінны напамінак аб лагеры, шахце, няволі, які ўзнікае сам сабой, трымае Птаха нібы ў абцугах. Адчуванні пакутлівыя і адбіраюць сілы. Птах ніколі не думаў, што такія цяжкія будуць уцёкі. Першы і другі дзень язды ў абрыдлым карыце, якое нагадвае труну, ён яшчэ трываў, але болей не можа.

У лагеры побач быў Змітро, Томаш, другія людзі, тут ён адзін. Цэлы тыдзень адзін, калі дадаць ляжанне ў затхлай лазеньцы, пад носам у немцаў...

Надвячоркам пачынае церусіць дождж. Эшалон, прыцішаючы ходу, доўга грукае па крыжавінах стрэлак. Цягнік яшчэ не паспеў спыніцца, як Птах устрапянуўся ад невыразнага, але радаснага прадчування. Яшчэ праз колькі хвілін да яго слыху даносіцца сказанае на роднай мове слова, і ён, не могучы стрымацца, абхапіўшы чорнымі ад вугальнага пылу рукамі зарослы шчацінай твар, плача...

РАЗДЗЕЛ ДЗЕВЯТЫ

I

У штабе — навіны. За сталом адзін панылы Дарошка.

— Следчая камісія вядзе работу,— паведамляе ён Бондару як бы нават са страхам.— Па дзелу Лаўрыновіча. Шукаюць забойцаў. Аднаго расстралялі — нібыта спецыяльна падасланы паліцыяй...

Кроў ударыла Бондару ў скроні, але ён стрымліваецца. Пачутая навіна, стоены яе сэнс азначаюць нешта супроцьлеглае таму бадзёраму настрою, з якім ён прыехаў з надпрыпяцкага атрада. Там многія людзі, чужаземцы, пра якіх раней ніхто не чуў і не ведаў, прылучыліся да партызанаў і іх прынялі з адкрытай душой. Тут як бы хтосьці свядома заблытвае вядомую, ясную для ўсіх справу.

Каб супакоіцца, Бондар адыходзіцца ад штабной зямлянкі, брыдзе па сцежцы. Наконт гібелі Лаўрыновіча следства вёў штаб, у цэнтр былі пасланы адпаведныя матэрыялы. Калі справа зноў усплыла, гэта можа азначаць адно — штабу партызанскага кіраўніцтва не давяраюць.

Бондару крыўдна. Але чым далей ён разважае, перабірае ў памяці акалічнасці вясновага нападу на чыгунку, які закончыўся трагічна, тым болей цвярдзее думкай. Лаўрыновіч быў праніклівы чалавек, адчуваў, што ў асобе камандзіра злучэння партызанская маса хоча бачыць героя. Ён пайшоў насустрач гэтаму, няхай сабе нявыказанаму, неўсвядомленаму жаданню. Разумеў — у выпадку захопу эшалона аўтарытэт яго ўздымецца. Быў гарачы, нецярплівы, прагнуў адным махам рассекчы вузлы і супярэчнасці.

Вінаватых у яго смерці няма. Ускосна вінаваты Міхнавец: пальцам не паварушыў, каб выйграць бой, нават разведкі не правёў.

А Волах? Няўжо, сеючы недавер, хоча ўмацаваць сваё становішча? Вопыт вайны навучыў Бондара — падазронасць нясе адну шкоду. Многа пісалі, гаварылі пра шпіёнаў да вайны, а калі яна пачалася, гэта на першым часе толькі ўзмацніла паніку. З-за перабольшаных чутак пра нямецкіх ракетчыкаў, дыверсантаў, парашутыстаў збіваліся з тропу цэлыя часці.

Камандзір павінен верыць падначаленым, а яны яму. Інакш бою не выйграеш. У партызанскай вайне тым болей. Народ, які прыйшоў у лес, варыўся ў сямі водах, пабачыў такое, што другому кабінетнаму начальніку нават не снілася. Ён, Бондар, скажа пра гэта Волаху прама ў вочы. Гэта яго абавязак...

Прынятае рашэнне як бы вяртае Бондару раўнавагу, і ён крочыць назад, да штабной зямлянкі. Тым часам за дашчаным сталом ужо не адзін Дарошка. Ускудлаціўшы пасівелую чупрыну, сядзіць нахмураны Вакуленка, схіліўся над картай Бальшакоў, побач з ім Якубоўскі. Высокі, па-вайсковаму стройны Гулікоўскі паходжвае ля стала.

«Абмазгоўваюць разгром Росіцы»,— здагадваецца Бондар, і здагадка зноў непрыемна яго ўражвае. Пасля камандзіра злучэння старшы па званні ён, аднак Волах даручыў камандаваць апэрацыяй батальённаму камісару Гулікоўскаму. Ідэя Вакуленкава, Бондарава, камандаваць будзе нехта. Выходзіць, з самага пачатку не давярае яму Волах.

Бондар падыходзіць да стала, стрымана вітаецца. Гулікоўскі сустракае яго, не тоячы радасці.

— Ты прабач, што пачалі без цябе. З учарашняга дня пацеем. У яго сядзелі,— ён паказвае на Бальшакова.— Дачуліся, што ты прыехаў — і сюды. Выступаем паслязаўтра.

— Чаму паслязаўтра? Яшчэ цэлы тыдзень.

— Ты ў сваёй Прыпяцкай зоне проста адстаў, мохам аброс. Нічога не ведаеш. Праз тыдзень будзе другое. Усё партызанства выходзіць на чыгунку, іврваць рэйкі ў адну ноч па ўсёй Беларусі. Загад Панамарэнкі. Пачынаецца, брат, рэйкавая вайна.

Дык вось якія пайшлі рахункі!

Умомант забыўшыся аб згрызотах, Бондар прыкідвае варункі аперацыі. Задумана з размахам. І ў ваенным, і ў палітычным сэнсе. Армія наступае, самы час спляжыць немцаў па азадку.

— Толу хопіць,— як бы разгадаўшы Бондаравы думкі, працягвае Гулікоўскі.— За ноч прылятае па два самалёты. Настала свята на нашай вуліцы!

Задуманы разгром Росіцы ўяўляецца Бондару дробным, мізэрным у параўнанні з тым, што пачнецца праз тыдзень. Ён прысаджваецца да стала, падсоўвае да сябе карту. Напад на Росіцу прадугледжаны з поўначы, з боку асушанага балота, якое пачынаецца ад Дубровіцы. З поўдня, у абход саўгаснага пасёлка, дарогу на Бацькавічы перакрывае атрад Якубоўскага. Жывёлу пагоняць па балоце на Дубровіцу. Каб немцы не перанялі гуртоў, яшчэ адзін заслон ля Кавенек, пад самым мястэчкам. Што ж, аперацыя прадумана граматна. Ён сам бачыў яе іменна так.

Прыбягае ўзбуджаны радыст, кладзе перад Бондарам шматок паперы. На лістку паверх закрэсленых алоўкам лічбін шыфру таропкія радкі: «Палкоўніку Бондару, камбрыгу Вакуленку. З атрыманнем гэтага загадваю неадкладна вылецець у Маскву, у распараджэнне ЦК КП(б)Б. Сакратар ЦК КП(б)Б і начальнік Беларускага штаба партызанскага руху П. З. Калінін».

Бондар чытае радыёграму моўчкі, працягвае Вакуленку. Тахкае сэрца — трывога была не дарэмная: яго партызанская песня спета. «А можа так лепей,— варушыцца думка.— Не трэба ламаць сябе...»

Да Вакуленкі сэнс напісанага даходзіць не адразу. Разабраўшыся, што да чаго, ён чухае патыліцу:

— Але ж прыдумаюць, чэрці лазатыя. Самая цікавая пара, а тут — ляці. Немцаў, мабыць, будуць выганяць без нас. Шкода, хлопцы, не пабачу сваімі вачамі. Два гады думаў...

Лісток ідзе па руках. Чытаюць яго маўкліва, засяроджана. Адзін Вакуленка не можа ўтаймавацца.

— Ну, няхай табе, палкоўніку, цяжка ў адну дудку дуць з новым начальнікам. А я радавы, званняў не маю. Мяне ў другую вобласць не перакінеш. Нашто я там? Трэба было адзываць, як Лаўрыновіч прыехаў.

Гулікоўскі, варушачы чарнявымі стрэлкамі броваў, загадкава ўсміхаецца:

— Тут другое, хлопцы. Вы яшчэ не выйшлі з вайны, не разумееце. Тут жа ясна напісана: у распараджэнне ЦК. На курсы вас забіраюць. Падвучаць, выветраць з галавы партызанства. На вобласць, можа, яшчэ не паставяць, а раёнамі кіраваць будзеце.

Кіраваць раёнам? Сікора гаварыў тое ж. Але сябе на такой пасадзе Бондар нават у думках не бачыць.

Ноччу атрады выходзяць у Дубровіцкія лясы, бліжэй да Росіцы. Праз Мазурэнкавых сувязных Бондар ведае: бацька жывы, здаровы,

хоць ёсць падазрэнне — немцы сталі за ім сачыць. У суседнім з бацькавым двары пасяліўся выгнаны з Піляціч начальнік паліцыі. У местачковай паліцыі не служыць, заняўся землеробствам, і гэта якраз насцярожвае.

Адшукаўшы ў людным тлуме Мазурэнку, Бондар просіць:

— Знайдзі ў Дубровіцы надзейную жанчыну. Няхай папярэдзіць бацьку. Хачу з ім пабачыцца.

Мазурэнка згодна ківае галавой, просіць у сваю чаргу:

— Возьмеш у мяне пісьмо, да жонкі. Кінеш у Маскве. Я, брат, нават сына свайго не бачыў.

Чутка пра тое, што начальнік штаба адлятае ў тыл, распаўсюдзілася імгненна. Лісты пішуць многія — Бальшакоў, камандзір роты Пятроў, нават Гервась, у якога ў Архангельску брат.

Дзіўны ў Бондара настрой.

Прадчуванне, што замыкаецца адзін круг жыцця і зачынаецца новы, зрэшты, не падвяло. Толькі ён не думаў, што новая жыццёвая палоса пачнецца на такой высокай хвалі. Але ён прыляціць у Маскву не з пустымі рукамі.

Нядаўнія згрызоты, турботы, якія яшчэ ўчора вярэдзілі душу, некуды сплываюць, саступіўшы месца журботна-тужліваму спакою развітання. На падзеі асабістага і навакольнага жыцця ён глядзіць цяпер з новай вышыні, з таго, што бачыць, адмятаецца дробязнае, мізэрнае, не вартае ўвагі. Народ змагаецца — вось галоўнае, што адбываецца ў навакольных лясах, балотах, ва ўсіх без выключэння раёнах, і пра гэта ён раскажа ў Маскве.

Яшчэ ў пару Бондаравай маладосці пра звычайную ў сялянскай штодзённасці работу, як ворыва, сяўба, жніво, сталі гаварыць высокімі, узнёслымі словамі. Але яшчэ болей стасуюцца такія словы з цяперашнімі справамі, калі на вайну падняўся стары і малы, калі вясковая кабеціна, якая накарміла партызанаў, рызыкуе жыццём.

Волаху Бондар зычыць дабра. Учора Дарошка, паддаўшыся чуткам, наплёў глупства — следчай камісіі няма. Было пасяджэнне абкома, Волах патрабаваў Міхнаўца судзіць. Расстралялі ж намесніка начальніка паліцыі з Бацькавіч, які напрадвесні прыбег у партызаны.

Міхнаўцу шанцуе — камандзіры заступіліся. Пакаралі тым, што знялі з брыгады. Ясна: Волах шукае апоры, яму не лёгка. Прывык, як і Лаўрыновіч, да арміі, а тут другія законы. Няхай пажыве ў зямлянках, паесць несалёнай бульбы, пап'е іржавай вады — вопыт набудзе...

II

Штабы — на Дубровіцкіх выселках. Пасёлачак старадаўні, падобны на сядзібы староверaў-хутаранцаў: пад адным плехам хаты і хлявы, двары абгароджаны дубовым частаколам, на агародах — азяроды.

Нягледзячы на мітусню, што бывае перад кожным боем, гарбылёўцы выбралі час, каб развітацца з Бондарам. За сталом усе, хто паклаў пачатак атраду. Паспешліва гавораць тосты, стукаюцца шклянкамі, стараюцца выглядаць бадзёра. Бондар расчуліўся да слёз. Адчувае: іврвецца надзвычай дарагое, незабыўнае, што, можа, ніколі не паўторыцца ў жыцці. З Хмялеўскім, Гервасём, Васількевічам,

Бальшаковым, Надзяй Амельчанка, Соняй, Тапарковым і другімі зрося душой. Да малых дробязяў ведае іх, а яны — яго.

На развітанне зацягнулі песню — «Сіні платочак»...

У гэты момант Мазурэнка прыводзіць у хату жанчыну, якую Бондар спачатку не пазнае. Высокая, мажная, з круглым, мілавідным тварам, яна глядзіць на яго і ўсміхаецца. Ёсць у яе вачах, усмешцы штосьці да болю знаёмае, даўняе, і Бондар раптам здрыгануўся. Перад ім — Надзя, тая самая местачковая Надзя, з якой у маладосці ён праседжваў вечары.

— Як ты сюды трапіла? — узрушана пытаецца Бондар, ужо здагадваючыся, навошта Мазурэнка прывёў яго местачковую знаёмую.

— Замужам тут. Хутка сем гадоў.

Застолле між тым шуміць. Бондар з Надзяй выходзіць на панадворак.

Жанчына паказвае на новую пяцісценку.

— Вунь мая хата. Ты тут трэці раз, а ніколі не зайшоў.

Яму робіцца весела. Адчуванне такое, нібы з Надзяй развітаўся нядаўна і не было Гарбылёў, вайсковай службы, вайны — усяго таго, што пралягло між імі за доўгія неспакойныя гады. Сваім з'яўленнем яна ўсё гэта як бы выкрэслівае, пакідаючы пачуццё прыхільнасці да яе і яго мужчынскай улады над ёю.

Дзіўна — Надзя нібы зноў стаіць перад пачаткам яго новага жыццёвага круга. Дзесяць гадоў назад, калі, скончыўшы лясную школу, ён ішоў у ваеннае вучылішча, яна плакала, прадчуваючы, што да яе ён не вернецца. Цяпер усміхаецца, плакаць па ім у яе няма падставы.

— Я зайшоў бы,— пераходзячы на жартаўлівы тон, гаворыць Бондар.— Мужыка твайго баюся.

Яна глядзіць яму ў вочы, і твар яе ўсвятляецца імгненным, ледзь улоўным выразам радасці.

— Не выдумляй. Ты нават не ведаў, што я тут. А я ўсё пра цябе ведаю. Мне Максімук расказвае. Той, што на курсах з табой вучыўся.

Стрымліваючы ў сабе жаданне дакрануцца да жанчыны рукой, прыхінуць да сябе, Бондар пытаецца:

— У мястэчку бываеш?

— Хаджу іншы раз. Да тваіх заскокваю. Пасля таго, як сёлы папалілі, не была. Дзед Язэп яшчэ летась памёр.

Сядзіба старога Язэпа стаяла непадалёк ад іхняга двара, бліжэй да балота. Летнім ранкам яна танула ў тумане. Хоць стары быў пісьменны, за царом сядзеў у валасці пісарам, але фабрычнай вопраткі не прызнаваў. Нязменна апранаўся ў даматканыя штаны, кашулі. Быў белы, як лебедзь. Меў добрае сэрца дзед Язэп. Да рэвалюцыі хаваў дэмакратаў-забастоўшчыкаў, якія часам заязджалі з Гомеля, Рэчыцы. Пасля калектывізацыі ў Язэпавым гумне складвалі снапы тыя з местачкоўцаў, хто патаемна ад сельсавецкага вока засяваў лясныя палянкі.

— Хачу бацьку пабачыць,— гаворыць Бондар.— Забіраюць мяне адсюль.

На твары жанчыны мільгае цень трывогі.

— Куды забіраюць?

— Туды,— Бондар паказвае рукой на ўсход.— Нашы наступаюць, хутка будуць тут. Паеду на курсы.

— Няўжо не хапіла табе курсаў? Сівец стаў, а ўсё вучышся. Жыць калі?

— Кончыцца вайна, прыеду сюды.— Бондар глядзіць Надзі ў вочы.— Я, Надзя, жанаты. Толькі не ведаю, дзе жонка.

Яе твар пунсавее, і яна апускае позірк.

— То я пайду. Што сказаць бацьку?

— Няхай падыйдзе ў альховы круг. Заўтра апоўначы. Толькі асцярожна. Баюся за цябе. За бацькавай хатай паліцай віжуе.

— Не бойся. Твой памочнік не першы раз мяне пасылае.

Яна пайшла, ён глядзеў ёй услед, пакуль мажная, зграбная расцвіўшай жаноцкасцю постаць не схавалася за частаколам двара.

Вечарам Надзя вяртаецца.

— Перадала ўсё,— гаворыць яна.— Бацька быў на полі, прыйшлося чакаць.

Пачырванеўшы, патупіўшы позірк, запрашае:

— Прыходзь, як сцямнее. Не хачу, каб языкамі мянцілі.

Пяцісценка ў Надзі новая. Дагледжаны дворык, накрыты саломай хляўчук. Вечар зорны, ціхі — такія вечары здараюцца на схіле цёплага лета. Вуліца ў шэрым паўзмроку.

Гаспадыня завешвае вокны, запальвае каганец. Па выбеленых сценах скачуць цені. Набытак у хаце небагаты. У правым куце — драўляны ложак, у левым — стол, дзве табурэткі.

— Сталі толькі абжывацца, тут вайна,— гаспадыня расказвае, нібы просячы прабачэння.— Хведзя лесніком быў.

— Ён у арміі?

— Не ведаю. Тых, што з ім былі, захапілі пад Бранскам. Папрыходзілі некаторыя. Пра майго ні слуху, ні духу. Можа, галаву склаў ці прапаў з голаду.

З Надзяй — відавочная перамена. Сустрэўшы Бондара, яна да яго ірванулася, старалася прывабіць, спадабацца. Цяпер — нібы сароміцца яго, адчувае сябе няёмка.

— Вот так і жыву. Ні ўдава, ні салдатка. Сама ару, сама кашу. Свякруха памагае. Хлопчык ёсць — шэсць гадоў. Нам з ім многа не трэба.

Гаворачы, Надзя расстаўляе на стале талеркі, міскі, прыносячы з першага пакоя.

Урэшце запрашае за стол. Бондару налівае поўную шклянку, сабе — у донца.

— Давай вып'ем, Павел. Каб хутчэй канчалася вайна.

— Самае страшнае ззаду,— гаворыць Бондар.— Нашы немцаў хутка выганяць.

Гаспадыня ўздыхае.

— Пакуль узыйдзе тое сонца...

— Узыйдзе. Галоўнае, каб фронт тут не спыніўся.

— Хопіць без фронта. Ты начальнік, таму ўсяго не ведаеш.

— Што я павінен ведаць?

— Тое, што жыць стала нявыкрутна. Усё немцы прыходзяць, валтузяць. Дай і дай. Тут жа толькі два сялы цэлыя асталіся — Кавенькі ды наша. То іх скубуць з усіх бакоў.

— Вайна. Нічога не папішаш.

— Вайна вайной, ды параспускаліся некаторыя і вашы. Прыйдзе ноччу, стукае. Пусціш у хату, збан прастаквашы паставіш на стол, дык нос верне...

Бондар хмурнее.

— Заяўляць трэба. Ты ж ведаеш, каму заяўляць.

Гаспадыня смяецца.

— Не назаяўляешся. Цяпер і ў парцізанах ёсць шантрапа. Паліцэйскіх панабіралі, усякай навалачы. Я ведаю аднаго піляціцкага, дык ён у маёй суседкі пухавік, падушку забраў. Можа, ён ніякі не парцізан, а падушку павалок сям'і. У іх папалена, а ў цябе ёсць, вот ён і бярэ. І парцізанам, каторыя са спаленых сёл, трэба ў нешта сваіх дзяцей, жонак адзець. Не ламі галавы, Павел. Так на свеце было і будзе так. Хоць ты начальнік, а нічым не паможаш. Бяднейшы заўсягды стараецца падкапацца пад багацейшага.

Вось дык Надзя. Мабыць, адна яна і магла яму такое расказаць.

— Хутка вам стане лягчэй. Адбяром у немцаў кароў, хлеб, раздадзім пагарэльцам. А яны на вас меней будуць ціснуць.

— Ужо ж так, — наліваючы шклянку, гаспадыня весела бліскае вачамі.— Забралі кароў у Літвінаве, забераце і ў Росіцы. Толькі баяцца некаторыя, што немцы сяло спаляць. Клумкі павязалі.

— Не спаляць. Кішка тонкая. Эсэсаўцаў няма, а немцы, якія ў мястэчку, нос баяцца выткнуць.

— То добра. Давай вып'ем за цябе, Павел Антонавіч. Можа і лепей, што ад'язджаеш. Галава будзе цалейшая і бацьку спакайней. Яго, такі праўда, аблягаюць. Немцы нават дапытвалі. Сам мне казаў. Дачуліся пра цябе.

Бондар развітваецца з гаспадыняй, выходзіць на двор. Зорнае, яснае вісіць неба. Вёска спіць. У шэрані чарнеюць клеткі азяродаў, копы. Ля варот варушыцца цёмная постаць і зараз жа знікае. Бальшакоў, відаць, ставіў вартавога.

III

З альховага круга Бондар глядзіць на мястэчка. Разраслося яно, пашырылася, бо цёмнай палявой вуліцы, якая дайшла да бацькавага двара, пры Бондары не было. Яна ўтварылася з сядзіб хутаранцаў.

Аграмадзіна мястэчка за чыгункай. Агнёў не відаць. Блякла свеціцца вока семафора, мігатліва блішчаць у паўзмроку стрэлкі.

Бондара суправаджае Тапаркоў і яшчэ двое. Яны залеглі за пнямі. Бацька позніцца. Трэці раз за вайну прыходзіць Бондар да бацькі, але мястэчка не бачыў. Ён ведае, што нічога асаблівага там няма, як няма сяброў-таварышаў, з якімі разам вучыўся. Скончыўшы школу, яны паразляталіся па свеце. Мястэчка заводаў не пабудавала, але інжынераў, тэхнікаў, такіх, як Бондар, капітанаў дало нямала.

Наперадзе маячыць няўклюдны цень, чуецца шоргат, тупат. Бондар націнаецца. Яму здаецца, ідзе некалькі чалавек. Нарэшце бачыць — бацька вядзе на повадзе каня. Путае на ўзлеску, сам, азіраючыся, ідзе ў алешнік.

Бондар абнімае бацьку. За апошні год ён яшчэ больш схуднеў, выпетраў. На прадаўгаватым твары тырчыць вузкая, клінам, барада, на галаве — знаёмая, мікалаеўскіх часоў шапка са зламаным брылем. Але стары яшчэ шустры.

— Жывеш, значыцца? — пытаецца бацька, як толькі мінае мітуслівая няёмкасць сустрэчы.

— Трэба жыць. Можа ж ведаеш, немцаў гоняць ва ўсе лапаткі.

Стары задаволена хмыкае.

— Ведаю. Чаму не? Толькі чаму цябе адсюль забіраюць? Надзя гаварыла. Яшчэ намякала, што маеш вялікі чын. Як быдта палкоўнік. Хіба і ў вас даюць палкоўнікаў?

— Даюць.— Бондар усміхаецца.— Пагоны ёсць. Камандзіраў з арміі, як і раней, афіцэрамі называюць. Але я, мабыць, адваяваўся. На курсы еду. Як выганяць немцаў, буду дзе-небудзь тут.

— І то добра,— голас у бацькі вясёлы.— Да вас, чутно, самалёты прылятаюць. Як будзеш у Маскве ці дзе-небудзь там, пашукай братоў. Пятро, калі жывы, мабыць, генерал. Да вайны корпусам камандаваў. Сцяпан, мабыць, тожа ў арміі. Настаўнікаў па вайне бяруць. Вот хіба аднаго Андрэя не ўзялі. Найдзі хоць каго і напішы, што мы жывы і здаровы. Можа, яны між сабой перапісваюцца, будуць пра нас ведаць...

У Бондара нарастае ў горле горкі камяк. Непакоіцца бацька пра сыноў, хоць не паказвае выгляду.

— Ты сябе беражы, бацька. Я за цябе баюся. Немцы, сам ведаеш, што робяць з партызанскімі сем'ямі...

— Нічога яны мне не зробяць. Жандары адзін раз пыталі, то я прама адрэзаў, што мае сыны ў арміі. Картачкі паказаў. Цябе ў мястэчку ніхто не бачыў, і я ад іх адаб'юся. Сябе глядзі. Паліцаі вас сілай узяць не могуць, то ідуць на хітрасць. Засады робяць. Іншую ноч недзе тут блізка садзяцца. Толькі я не асачыў, дзе. Мабыць, у хвойніку пад Кавенькамі.

З левага боку ад Росіцы раптам ляцяць у неба асвятляльныя ракеты, грымяць выбухі, густа трашчаць стрэлы. Стары ўстрапянуўся.

— Што ета?

— Не бойся, тата. Партызаны на Росіцу наступаюць. Хочам забраць кароў, раздаць пагарэльцам.

— Ну, то мне не гожа тут стаяць.— Стары паспешліва абхоплівае сына за шыю, цалуе ў вусны.— Я даўно табе хацеў сказаць... Жонку найдзі. Баб усякіх можа быць многа, а жонка адна. Прыязджай да нас з жонкай. Мы яе яшчэ не бачылі. Бывай, сын...

Стары подбегам кідаецца да каня, распутвае, вядзе да сядзібы. Каля Росіцы грымяць і трашчаць. На станцыі гасне некалькі агнёў.

Бондар, каб лепей бачыць, выбіраецца на гала. Падыходзіць Тапаркоў з ахоўнікамі.

— Даюць прыкурыць, Павел Антонавіч,— гаворыць Тапаркоў.— Немцы ў мястэчку хвост падціснулі, ані зыку. Баяцца, гады.

Па прыкметах, бой разгараецца ўдала. Страляніна меншае, затое ў тым месцы, дзе саўгас, уздымаюцца над лесам барвовыя водбліскі. Партызаны, мабыць, паляць хлявы. Упершыню за лясное жыццё Бондар назірае бой збоку, як старонні чалавек, і ад гэтага на душы няясная трывога.

— Пайшлі, хлопцы. Пакуль дойдзем да Дубровіцы, прыгоняць кароў.

Па пнёўі нацянькі група крочыць да Кавенек. Перад вёскай партызанскі заслон. Калі немцы не кінуцца наперарэз, заслон адыдзе да Дубровіцы. Часу мала, хутка пачне світаць.

Чубок хвойніку узбоч шляху варта было б абысці, але Бондар спяшаецца.

Кулямётная чарга разанула, калі група падбіраецца пад самы лясок. Партызан, які ідзе пападзе, падае, як падсечанае дрэва. Бондар адчувае моцны, нібы жалезным молатам, удар у грудзі, падаючы, трацячы прытомнасць, паспявае падумаць: «Той самы хвойнік. Бацька папярэджваў...»

Па хвойніку сякуць стрэламі з двух бакоў — кавенькаўскі заслон

і Тапаркоў з уцалелым партызанам. Ручны кулямёт хутка сціхае — відаць, паліцаі ўцяклі. Дрыжучы ад узбуджэння, Тапаркоў схіляецца над Бондарам:

— Жывы. Паедзе не вучыцца, а лячыцца. Насілкі трэба.

З Кавенек да сасонніку набліжаюцца цёмныя постаці — бягуць партызаны.

РАЗДЗЕЛ ДЗЕСЯТЫ

I

Карту Шкірман рабіў нездарма. Партызаны наляцелі на Росіцу, разагналі гарнізон, забралі жывёлу.

Вечарам да Міці прыбягае ўстрывожаны Андрыюк.

— У Росіцы захапілі партызана параненага. Прозвішча Ключнік. Медсёстры яго пазналі. Ужо лячыўся ў бальніцы.

Не паспеў развязацца адзін вузел, завязваецца другі. Зрэшты, усё адно. Мястэчка пакідаць трэба. Паспець бы толькі з Міхайлавым.

— Немцы ведаюць, што Ключнік тут лячыўся?

— Цяжка сказаць. Паклалі ў асобную палату. Вартавы сядзіць. Не паліцэйскі, немец. Але рана ў партызана цяжкая — у жывот.

— Вылечаць?

Андрыюк кідае на Міцю дапытлівы позірк.

— Хто ведае? Трэба аперацыя.

Назаўтра Мікола ідзе ў Грамы. Мусіць неадкладна прынесці адказ наконт Ключніка. Хоць вядома загадзя, што скажуць. Партызанаў у палон не бяруць, жыццё ім так проста не даруюць.

Міколы тым часам няма. Становішча параненага цяжкае. Ён толькі двойчы расплюшчваў вочы: папрасіў піць, сказаў, што жыць хоча...

Мікола прыходзіць на трэці дзень. Адводзіць позірк, хмурыцца...

— Сказалі — дзейнічаць у залежнасці ад абставін.

Абставіны вядомыя. З аперацыяй запазніліся, у Ключніка пачалося заражэнне крыві...

Салдатаў чыгуначнай роты выводзяць з мястэчка прыцемкам. Па двое, трое яны забягаюць у Лобікаву хату. Хлопцы нарыхтавалі ім трохі харчу: даюць па бохану хлеба, бруску сала. За Лобікавым агародам — асушанае балота. Там уцекачоў чакаюць праваднікі — Сяргей і Грыша Найдзёнік, павядуць іх за Дубровіцу, на ўмоўленае месца.

З Міхайлавым Міця цалуецца, дае ў рукі паперку, адрасаваную партызанам.

Планавалася перавесці ў лес усю роту, ідзе — дваццаць сем чалавек. Але чакаць далей нельга.

З фронту эшалонаў — не меней, чым на фронт. На адкрытых платформах пашкамутаная тэхніка — гарматы, цягачы, вайсковыя фуры. Немцы адводзяць войскі назад. Але не толькі войскі. На паасобных платформах убогі сялянскі скарб — вазы, бароны, плугі. З напаўадчыненых вагонаў вытыркаюцца морды кароў, нізкарослых конікаў. Там жа сядзяць, заматаўшы хусткамі галовы, бабы, замурзаныя дзеці. Эвакуіруюцца паліцэйскія сем'і з арлоўскіх, бранскіх мясцін.

На станцыі разгружаецца эшалон уласаўцаў. Дзябёлыя, рухавыя салдаты ў нямецкіх мундзірах адразу пачынаюць гандаль: прадаюць

касцюмы, сарочкі, чаравікі, гадзіннікі. Лішняй платы не патрабуюць, спускаюць рэчы за дзве-тры бутэлькі самагонкі. Дзе яны гэта бралі?

Хутка становіцца вядома, дзе. Уласаўскі полк ідзе той жа дарогай, што эсэсаўцы. І адразу ў паўночна-заходнім напрамку ўздымаюцца над лесам два нерухомыя воблакі дымоў. Не дапалілі эсэсаўцы вёсак, канчаюць уласаўцы. Але як могуць людзі, якіх лічылі сваімі, з якімі разам жылі, працавалі, рабіць такое? Могуць, аказваецца. Як паліцэйскія. Але тыя падтулілі хвасты — з фронту весткі не салодкія. Ведаюць, мабыць, пра Арол, Харкаў і ўласаўцы. На што спадзяюцца?..

Дзве астатнія дыверсіі — няўдалыя. Васіль Шарамет падклаў магнітную міну пад слуп, на які ля ваеннай пошты вылазіць з зямлі тоўсты тэлеграфны кабель, але яна не ўзарвалася. Ён усё правільна зрабіў: уставіў адзін карандашык хімічнага ўзрывальніка ў другі, выняў чаку.

Загарнуўшы фосфарныя шарыкі ў прамочаную газай анучку, Плоткін меўся спаліць гандлёвую кантору, чакаў канца рабочага дня. Калі фосфар загарэўся ў кішэні, ён не крыкнуў, не пабег. Выйшаў на двор, затаптаў вогненнае рэчыва ў пясок.

Дзяўчаты, з якімі Плоткін працуе, вядома, не паверылі, што, забыўшыся, ён паклаў у кішэню запаленую цыгарэту. Але малайцы дзяўчаты, маўчаць. Абы не дайшло да немцаў.

Цяпер на Плоткінаву нагу страшна глядзець: жывое, гарэлае мяса.

II

«Заготжывёла» тым часам не дрэмле. Найбольшы поспех у яе.

Амаль тры сотні кароў аддадзена ў партызанскія рукі. Статкі выгналі за чыгунку. Там іх пераняў Драгун, прыйшоў з Бацькавіцкім атрадам.

Калі дадаць узятае партызанамі ў Росіцы, вынік бліскучы. Захопленая эсэсаўцамі жывёла фактычна вярнулася назад у вёскі.

Гешэфты з Драгуном вёў Шкірман. Каб адцягнуць увагу ад астатніх, ноччу ўцёк у лес, разам з жонкай.

Андрыюк таксама збіраецца. Адкладваць нельга — пад вокнамі бальніцы пачаў сноўдацца падазроны тып.

Што ж, усё правільна. Што маглі, яны, змоўшчыкі, зрабілі. Час падумаць пра сябе, пра сем'і.

Нервовыя, трывожныя дні. Міця начуе ў суседкі. На службу толькі забягае. Мікола не прыходзіць. Можа, што здарылася з ім? Трэба ехаць у Грамы.

У Грамах — лясніцтва, пропуск Міцю Лагута выпісаў. На станцыі — таварны эшалон. Такі, як звычайна цяпер: на платформах — з прабітымі кузавамі грузавікі, пакрэмзаныя асколкамі гарматы, розны вайсковы рыштунак.

Салдату, які паходжвае ля эшалона, Міця дае некалькі марак, лезе на тармазную пляцоўку. Нязвычны гэты салдат: яшчэ малады, рудаваты, з густым засевам вяснушак на твары. На Міцю глядзіць прыхільна.

Як толькі эшалон выбіраецца за станцыю, салдат зрывае з галавы пілотку, размахвае ёй, крычыць жанчынам, якія кешкаюцца на пралётах:

— Да свідання, матка! Болей не ўвідзімся!..

Гэтак усю дарогу да Грамоў. Столькі чыстай радасці ў голасе немца, столькі захаплення; мабыць, рады, што жывы пакідае чужую зямлю. Міця бачыў, якія ўпэўненыя, ганарыстыя былі немцы, калі ішлі сюды.

У Грамах — цішыня. Па чыгуначным палатне спакваля паходжваюць пажылыя салдаты-ахоўнікі, ля дамкоў станцыйнага пасёлка — яны стаяць пад самымі соснамі — сушыцца на вяроўках бялізна.

Завітаўшы на кароткі час у лясніцтва, Міця потым ідзе ў вёску — яна таксама пры чыгунцы, бліжэй да мястэчка.

Вось і хата, дзе кватаруе Мікола. У агародчыку поркаецца гаспадыня, збірае ў падол гуркі. Гаспадар, пажылы ўжо чалавек, сядзіць на хляве, латае кулявой саломаю дзюрку ў страсе. Знаку, што з Міколам здарылася нядобрае, няма. Міця з палёгкай уздыхае.

У чыстым пакоіку кватаранту адгароджана бакоўка. Мікола ляжыць на ложку, твар зарослы, няголены, але вочы вясёлыя.

— Я думаў, што ты прыйдзеш,— гаворыць ён.— Паспрабуй хоць раз. Я год хаджу.

— Бяры вышэй. Я прыехаў. На цягніку. Нічога страшнага.

— Страшнае ёсць. Я таму хворым прыкінуўся. Аксаміт цяпер тут. Ходзіць, вынюхвае. Хачу ведаць, што ён задумаў. Гэта цяпер галоўнае.

Міця махае рукой.

— Чорт з ім. Галоўнае — мяняць пласцінку. Табе, мне, усім. На старым кані болей не паедзеш.

Міця выкладае свой план. Хоць немцы разгублены, дзейнічаць паранейшаму нельга. Шкірман, Андрыюк у лесе. Трэба знікаць з мястэчка астатнім, хто найбольш прымільгаўся. Міцю, Лобіку, магчыма, Сяргею Сталярову. Паліцэйскіх з Росіцы выкурылі, сем'і перабяруцца туды.

Міколу таксама трэба стаіцца. Па зводкі будуць прыходзіць Міця з Лобікам да Лобікавага дзеда. На чыгунцы астанецца Грыша Найдзёнік, для другой работы ёсць Вера, Плоткін, Прымак, Васіль Шарамет. З цягам часу можна яшчэ каго-небудзь прылучыць. Няхай Мікола папярэдзіць Мазуранку, каб сустрэў местачкоўцаў.

Дамаўляюцца, што хлопцы пойдуць у лес праз пяць дзён. Мікола весялее.

— Ідзіце пад хутар Скарашылаў. Ён за тры кіламетры ад Малкавіч. Там злева беразняк, нехта сустрэне.

III

Ісці трэба хутчэй, чым дамовіліся.

На другі дзень вечарам Міця прыходзіць да Плоткіна. Ляжыць Саша ў сваёй бакавушцы, маці лечыць яго хатнімі лекамі. Прыкладвае да абпаленай нагі прамочаныя алеем анучкі. На сцяне — знаёмая геаграфічная карта. Два гады вызначалі па ёй хлопцы лінію фронту. Цяпер фронт не гэтак і далёка.

Калі Міця выходзіць ад Плоткіна, да яго ад свайго ганку цёмным ценем кідаецца Мар'я Іванаўна.

— Птах, зараз жа выбірайцеся з мястэчка!.. Мне Красоўскі намякнуў. Прама не сказаў, прама ён ніколі не гаворыць. Ясна і так. У Сівалобах — лагер, складаюць спісы, каго забраць.

Дзякуй, Мар'я Іванаўна! Вы не толькі вучылі, але і ратуеце ад небяспекі. Па-свойму, па-жаночы, але хіба ад гэтага што мяняецца? Летась папярэдзілі, што запісаны ў Германію, цяпер — наконт лагера. Вялікае вам дзякуй...

Міця кідаецца да Лобіка. Пойдуць заўтра ноччу, няхай збіраецца Іван. Хлопцы раяцца, разважаюць. Час непрыдатны: учора разгрузіўся новы эшалон. Уласаўцаў поўна ў мястэчку, у Кавеньках. Але выбіраць не прыходзіцца.

Начуе Міця на Залінейнай вуліцы. Там, у далёкіх сваякоў, пусціўшы пагалоску, што пасварылася з цёткай, маці жыве ўжо некалькі дзён. Нават карову перавяла. Ноччу, лежачы на вышках, на сене, Міця чуе непрыемную размову.

— Пастраляюць нас з-за Птахавых. Самога саслалі, і сын носіцца.

Размаўляе матчына кума з залвіцай. Можа не варта іх дакараць. Радня да паўдня, трэба самім думаць пра ратунак.

Ноччу чыгунка гудзе ад незразумелых выбухаў.

На світанні, нагрузіўшыся клумкамі, сям'я выбіраецца ў Росіцу. Маці смутная, невясёлы Адам — разумее, што азначаюць пярэбары. Тацянцы і Гэлі — мора па калена. Падскокваюць, смяюцца. Апошні год жывуць Птахі па-цыганску, туляюцца па чужых кутках, але малодшым дзецям — гора мала.

Ужо сонца паднялося, пакуль дайшлі да панадворка стрыечнага матчынага брата. Хата яго — першая ад дарогі, стаіць пры лесе. Бліжэй да мястэчка, на пясчаным пагорку — яшчэ адна хата, праўдзівей, хутарэц — старасвецкая, абымшэлая сядзіба, агароджаная шчыльным дубовым тынам. Ад гэтай сядзібы, мабыць, і пачаўся саўгасны пасёлак, новы, збудаваны гадоў за дзесяць да вайны.

Аўрам — так завуць матчынага брата — чорны, шыракатвары, прысадзісты. У саўгасе рабіў кавалём. І радня невялікая — забягаў разы са два, калі жылі Птахі ў будцы, і частавалі яго не надта, але прыняў сям'ю лепей не трэба.

— Пражывём, сястра, не бядуй. Месца хопіць. Ёсць шалашык у лесе, можна там перахавацца. Да зімы трасяніна скончыцца, вот пабачыце.

Адвёўшы Міцю ўбок, падміргнуўшы, Аўрам паведамляе:

— Я, брат, парцізанам, калі ноччу наляцелі, трохі падсабіў. Выйшаў з двара, бачу, бяжыць адзін, то запыніў, шапнуў яму, дзе немцы масла хаваюць. Абчысцілі той паграбок.

Дзякуй, дзядзька Аўрам!.. У Міці нібы гара з плеч звальваецца. Цяпер ён свабодны, а свабоднаму нічога не страшна. Да паўдня Міця сядзіць у дзядзькі, нават чарку з ім выпівае. На развітанне цалуе маці, братоў, сясцёр. Маці, перахрысціўшы Міцю на дарогу, плача:

— Бацькі няма, і ты сыходзіш. Хоць наведвайся калі-небудзь.

— Прыйду, мама. Не бойся.

Міця ідзе ў мястэчка. Там яшчэ ёсць справы. Ён забягае да цёткі, папярэджвае і, перaскочыўшы вуліцу, просіцца ў суседкі Мар'і перабыць у яе хаце да вечара. Тая ўсё разумее, хоць выгляду не падае:

— Жыві хоць месяц. Хіба места мала?

Міця раз-пораз глядзіць у акно. На цётчыным двары ціха. Ніхто па яго не прыходзіць.

Вечарам Міця ў лясгасе. Дзе ключ, ведае, адмыкае дзверы, заходзіць у пакойчык касы. Нечакана сышла ў лес Ніна Грушэўская — яна разам з Плоткіным працавала ў гандлёвай канторы. Была, як Міця, касіркай, забрала грошы, у сейфе пакінула ліст паперы з намаляванай на ім дуляй. Дулю Міця маляваць не будзе, а марак возьме. Спатрэбяцца і ў лесе. Як касір, ён даўно не ведае, колькі ў касе гро-

шай — браў маркі, не лічачы. За іх Мікола купляў мыла, сахарын. На выпадак рэвізіі Міця распісваўся ў ведамасцях за людзей, якія зімой валілі ля чыгункі лес, а за грашамі не прыйшлі.

Напакаваў кішэні маркамі, пакінуў карбованцы. Ключ Міця з сейфа не вымаў. Няхай робяць рэвізію. Будзе Кашчэю хоць якая-небудзь работа...

Зборы — у Лобікавага дзеда. Мундзір, раздабыты Міхайлавым, велікаваты. Але калі, апрануўшы яго, Міця падпяразваецца шырокай вайсковай папругай, якую ўзычыў пры развітанні Васіль Шарамет, надзявае пілотку, падораную Прымаком, выгляд не такі ўжо кепскі. Толькі з чаравікамі блага. Распоўзлыя, з задранымі насамі, з падэшвай, якая ўжо цяпер адстае, яны доўга ў лесе не паслужаць.

Баба, хоць не родная, нясе Лобіку кажушок. Цяпер то цёпла, а як прыйдзе восень, зіма? Бяры, Іванька, дрэнным словам бабу не памянеш. Кажушок без каўняра, жаночага крою, Лобік падобны ў ім на вясковага пастуха, але выбіраць не выпадае.

Вінтоўкі, абрэз, якія хлопцы выцягнулі са схованішча, захаплення таксама не выклікаюць. Прыклады пакрыліся цвіллю, ствалы заржавелі. Міця з Лобікам тым і займаюцца, што чысцяць, змазваюць затворы, праціраюць, наматаўшы кудзелі на шомпал, ствалы. Вінтоўку, здабытую Міколам, возьме Міця, абрэз — Сяргей, доўгую французскую жалязяку, да якой так і не знайшлося патронаў — Лобік.

Сяргей тым часам позніцца. Поўнач ужо, а яго няма. Нарэшце паяўляецца, і не адзін. Жонка, Грышава сястра Маня, трымае на руках загорнутае ў коўдру дзіця, на парозе, шморгаючы носам, стаіць яшчэ адзін кандыдат у партызаны — Рудзік, бяздомны хлопец гадоў чатырнаццаці, які самапасам жыве на Вакзальнай вуліцы. Дзе Сяргей яго залучыў, навошта, цяпер не спытаешся. Дый не прагоніш Рудзіка, бо ўсё бачыў, ведае.

Дзед становіцца на варту, каб уцекачы паспелі паспаць. Хлопцы ідуць у хлеў, на сена, Маню з дзіцем пакідаюць у хаце. Добры ў Лобіка дзед. Нечаканае партызанства ўнука і яго таварышаў прыняў як належнае. А нядаўна, дапытваючыся пра сына, самога немцы трэслі.

Дзве ці тры гадзіны сну пралятаюць імгненна. Хлопцы падхопліваюцца, ускідваюць на плечы вінтоўкі, па чарзе цалуюцца з дзедам, з бабкай. Яна напакавала Івану ладную торбу.

— Мы будзем прыходзіць,— гаворыць Лобік.— Ноччу...

Дзед згодна ківае галавой.

Цёмная, на дзіва цёплая ноч. Да світання яшчэ не хутка. Тры дубы на дзедавым агародзе ўзвышаюцца ў змроку, як вялізныя вежы.

Уцекачы пераскокваюць дарогу на Кавенькі, дзе цяпер уласаўцы, пнёўем кіруюцца ў бок Малкавіч. Бывай, мястэчка! Пра партызанскі лес Міця з Лобікам думалі даўно, былі гатовы сягнуць туды яшчэ мінулагоднім летам, але ўсё склалася так, што надоўга затрымаліся. Славы ў партызанах яны ўжо не здабудуць. Калі што зроблена, то тут, у мястэчку...

Непадуладная свядомасці сіла хіліць Міцю да сну. Як толькі дабраліся да кустоўя, ён просіць спыніцца, перадыхнуць. Кладзецца пад куст і адразу правальваецца ў сон. Трава здаецца мяккай, лагоднай, зямля — цёплай. Лобік раскатурхвае Міцю, калі ўжо пачынае святлець. Далёка яны не адышліся, збіліся з кірунку нават тут, у ваколіцах мястэчка. За якую-небудзь паўвярсту ад кустоў дубняку, дзе зрабілі прыпынак,— Птахаў пераезд.

У хісткай шэрані світання сасна, будка здаюцца нязвычнымі. На душы ў Міці ціхі смутак. Бывай, сасна! Ты была, як жывая, як друг, столькі з табой усяго звязана. Стой, як стаяла, чакай майго вяртання. Ужо блізка тое, аб чым шумелі вятры ў тваіх задуменных шатах...

Трэба хутчэй адрывацца ад мястэчка, і ўцекачы прыбаўляюць кроку. Зноў ідуць пнёўем, потым убіваюцца ў лес. Дубы стаяць уперамешку з бярозамі, вольхамі, густы папаратнік сягае вышэй каленяў. Лес толькі прачынаецца, сям-там у нізкаватых лагчынках між дрэў вісяць касмылі туману. Пахне грыбамі. Пачынаюць азывацца першыя птушкі.

Уцекачы паволі дыбаюць на захад. Спяшацца не трэба, сустрэча з Мазурэнкам прызначана на паслязаўтра, у запасе ўвесь заўтрашні дзень.

Хутар Скарашылаў паміж Азяркамі і Малкавічамі. Дзе ён, хлопцы добра не ведаюць. Дарога на Малкавічы — у завалах. Яе перагароджваюць з абодвух бакоў падпілаваныя, паваленыя на шлях сосны. Гэта, вядома, партызанская работа. Такім манерам партызаны хацелі ўберагчы Азяркі і астатнія вёскі ад знішчэння.

Але Азяркі нядаўна спалілі ўласаўцы. Як яны туды дабраліся? Карціна хутка становіцца яснай. За паўвярсты ад сыпанага шляху пятляе па лесе старая, закінутая дарога. Маладыя дрэўцы, якія паспелі на ёй вырасці, коламі фурманак памяты, прыгнуты да зямлі. Ад мноства ног, якія прайшлі па дарозе, а галоўнае, ад таго, што па ёй цягнулі нешта волакам, высокая трава збэрсана ўшчэнт, парудзела, высахла.

Такую дарогу мог ведаць толькі вопытны чалавек. У мястэчку хадзілі чуткі пра соцкага з Кавенек, якога ўласаўцы, забрытаўшы, нібы вала, прымусілі паказваць гэтую дарогу.

Лес стаіць у ціхім, перадасеннім задуменні. На бярозе зрэдку прабіваецца жоўты ліст, сям-там кідкая чырвань абпаліла вяршкі стромкіх асін, а ў астатнім лес па-летняму зялёны, багаты. Прыгнуўшыся, можна назбіраць жменю пераспелых, салодкіх чарніц, на ўзбалотках густы пакручаны ягаднік абсыпаны белавата-сінімі буякамі, гронкамі ажыны. Аж да ламоты ў скронях пахне багун. Грыбы на кожным кроку — цвёрдыя, як капыты, зялёныя і барвова-цёмныя сыраежкі, падасінавікі, нават зрэдку трапляюцца баравікі.

Птушкі свае адспявалі. Папіскваюць, скачучы па голлі, паўзункі, берасцянікі, няўрымслівы дзюбае па ствале старадрэвіны дзяцел, але найчасцей падаюць голас сініцы. Яны — прадвеснікі восені.

Міцю маркотна. За два гады толькі ў тую восень, калі праз мястэчка праехалі немцы, хадзіў у лес, збіраў грыбы. У першую вясну, жывучы на будцы, разам з Лобікам блукаў па сасняках, вышукваючы прыхаваныя з восені гранаты і патроны. А так лясной прыгажосці, шчэбету птушак, травы, кветак ён не заўважаў, нават не думаў пра гэта. Усю яго істоту ўладарна запаўняла другое — вайна.

На папаску вандроўнікі спыняюцца каля крынічкі. Струменіць яна з пясчанага пагорка, выбіваючыся з глыбіні, збягаючы тоненькім, жвавым ручайком да балацянкі.

Жарало крынічкі нехта абгарадзіў, паставіўшы зрубік. Дошкі ад часу сатлелі, пакрыліся зялёным мохам. Але людзі тут былі. На сучку сасны вісіць берасцяная конаўка з доўгай ручкай.

Уцекачы ўсмак п'юць сцюдзёную — аж зубы зводзіць — ваду, перакусваюць. Хлопчык, якога Маня трымае на руках, проста золата.

За ўвесь дзень ні разу не азваўся, не заплакаў. Спіць, раз-пораз варушачы пульхнымі губкамі. Відаць, да спадобы яму лес і чыстае лясное паветра.

Тым часам трэба думаць пра начлег. Сонечныя бляскі гуляюць ужо ў самых вершалінах, на зямлю ад дрэў кладуцца цені. Тужлівы і нават трывожны ў вячэрнюю часіну лес. Ён зацінаецца і як бы ахутваецца вэлюмам загадкавасці. Дыхае ў твар лёгкім ветрам, лапоча лісце асіны.

Хлопцы нацянькі прадзіраюцца ў гушчэчу. Знаходзяць атуленую соснамі палянку, цягаюць ламачча, сухастой. Калі на небе выбліскваюць першыя зоркі, запальваюць касцёр. Вялізнае вогнішча шугае ў лесе.

Спаць кладуцца трохі воддаль ад яго, кружком. Спяць моцна, ніколькі не трывожачыся пра бяспеку. Хто ў такі гушчар палезе?

Прачынаюцца ўцекачы позна, і ад таго, што бачаць, нямеюць ад жаху. Метраў за пяцьдзесят ад палянкі — наезджаная дарога, на ёй свежыя конскія сляды, памёт. Слядоў многа, раніцай праскакала па дарозе не меней узвода. Хто былі лясныя госці? Хутчэй за ўсё ўласаўцы, бо дарога вядзе з Кавенек на Малкавічы...

Далей хлопцы ідуць з большай асцярогай. Дарогу з віду не ўпускаюць, але трымаюцца воддаль. Апоўдні прыкмячаюць жанчыну. Тулячыся па кустоўі, яна штосьці нясе ў каробцы-лубянцы. Хлопцы стойваюцца, і кабеціна выходзіць проста на іх. Убачыўшы ўзброеных людзей, яна мітусіцца, як бы памыкаючыся зноў схавацца ў кусты.

— Пастой, цётка! — гукае Міця.— Не бойся, мы свае.

Хлопцы пытаюцца, дзе Азяркі, Малкавічы, як выйсці на хутар Скарашылаў, але жанчына маўчыць. Толькі раз-пораз кідае спалоханы позірк на Міцеў мундзір.

— Ды не немцы мы,— як можна лагадней тлумачыць Міця.— І не ўласаўцы. Ідзем у партызаны...

— Ніякіх партызанаў не ведаю.

— Мы пра іх не пытаемся. Раскажыце, як выйсці на Азяркі.

Жанчына махае рукой, паказваючы ў той бок, адкуль толькі што выйшла сама. У каробцы яе — накапаная бульба.

— Ведаем, дзе Афрыка, Аўстралія, дзе Азяркі — пытаемся,—невядома з каго, жартуе Лобік.— Добра, што агонь патух. А то б прывялі ў мястэчка на вяроўцы.

— Каго прывялі? — перапытваецца Міця.

— Нас. Партызаны, называецца.

У Лобіка брыдкая прывычка, калі што-небудзь не клеіцца, шукаць вінаватага. Сяргей крывіць губы ва ўсмешцы, стомлены Рудзік нездаволена чмыхае. Міцю гэта выводзіць з цярпення.

— Дык вы ж у арміі былі!— крычыць ён на Сяргея і Лобіка.— Чаму не дадумаліся варту паставіць? Ваякі...

Разлаваны, ён вырываецца наперад, ідзе адзін. Праз некалькі хвілін хлопцы яго даганяюць.

— Вот што,— голас у Лобіка сур'ёзны.— Нас большасць, і мы патрабуем, каб ты зняў мундзір. Хіба не бачыш — ад нас людзі ўцякаюць.

Гэта ўжо здзек. Не для форсу нацягнуў Міця нямецкую вопратку. Абражаны ў сваіх пачуццях, ён крычыць на ўвесь лес:

— Якая большасць? Рудзіка на вуліцы падабралі. Начорта ён? Няма каго партызанам карміць?

Лобік першы рагоча з уласнай прапановы. На кароткі час згода паміж хлопцамі адноўлена.

Выбраўшыся на гала, яны бачаць Азяркі. Ніводная хата не ўцалела. Тырчаць закураныя коміны, калодзежныя жураўлі, сям-там на агародах купкі ігруш-дзічак. Пуста, глуха на пажарышчы. Ні чалавека, ні каня, ні сабакі.

Краем паляны хлопцы абходзяць вёску. Від руйнавання, пустэчы асаблівых пачуццяў у іх не выклікае. Можа таму, што з поля ўсё сабрана, бульбу вяскоўцы, мабыць, капаюць на дасвецці, а на паасобных загончыках нават выбіваецца зялёная шчэць маладой руні.

Падвечар, калі вандроўнікі робяць прыпынак, вынікае яшчэ адна прыгода. З густога лазняку, які расце на ўзбалотку, вынырае апрануты ў зімовае ватняе паліто чалавек, але, убачыўшы незнаёмых, хоча зноў схавацца ў кустах. Міця з Лобікам аднак ускокваюць, клацаюць затворкамі, падзываюць чалавека да сябе. Ён неахвотна падыходзіць, і Міця пазнае загадчыка Малкавіцкай школы Весялоўскага. Ён у мястэчку часта бываў, і Міця яго трохі ведае.

Весялоўскі — чарнявы, шчуплаваты, нясе за плячамі мяшок, трымаецца насцярожана. Міця ведае прычыну — настаўнік у партызанах. Пайшоў яшчэ мінулагодняй восенню, пабіўшы ноччу ў школе вокны, разваліўшы печ. Пра гэта расказваў Мікола.

— Чаму вы без вінтоўкі? — пытаецца Міця.— Каб на нашым месцы былі немцы, то што тады?

Весялоўскі бездапаможна лыпае вачамі.

Міця запрашае настаўніка перакусіць, частуе цыгарэтай, і той, нарэшце, супакойваецца. Расказвае, як дайсці да Скарашылава, раіць пераначаваць у малкавіцкіх куранях, якія адсюль, з узбалотка, зусім недалёка. Палавіна Малкавіч спалена, і тыя, у каго няма хат, назад у вёску варочацца баяцца.

Курані — у густым ляшчэўніку. Іх шмат. Дымяць цяпельцы, у гаршках, чыгунках варыцца бульба, па вытаптаных дарожках бегаюць замурзаныя дзеці. Недзе паблізу мычаць каровы, нават свінні рохкаюць: нібы цыганскі табар.

Местачкоўцаў пагарэльцы прымаюць за партызанаў. Ніхто нічога не пытаецца — нават на Міцеў мундзір ніхто вельмі не глядзіць. Відаць, нямецкую вопратку партызаны носяць.

Начуюць местачкоўцы на ўбітай саломе, у шалашы. Гаспадыня, маўклівая кабеціна, ставіць на вячэру чыгунок бульбы. Мані і Рудзіку налівае па бляшаным кубку малака. Хлопцы дзівяцца: бульба зусім не соленая.

Калі назаўтра, развітваючыся, Міця адсыпае гаспадыні дзве жмені солі, яна глядзіць на яго, як на збавіцеля, і нават выцірае ражком хусткі слязіну.

Цэлы дзень пакутлівае чаканне ў бярэзніку, адкуль добра відаць саламяныя стрэхі Скарашылаўскага хутара. Ваколіцы засценка абшастаны, арыенціры правераны. Месца тое самае, аб якім Міця дамовіўся з Міколам. Аднак ні Мазурэнкі, ні яго пасланцоў няма.

Хлопчык, якога Маня гушкае на руках, мабыць, захварэў. Два дні не падаваў голасу, а цяпер канозіцца. Настрой ва ўцекачоў панылы. Амаль год памагалі яны дэсантнікам, з Анкудовічам, Бондарам, Драгуном устанавілі сувязь тады яшчэ, калі тыя самі не былі партызанамі. А як прыйшлася нявыкрутка, няма каму памагчы.

— Мазурэнка заўсёды віляў хвастом,— гарачыцца Лобік.— Помніш, абяцаў прыслаць пісталет. Прыслаў? Дулю з макам. Паперкі пісаў, даваў указанні. За кожную такую паперку маглі павесіць...

Міця не пярэчыць. Апраўдаць Мазурэнку нельга. З другога боку, нельга паверыць, каб ён не захацеў памагчы сваім сувязным. Можа, Міколу не ўдалося з ім сустрэцца?

Начуюць уцекачы ў бярэзніку, вогнішча не распальваюць. Назаўтра чакаюць да паўдня. Нікога няма...

IV

Выйсце цяпер адно — прыбіцца да любога атрада. Зрэшты, у лесе многа людзей, з якімі так альбо інакш местачкоўцы былі звязаны. Шура Гарнак, Андрыюк, Шкірман, Міхайлаў са сваім узводам. Не можа быць, каб нікога яны не сустрэлі!..

Разлік спраўдзіўся, нібы ў казцы. Вярнуўшыся на месца, дзе пазаўчора напаткалі Весялоўскага, хлопцы вачам не вераць. Бягуць па балоце, трымаючы ў руках туфелькі, дзве дзяўчыны ў белых хусцінках, і адна з іх — Ніна Грушэўская, якая, забраўшы грошы з касы гандлёвай канторы, тыдні два назад рушыла з мястэчка ў лес, а другая — Каця Адамейка, тая самая, што прыходзіла ад партызанаў на сувязь. Дзяўчаты — нібы збавенне, нібы пасланцы лёсу.

— Чаго вы тут блудзіце?

— Сваіх шукаем. Можа, ведаеце, дзе разведгрупа Мазурэнкі?

— На што вам разведгрупа? Пойдзем у наш атрад. Вашы ўсе ў нас. Два дактары, палонныя са станцыі.

Міця з Лобікам узбуджаны, дзяўчаты — таксама. Яны ж равеснікі, і акрамя вайны, немцаў, уласаўцаў ёсць нешта другое — пара маладосці, белыя, як снег, хусцінкі, вось гэтыя даваеннага фасону туфлі, якія дзяўчаты так смешна ашчаджаюць. Па балоце вядзе ўтаптаная сцежка. Навакол — парудзелая трава, пушыста-белыя коцікі нейкіх раслін, задуменна-празрыстыя, як бы ахутаныя хісткай павалокай смугі, шары лазнякоў.

Вось яна, доўгачаканая свабода, якая прыйшла ў вобразе дзвюх дзяўчат! Цяпер не трэба баяцца, хітрыць, выкручвацца. Цяпер у Міці за плячамі вінтоўка, ён будзе з яе страляць, хадзіць разам з усімі ў паходы. Як добра быць разам з усімі!..

У глыбіні душы нарастае музыка. Матыў, які ледзь чутна пачынае звінець, нечым адрозніваецца ад узвышаных Міцевых думак і пачуццяў.

Пейте, пойте в юности,
Бейте в жизнь без промаха,
Все равно любимая
Отцветет черемуха...

Чаму цяпер, у ахмеленую радасцю часіну, выплывае ў памяці трохі журботная песня, якая кліча да насалоды і бесклапотнасці? Што яе нарадзіла, выклікала? Навокал — асеннi краявід, першае жоўтае лісце на бярэзінах. Паперадзе, на сцежцы — зграбныя, з адзнакамі жаноцкасці постаці дзяўчат.

Міця ведае — ідуць у Рагалі. Там — Бацькавіцкі атрад. Ідуць з гадзіну, але і дарога не такая блізкая — ад Малкавіцкага ўзбалотка да вёскі — шэсць кіламетраў.

Балота скончылася, пачынаецца лес. Які ён прыгожы, урачысты! У ваколіцах мястэчка нідзе няма такіх магутных, разлапістых

дубоў, града якіх, здаецца, цягнецца бясконца. Дубы як вартавыя вечнага спакою, мудрасці зямлі. Сонца ідзе на спад, і ў лесе дзіўна спалучаюцца доўгія, празрыстыя пасмы святла з ценямі, якія падаюць ад дрэў.

Вось ужо і Рагалі. Вёска пры самым лесе. З усходняга боку лесу няма, там адкрываецца вачам зарослы кустамі прастор сенажацяў. У Рагалях — адна вуліца, хаты даволі ахайныя. У тым месцы, дзе местачкоўцы вынырнулі з дубняку, правая лава хат крута пераломваецца, робячы калена і як бы ўтвараючы невялікую пясчаную плошчу. На ёй гурт узброеных вінтоўкамі людзей.

— Хто такія? — пытаецца адзін нізенькі, у чырвонаармейскіх штанах, запраўленых у лазовыя лапці.

— З мястэчка. У наш атрад ідуць,— гаворыць Каця.

— Доўга збіраліся!..

— Потым скажуць — ваявалі...

— Шкуры прыйшлі ратаваць...

— Станавіцеся пад плот, зараз пагаворым...

Міцю разбірае злосць. Ён гатоў ужо спыніцца, сказаць што-небудзь едкае, абразлівае, але Каця торгае за рукаў — не звязвайся. Спыняюцца перад вялікай хатай — яна бакавымі сценамі, дашчаным ганкам выходзіць на вуліцу.

Каця ідзе ў хату, хлопцы стаяць, чакаюць. Хвілін праз колькі яна выскоквае — усё ў парадку.

Першы ідзе ў штаб Міця.

За сталом двое: чарнявы, у трохі выцвілай скуранай тужурцы, і другі, старэйшы, з адутлаватым, нахмураным тварам. Чарнявы, які ўздымае на Міцю стомленыя вочы, здаецца знаёмы. Недзе Міця яго бачыў.

— Выкладвай, што ў кішэнях,— патрабуе ён.

Цікава, голас чалавека таксама знаёмы.

Міця кладзе на стол лясгасаўскае пасведчанне, пачкі нямецкіх марак, кніжку вершаў Пушкіна і «Атлас мира».

Лясгасаўскую паперку чарнявы ірве на дробныя кавалачкі.

— Дзе ўзяў мундзір?

— Міхайлаў даў. Ён цяпер у вас.

— З кім дзяржалі сувязь?

— З разведгрупай капітана Мазурэнкі. Мы ішлі да іх.

У гэты момант у хату ўрываецца Андрыюк.

— Наш гэта! — крычыць з парога.— Бінты, медыкаменты я яму перадаваў.

— Будзем знаёмы,— чарнявы, устаўшы, працягвае руку. — Камандзір атрада Якубоўскі.

Маланкавая ўспышка ў памяці: летні дзень, местачкоўцы капаюць каля Вербіч акопы, камандуе работай малады падцягнуты лейтэнант.

— Я вас ведаю,— гаворыць Міця.— З сорак першага года. Помніце, акопы каля Вербіч...

Лейтэнант задуменна ўсміхаецца, Андрыюк тым часам знікае.

— Калі мы з табой знаёмыя, падары мне атлас. Я ўсё ж камандзір, а такіх картаў не маю.

Пра грошы Якубоўскі не пытаецца — кладзе сабе ў сумку.

Лобіка, Сяргея апытваюць яшчэ меней. Пасля таго, як хлопцы паяўляюцца адзін за другім на ганку, Міцю зноў клічуць. Якубоўскі на гэты раз расходжвае па хаце.

— Запіску, якую ты перадаў Міхайлавым, мы чыталі. Толькі ты вельмі добранькі. Хваліш людзей, якія пайшлі служыць немцам.

— Я ведаю іх.

— Адкуль ведаеш?

— Сустракаўся з Міхайлавым два месяцы. Думаеце, было проста адправіць дваццаць сем чалавек у лес? Мы ім лістоўкі давалі, газеты. Яны б не пайшлі да вас, каб не верылі, што іх прымеце.

— Міхайлава няма, — задуменна гаворыць Якубоўскі.— Загінуў у баі з уласаўцамі.

Міця збянтэжаны. Яшчэ і месяца не прайшло, як ён развітаўся з лейтэнантам.

— Немцы свайго сярод дваццаці сямі нам не падсунулі? — пытаецца Якубоўскі.— Не дапускаеш?

— Не. Які ў гэтых палонных аўтарытэт? Каб хоць раней у партызаны пайшлі...

Якубоўскі ўсміхаецца.

— Ну, добра. Наконт вашай групы вот што. Служылі дэсантнікам, паслужыце нам. Атрад мясцовы, Бацькавіцкі. Ты з таварышам,— Якубоўскі гаворыць пра Лобіка,— застанешся пры штабе. Для асобых даручэнняў. Старшым прызначаю цябе.

V

Каля паркана штабной хаты Міцю з Лобікам запыняе прысадзісты, апрануты ў цёмна-сінюю гімнасцёрку і галіфэ чалавек.

— Не пазнаяце?

Круглы бялявы твар, ціхі голас. Ды гэта ж Анкудовіч — ён прыходзіў у мястэчка яшчэ ў першую ваенную зіму, склікаў змоўшчыкаў на сходку. Пазней прыслаў на лячэнне Ключніка.

Колькі ўсяго перамянілася за паўтара года. Нібы вечнасць прайшла. Хлопцы расказваюць пра расстрэл Сяргея, яго сястры, пра сваю службу ў дэсантнікаў, пра Ключніка, якому собіла другі раз трапіць у местачковую бальніцу.

— Ведаю,— гаворыць Анкудовіч.— Я начальнік разведкі і контрразведкі. З Мазурэнкам бачыўся часта. Ён мне звесткі дае, я — яму.

— Дзе цяпер Мазурэнка?

— Іхнюю групу перакідаюць далей. Частка асталася, частка пайшла.

Дык вось яно што! Ясна, чаму ніхто не прыйшоў на сустрэчу.

Анкудовіч між тым расказвае пра Ключніка. Тады, калі арыштавалі Сяргея, ён прыбег у атрад, маючы ў кішэні нямецкі пропуск у Оўруч — там Ключнік нарадзіўся. Анкудовіч адлупцаваў яго, паперку парваў. Калі партызаны наступалі на Росіцу, Ключнік ад узвода адбіўся. Ніхто яго ў баі не бачыў, таму і не падабраў параненага.

Міця слухае, поўнячыся супярэчлівымі пачуццямі. Некалі яны, змоўшчыкі, глядзелі на Ключніка, як на бога. Ён здаваўся надзвычай вынаходлівым, смелым. Які там, у мястэчку, быў страшны час! З усіх бакоў падсцерагала небяспека. Нават адтуль, адкуль яны чакалі дапамогі!..

Залічваюць местачкоўцаў у першую роту. Камандзірам там Сямён Гайчук, мужчына буйны, рослы, палітруком — Пятро Лісавенка. Паколькі Міця з Лобікам пакінуты пры штабе, то мусяць размяшчацца ў другой палавіне штабной хаты, сталымі жыхарамі якой з'яўляюцца камандзір і палітрук.

Нізенькі партызан, які зачапіў хлопцаў, калі яны толькі выйшлі з дубняку, прынёс бярэмак саломы, кінуў на падлогу — пасцель гатова. Найбольш размаўляе з хлопцамі палітрук. Ён надзвычай гаваркі, за тое, што навічкоў падсялілі ў камандзірскую хату, не крыўдуе, наадварот, як бы нават радуецца, што ёсць магчымасць пагаварыць з людзьмі, якія блізка бачылі немцаў.

— Як Гітлер асмеліўся на нас напасці, не магу паняць,— усчынае ён размову.— Бандзіт і болей нічога. Бандзіты не вельмі думаюць, калі збіраюцца на якое-небудзь дзела.

Размаўляе Лісавенка трохі нараспеў, па-сялянску расцягваючы словы, і яго перасыпаная мясцовымі словамі гаворка выяўляе чалавека не надта высокай адукацыі.

Для камандзіра і палітрука — асобныя ложкі, астатнія — іх у пакоі сямёра ці васьмёра — покатам, не распранаючыся, валяцца на падлогу і адразу выводзяць насамі рулады.

Палітрук не спіць.

— Я ў вашым мястэчку быў,— працягвае ён.— Там мой брат жыве. Я, калі ўцёк з плена, да яго заходзіў. Можа чулі пра Нічыпара Лісавенку? Ён заацэхнік, інсцітут кончыў.

Міця трохі памятае чырванатварага, хмурнага чалавека, які робіць у «Заготжывёле». Але ў патайных справах ён не ўдзельнічаў, і Міця не ведае, што пра яго сказаць.

Лісавенка нібы адгадвае Міцевы думкі.

— Дурань ён, хоць граматны. Да немцаў пайшоў на службу. Нашы калі прыйдуць, па галоўцы не пагладзяць. Я вот не пайшоў, хоць сваталі. Хаваўся, туляўся, покі дажыў да лета.

— У мястэчку многія служаць,— пярэчыць Міця.— Але ж не ворагі яны. Хто быў у калгасе, мог жыць з зямлі. А як астатнім?

— Ты — малады, нічога не разумееш.

— Што тут разумець? Прыйшлі немцы, у іх зброя, улада. Сілай прымусілі вярнуцца на службу. Маладзейшых гналі ў Германію. Што было рабіць? На неба лезці?

— Яно то так, ды не ўсе аднолькава думаюць.

— То яны сляпыя!— гарачыцца Міця.— Ёсць людзі, для якіх служба — маскіроўка. Вот партызаны забралі з мястэчка трыста кароў. Дулю з макам мелі б яны, каб ім не памаглі. Дый на Росіцу напалі не з завязанымі вачамі.

Лобік штурхае Міцю пад бок — не развязвай язык. Храп сціхае, некаторыя з тых, што ляжыць на падлозе, прыслухоўваюцца да гаворкі.

Начная размова дае вынік. Камандзір роты пазірае на хлопцаў з большай, чым учора, прыхільнасцю, а нізенькі — завуць яго Вася Дашук — круціцца ля іх, нібы ўюн. Прынёс два кацялкі супу, ад вялізнага, нібы калёсны вобад, хлебнага караваю адрэзаў некалькі лустаў.

Суп густы, мяса ў ім, бадай, столькі, колькі бульбы, але ён зусім не солены.

Міця ўстае, поркаецца ў рэчавым мяшку, дастае вузельчык з соллю. Партызаны, што сядзяць за сталом, глядзяць на яго запытальна. Што ж, солі Міця прыхопіць яшчэ, калі пойдзе ў мястэчка, а гэтую трэба падзяліць.

Перад дзядзькамі, хлопцамі Міця насыпае на стале па кучцы, і яму нават дзіўна бачыць, з якой асалодай накідваюцца людзі на соль. Соляць суп, лусты хлеба, рэшту загортваюць у насоўкі, якія дастаюць з кішэняў.

З цыгарэтамі тое самае. Не паспеў Міця дастаць з кішэні апошні, распачаты яшчэ ўчора пачак, як да яго цягнецца некалькі рук. Цыгарэты партызаны тут жа ганяць, але кураць іх ахвотна, раз-пораз глыбока зацягваючыся. Міця шкадуе, што легкадумна аддаў учора Якубоўскаму маркі. Без марак цыгарэт не купіш, а так бы ён прынёс кожнаму з новых знаёмых па некалькі пачак.

З усіх, хто атабарыўся ў другой палавіне штабной хаты, найбольш цікавы немалады партызан па прозвішчы Яўтушык. На галаве ў яго вялізная капа ўскудлачаных валасоў, лапсярдак неахайны, парваны, разлезлыя ступакі носіць на босую нагу, але форсу не губляе — і вельмі дасціпны ў гаворцы.

— Трэба нам залезці ў мястэчка,— заяўляе ён, скурыўшы Міцеву цыгарэту.— Тытуню разжывёмся. Вот етыя хлопцы завядуць.

— На Залінейную вуліцу можна прайсці,— Міця ўступае ў размову ахвотна.— Аховы там няма.

— Паліцэйскіх многа?

— Двое ці трое. Дома не начуюць.

Яўтушык дастае з-за пазухі капшук. Ад вырванага з нейкай кнігі, згорнутага ў квадрацікі ліста асцярожна адрывае паску паперы. Насыпае шчопаць ядавітага зялёнага самасаду, верціць няўклюдную цыгарку. Высякае жалезнай дужкай крэсала з крэменя агонь.

— Ладна, хлопцы. Прыйдзе час. Вы мне пакуль якую-небудзь газеціну дастаньце. Можна, з патрэтам Гітлера. Я яго, сабаку, на дым пушчу.

З прагнасцю ўглядаецца Міця ў партызанскае жыццё. Рагалі — вёска даволі ахайная. Хаты, нават хлявы накрыты дранкай, сядзібы прасторныя. Узброеныя вінтоўкамі людзі расходжваюць па дварах, па вуліцах, дзве невялікія групы ідуць за вёску. У адным двары стаіць звычайная вайсковая кухня, каля яе дзяўчаты абіраюць бульбу.

Апрануты, абуты партызаны хто ў што. На нагах у некаторых лазовыя ці вераўчаныя лапці. Ёсць такія, што носяць нямецкія мундзіры. Але ва ўсіх на шапках, пілотках — нашыты чырвоныя стужкі.

Сяргей з жонкай — у процілеглым канцы вёскі. Там уладкаваліся сямейныя — Андрыюк, Шкірман, бацька, маці і малодшы брат Сяргея Амельчанкі, іншыя местачкоўцы.

Андрыюка дома няма. Забег учора ў штаб, мільгнуў перад хлопцамі на некалькі хвілін і знік. Жонка яго палошча ў начоўках перад студняй дзіцячыя пялёнкі.

— У шпіталь пайшоў,— гаворыць пра мужа.— Шпіталь у лесе. Дзе, я сама не ведаю.

Калі Міця выходзіць з двара, жанчына яго аклікае. Таропка выціраючы мокрыя рукі аб фартух, падбягае да варот, просіць:

— Можа пойдзеце ў мястэчка, то не забудзьце пра нас. Прынясіце брусок мыла. Мы як з пажару выскачылі, у чым стаім...

Шкірманава жонка весялейшая. Але і ад яе Міця дазнаецца не шмат. Муж на заданні. Большасць партызанаў на заданнях. Тут, у вёсцы, толькі тыя, хто на пастах ці адкуль-небудзь вярнуўся.

Міця ідзе назад, у штаб. На прызбе сядзіць Лобік, трымае між каленяў амаль што новую з бліскучым ложам трохлінейку.

— Дзе ты вінтоўку ўзяў?— Міця не можа зразумець, адкуль у таварыша такая раскошная зброя. На доўгую французскую жалязяку, да якой не было ніводнага патрона, наўрад хто-небудзь ці пакваліўся.

— Памяняў,— Лобік смяецца.

Міця не тоіць зайздрасці — яго вінтоўка мае выгляд убогі. Ад доўгага ляжання пад карчом фарба з ложы злезла, руля, іншыя жалезныя часткі патачаны іржой, нібы воспай.

— Французскіх вінтовак тут многа,— тлумачыць Лобік.— І патроны ёсць. Аказваецца, валасныя ўправы, гарнізоны мелі якраз такія. Цяпер перайшло да партызанаў.

Дык вось чаму ўкрадзеная Міцем жалязяка стаяла ў Грамах, у валасці. Немцы, мабыць, спецыяльна завезлі. Але ад таго, што наступіла разгадка, Міцю не лягчэй.

— Так проста памяняў? — пытаецца ён у Лобіка.

— У прыдачу соль аддаў. Тую, што баба паклала.

Апоўдні высокі танклявы хлапчына ў наваксаваных да глянцу хромавых ботах дакументальна афармляе прыход местачкоўцаў у атрад. Запісвае Міцю, Лобіка, Сяргея ў тоўстую, з графамі крэдыту і дэбету, бухгалтарскую кнігу. Прозвішчы хлопцаў у спісе асабовага складу атрада стаяць пад лічбамі, што перавалілі за трэцюю сотню.

Другая ноч у той жа хаце, на той жа саломе. Але ложкі пустуюць, камандзіра роты з палітруком няма, дый на падлозе прасторна — разам з Міцем і Лобікам кладзецца толькі Вася Дашук, які служыць пры штабе веставым.

Па хаце тупае высокая, хмурная кабеціна, апранутая ў парваны капот і саматканы андарак. За ўвесь дзень яна слова хлопцам не сказала. Паміж печчу і задняй сцяной хаты — невялічкі прамежак, і там жанчына спіць. Цяпер, хоць на двары цёмна, яна некуды сыйшла.

— Вы пры бабе языкоў не развязвайце,— напаўголасу гаворыць Вася. — Лютая змяя.

— Чаму? — пытаецца Міця.

— Сын яе ў паліцыі. Яшчэ летась, калі грамілі Піляцічы, уцёк у мястэчка і служыць там. За год, сволач, мог бы адумацца.

Міця ў замяшанні. Штаб у доме паліцэйскага? Хіба не маглі партызаны выбраць другой хаты?

Ён гаворыць пра гэта Васю, але той у адказ толькі хмыкае.

— Мы цяпер нічога не баімся. Ведаеце, колькі разоў за лета нас ганялі? Эсэсаўцы, уласаўцы. Дзве вялікія блакады было. Сёлы папалілі, але і мы, і людзі навучаныя. У лесе хаваемся. Сюды немцы не дойдуць — няма прамой дарогі. Каб трапіць сюды, трэба прайсці Піляцічы, Пажыць, Лазавіцу. А там усюды партызаны... Таму на паліцэйскую матку напляваць. Хата вялікая, вот і ўзялі пад штаб...

— Дзе Якубоўскі? — пытаецца Міця, хоць пытацца пра гэта нельга.— Абяцаў нас на заданне паслаць.

— Пашле. Не лезце наперад бацькі. Атрад загатоўку робіць. Хлеб ноччу ў ямы закопваем. Фронт наступае, але як да зімы немцаў не прагоняць, што будзем есці?

— Прагоняць,— гаворыць Міця. — Нашы падыходзяць да Бранска.

Назаўтра з раніцы Якубоўскі кліча да сябе Міцю і Лобіка. Сядзіць за сталом адзін, двух партызанаў, якія аб нечым з ім размаўлялі, адсылае.

— Пойдзеце ў мястэчка,— гаворыць ён.— Патрэбна соль, як можна болей. Вы яўку сваім таварышам прызначылі?

Пра сустрэчы з местачкоўцамі ў лесе хлопцы не думалі. Ішлі да Мазурэнкі. Але ёсць дзед Бондар, ён зробіць усё, што трэба.

Пачуўшы прозвішча дзеда, Якубоўскі з хвіліну як бы вывучае твары хлопцаў.

— Каму даводзіцца родзічам дзед?

— Мне,— адказвае Лобік.

— Ты сына яго ведаеш?

— Ён жа мне дзядзька. Але не бачыў даўно. Прыязджаў перад вайной.

Голас у Якубоўскага лагаднее.

— Вот што, хлопцы. Трэба асцярожна. Бондара паранілі, калі ішоў ад бацькі. Нарваўся на засаду. Можа нават сачылі за бацькам. Старому скажыце, што ўсё ў парадку. Сына яго завезлі самалётам у Маскву. Яму цяпер лепей, чым нам...

Пра дзедавага сына хлопцы ведаюць даўно, яшчэ з леташняй вясны, калі ён жыў у Гарбылях. На сувязь да яго хадзіў Сяргей Амельчанка. Гэтым летам Мікола прынёс вестку, што Бондару далі званне палкоўніка, ён кіруе партызанскім штабам. Перадаваў Мікола і глухія чуткі, што добрага ладу ў штабе няма, часта там спрачаюцца.

Дык вось якое заданне! Міця з Лобікам ідуць на кухню, ім даюць па вялікім кавалку варанай ялавічыны, бохан хлеба. Маладыя дзяўчаты, якія там працуюць, глядзяць на іх з цікавасцю.

У гэтую раніцу Міцю наогул шанцуе. У Васі Дашука, які сядзіць на ганку штабной хаты, ахайная з бліскучым ложам вінтоўка, і Міця, як учора Лобік, прапануе абмен. Солі няма, але пад нямецкі мундзір Міця паддзеў амаль новы пінжачок, які бацька купіў перад самай вайной. Акрамя пінжачка, Міця дае дзесяць патронаў — іх у партызанаў не густа.

Вася прымервае пінжачок. Ён яму трохі вялікаваты, але затое Вася падобны ў ім на чалавека. Насіў да гэтага дзіравы рызман.

А ў Міці вінтоўка. З такой і перад дзяўчатамі не сорамна паказацца.

Перад выхадам з Рагалёў Міцю з Лобікам якраз дзяўчына і запыняе. Валасы светлыя, як пшанічная салома, пастава зграбная і надзвычай прыгожы, чысты твар.

— Я вас ведаю. Бачыла ў мястэчку. Да вайны я там працавала, а вы ў школе вучыліся.

Дзяўчыну завуць Жэня. Пасля сямігодкі была наборшчыцай у друкарні. Цяпер набірае партызанскую газету, запрашае прыносіць заметкі.

Дзіўнае партызанскае жыццё. Нечым падобна яно на мірнае, даваеннае. Але чым, адразу не скажаш. Можа, сваёй адкрытасцю, радасным адчуваннем будучыні?

Надвор'е слаўнае. За Рагалямі, з паўднёвага боку адкрываецца шырокі прастор. Сям-там на гладкай роўнядзі высяцца купчастыя постаці дубоў, стромкія, абвешаныя каралямі чырвоных гронак рабіны. Быў на гэтым месцы калісьці лес, пра гэта гаворыць мноства пеньчукоў. Трава шорсткая, парудзелая. Па-летняму гарачае сонца плыве ў блакітнай, з рэдкімі аблачынкамі высі, спавівае дрыжачым мроівам разлеглыя далі.

Па ўкраінскіх стэпах пад такім жа сонцам коціцца лава савецкага наступлення. Чырвоныя дывізіі, арміі ірвуцца да сіняга Дняпра. Ад Бацькавіч Дняпро недалёка, усяго за сорак кіламетраў. Ён тут — памежжа паміж Украінай і Беларуссю. Выйдуць чырвоныя палкі на Дняпро і на правым нізкім беразе ўбачаць лясны палескі кут...

Міця нібы шкадуе, што вырас воддаль ад ракі. У міжрэччы, утвораным Дняпром, Прыпяццю, Пціччу, цякуць толькі ручаіны накшталт вузенькай Мядзвёдкі, якая ўліваецца ў перасохлую Росіцу, а тая — у Дняпро.

Мядзвёдка — побач. Экскаватар спраміў яе рэчышча, па выкінутым на бераг ілістым грунце густа падняўся дзядоўнік, драсён і другое балотнае зелле. Рачулка вядзе да Кавенек. Якія-небудзь тры гадзіны хады. Але ў Кавеньках — уласаўцы. Яны нібы прыкрываюць мястэчка ад партызанскага лесу. Хлопцы наважваюць даць кругу, праз Уюнкі, Прудок выйсці на Дубровіцу, а там, калі сцямнее, праскочыць да дзедавай сядзібы.

На балотным прасцягу сям-там раскінуты пабурэлыя стажкі. Яшчэ больш травы някошанай, нечапанай. З дарогі ўздымаюцца чародкі чорных драздоў. Людзі, відаць, рэдка ходзяць па дарогах, бо птушкі ўзлятаюць ледзь не з-пад самых ног. У паветры плавае празрыстая павуцінка.

Гадзіны праз дзве хлопцы бачаць пясчаны пагорак, на якім туліцца чарада шэрых, з абымшэлымі стрэхамі хатак. Лава будынін адна, уздоўж яе старыя разгалістыя вербы. Гэта — Уюнкі. Такой апісваў вёсачку Прымак, якога мінулай восенню пасылалі сюды наладжваць сувязь з партызанамі.

Жанчыны ў агародах капаюць бульбу. Чарнявы падлетак вядзе на вераўчаным повадзе гнядога коніка. На ніжняй перакладзіне азярода, звесіўшы босыя ногі, сядзяць белагаловыя хлапчукі і дзяўчаткі. На двух партызанаў з вінтоўкамі, якія ідуць пясчанаю вуліцай, ніхто не звяртае ўвагі. Лобік пацвельваецца:

— Прымак ледзь ногі прынёс. Труслівы ён, ніхто б яго не зачапіў...

Школа, дзе Прымак месяц працаваў настаўнікам, у канцы вёсачкі. Прыземістая, на дзве палавіны хата, з трохі большымі вокнамі. Вось тут, пад парканам, Прымак, мабыць, ляжаў, калі ноччу прыйшлі партызаны і сталі біць у школе вокны.

— Шампалоў Прымаку маглі даць,— гаворыць Міця.— Яму трэба было самому знайсці партызан.

Кіламетры праз тры — Прудок. Хаты такія ж шэрыя, старасвецкія. Вёска большая за Уюнкі, з доўгай, зламанай вуліцай. На ёй цуг фурманак. На вазах мяшкі з жытам, узбоч іх паважна крочаць знаёмыя ўзброеныя людзі з прышытымі да шапак чырвонымі паскамі.

За Прудком пасля гадзіны хады відаць Дубровіца. Сонца вісне за далёкім лесам, залоцячы шыбіны вокан. Нейк асабліва выдзяляецца бярозавы гаёк на пясчаным пагорку, пасярэдзіне раскіданай вёскі. Гонкія бярэзнікі нібы апранулі вымытыя кашулі.

Вёску хлопцы абыходзяць. Супыняюцца ў кустах, непадалёк ад таго месца, дзе летась восенню сустрэліся з Мазурэнкам. У тым вунь ляску Драгун звёў хлопцаў з дэсантнікамі, але потым іх лёсам цікавіўся не надта. Тое ж можна сказаць пра Анкудовіча, Ключніка, Сяргееву сястру. У партызанаў — свае клопаты, падпольшчыкаў, сувязных яны, відаць, ставяць не вельмі высока.

Хлопцы дастаюць з торбы прыпас, вяла жуюць мяса з хлебам. Мяса нясоленае, есці яго не хочацца.

Не, Міця, Лобік сваіх таварышаў, мястэчка не забудуць. Там яны перажылі гора, радасць, там у іх выраслі крыллі. Толькі тыдзень пабылі ў лесе, у чужой вёсцы, а як цягне да родных аселіц! Добра, што ім далі гэтае заданне. Ёсць магчымасць даказаць партызанам, што

нездарма сядзелі ў мястэчку. Солі дастануць, зробяць усё, як трэба. Дзеда пашлюць да Прымака, бо Міколы дома не застанеш.

На ўзлессе спускаецца шараваты змрок. Хлопцы падымаюцца, сухім тарфянікам крочаць да мястэчка.

Усё атрымліваецца так, як намецілі.

Вінтоўкі Міця з Лобікам хаваюць у дзедавым бульбоўніку, ледзь чутна рыпнуўшы веснiцамі, заходзяць у двор. Нацянькі, праз поплаў відаць станцыя. Бляклым ланцужком мігцяць там агеньчыкі стрэлак. Вуліца Залінейная спіць. Выплывае месяц, у яго хісткім святле чарнеюць хлявы, панадворкі.

Лобік стукае ў шыбіну, і зараз жа ў сенечках нехта шастае.

— Прыйшлі,— стоячы ў адной бялізне, дзед адмыкае дзверы.

Вокны завешаны, гарыць каганец. Па хаце, вохкаючы, тупае бабка.

— Ах, мае вы дзеткі... У такія гады бадзяцца па лесе...

Міця любіць дзедаву хату. У першай яе палавіне, дзе цяпер хлопцы сядзяць, усё на сялянскі манер — вялікая, пабурэлая ад сажы печ, драўляны палок, перавяслы цыбулі на шастку пад бэлькамі. Затое ў другім, чыстым пакоі стаіць нікеляваны ложак, крэслы з выгнутымі спінкамі. Стол там засланы белым абрусам, пярэдняя сцяна ўсцяж завешана фотакарткамі ў старамодных асадках.

Бабка тым часам ставіць перад хлопцамі па глінянай місе стравы. Улучыўшы момант, калі яна выходзіць у кладоўку, Лобік напаўголасу паведамляе дзеду:

— Паўла паранілі ў тую ноч, як быў у цябе. Самалётам павезлі ў Маскву.

На дзедавым твары нават ніводная маршчынка не здрыганулася.

— Чула маё сэрца. Дый сволач етая, Князеў, дзён тры з хаты не вылазіў. Віжаваў, вынюхваў.

— Мы кокнем Князева!— раптам загараецца Лобік.

— Сядзі ўжо лепей. Ты кокнеш! Знойдзе сваё без цябе.

Пра тое, што яго трэслі немцы, дапытвалі наконт сына, дзед нават словам не абмовіўся. Ні тады, калі хлопцы выходзілі ў лес, ні цяпер.

Начуюць Міця з Лобікам у хляве на вышках. Сена дзед набіў пад самы вільчык. Густыя пахі выпетранай, зляжалай травы прыемна дурманяць галаву. Засынаюць хлопцы імгненна. Прачынаюцца ад рыпу дзвярэй. Паўзмрок хлява з усіх дзірак точаць пранізлівыя паскі сонечнага святла.

Унізе стаіць Прымак. Праз плячо вісіць пара старых, ушчэнт зношаных ботаў. Падэшвы ў іх адсталі, целяпаюцца, як языкі, і ўражанне такое, нібы боты смяюцца над сваёй доляй.

Прымак лезе на вышкі, расказвае навіны.

Міколы ў мястэчку няма. Замест яго прыходзіць па зводкі настаўніца з Грамоў. На чыгунцы Грышу памагаюць два хлопцы, ад якіх Прымак узяў падпіскі. Міцеву цётку немцы не зачапілі, ім цяпер не да гэтага — вызвалены Бранск, станцыя забіта эшалонамі. Некаторыя паліцэйскія сталі звальняцца са службы...

Наступны вялікі горад за Бранскам — Гомель. Праз лічаныя дні возьмуць і яго. Міця ад задавальнення паціраe далоні.

Прымак трымаецца другой думкі.

— Не скачы. Яшчэ ўсяго хопіць. Ад Арла да Бранска тожа блізка, а ішлі паўтара месяца. Вы добра зрабілі, што ўцяклі. І што Мікола

прыціх. Гвозд і да мяне прыставаў. Уласаўцы ловяць людзей са спаленых сёл, возяць у Сівалобаўскі лагер.

Заданне Прымаку тэрміновае: звязацца з Краснеем, Куніцкім. Соль будуць даставаць яны, а Прымак — толькі насіць да дзеда.

Аляксей шчэрыць роўныя, як часнок, зубы. Смяецца ён заўсёды сімпатычна.

— Я думаў — вадакачку загадаеце ўзарваць.

— Вадакачка няхай пастаіць. Як Плоткін?

— Пачынае кулдыбаць. Яго Люся лечыць. Прыбягае па тры разы на дзень.

— На соль падключыш Плоткіна. Раз сам прыйдзеш, раз — ён. Каб не кідалася ў вочы.

Пра Сюзану Міця не пытаецца. Ёсць рэчы, пра якія не спытаешся нават у блізкага чалавека.

Прыцемкам задыханы Прымак прыносіць у вялікім крапіўным мяшку соль, похапкам дае Міцю ў рукі жмак паперак і адразу, нават як след не развітаўшыся, знікае.

Наконт асцярожнасці Аляксея папярэджваць не трэба.

РАЗДЗЕЛ АДЗІНАЦЦАТЫ

I

З кожным днём Міця з Лобікам усё глыбей уваходзяць у партызанскае жыццё, робячыся сваімі ў тлумным вірлівым мнагалюддзі. Па соль схадзілі яшчэ раз, суп, мяса на кухні цяпер соляць, і таму партызаны глядзяць на местачковых хлопцаў як бы з большай павагай.

Па дарозе Міця і да дзядзькі Аўрама зазірнуў. Маці з малымі жыве ў курані. Шалаш — у ляску, паблізу дзядзькавага агарода. Гатуе маці страву ў печы, начуе ў хаце і толькі на дзень сыходзіць у лес.

Вялікай работы Бацькавіцкаму атраду няма. Гарнізоны разагнаны, нямецкія абозы паблізу не праязджаюць. Мітуслівы рух, які Міця заўважыў з першага дня, тлумачыцца проста: сем'і большасці партызанаў туляцца па лясах, буданах, і байцы, адпрасіўшыся ў камандзіраў, ходзяць іх праведваць.

Ноччу ў Рагалях выстаўляюцца пасты, днём сядзяць у патайных мясцінах дазоры.

Ёсць у атрадзе людзі, якія выклікаюць у Міці вострую цікавасць. Гэта разведчыкі. Яны, як на падбор, маладыя, у вайсковых гімнасцёрках, штанах-галіфэ. Разведчыкі заўсёды выязджаюць і прыязджаюць на конях.

Ідучы ў лес, Міця разлічваў стаць разведчыкам. І ён, і Лобік, назіраючы ў мястэчку за немцамі, сяму-таму навучыліся. Але атрадныя разведчыкі да сябе іх нават блізка не падпускаюць. Адзін раз Міця зрабіў спробу, асмеліўся завязаць знаёмства з хлопцам, твар якога падаўся найбольш лагодным. Але той, буркнуўшы два словы, адвярнуўся.

Разведчыкі — нібы багі ў атрадзе. Тыя, хто да іх трапіў, маюць па годзе і болей партызанскага стажу. Міця з Лобікам у партызанах лічаныя дні, і задача іхняя — насіць соль.

Заслонай таямнічасці акружаны таксама падрыўнікі. Толькі аднойчы Міця бачыў, як выходзяць яны на заданне. Маўклівыя, заця-

тыя, абвешаныя скрынкамі і дратамі. Двое ў плямістых нямецкіх маскхалатах нясуць на плячах супрацьтанкавае ружжо. Наперадзе Лубан, былы намеснік бургамістра. Яго круглы твар густа зарос, змізарнеў.

Пра Лубана ў атрадзе казкі расказваюць. Нібыта помсцячы немцам, не ведае спакою ні днём, ні ноччу. Пакольні сам чыгуначнік, то ведае ўсе хады, выхады, з чыгункі не злазіць, прыходзіць у атрад толькі па тол. Падарваў болей за дваццаць эшалонаў, з супроцьтанкавага ружжа прабіў процьму паравозных катлоў.

Новыя партызаны прымаюць прысягу. За апошні месяц многа народу прываліла ў атрад. Побач з Міцем і Лобікам стаяць у шарэнзе цыбаты, чорны, як грак, Кузьма Гіль і яшчэ двое местачкоўцаў. Цяпер ясна, хто ўзарваў электрастанцыю.

У мястэчку дзейнічала яшчэ адна група, якая была звязана з Гомельскім атрадам. Кіраваў ёю, аказваецца, Гіль. З Кузьмом Міця вучыўся ў восьмым класе. Калі мінулагоднім восенню ён звольніўся з фінансавага аддзела, яго пасаду заняў Кузьма. Маскіраваўся гэтак жа, як Міця.

Тэкст прысягі чытае Якубоўскі. Рознагалосы хор гучна паўтарае высокія, урачыстыя словы.

— Я чуў, ты ў мястэчка ходзіш? — пытаецца Кузьма ў Міці, калі пасвячэнне ў партызаны скончылася.

— Хаджу,— Кузьма свой хлопец, і таіцца ад яго не варта.

— Усёй солі на кухню не аддавай. Прыхавай трохі. Ва ўсіх радня, сем'і, а мы ходзім, як выклятыя. Хоць бы сабрацца, чарку выпіць. Я аднаго дзеда ведаю, дастану за соль, што хочаш.

Гіль праўду гаворыць. Трапіўшы ў атрад, яны, местачкоўцы, адразу раз'ядналіся. Міця не бывае цяпер ні ў Андрыюка, ні ў Шкірмана, нават з Драгуном як след пагаварыць не прыйшлося.

Кузьма, мабыць, далёкая радня Нупрэю Гілю, які загінуў яшчэ ў сорак першым годзе. А можа і не. Такіх прозвішчаў у мястэчку шмат, ёсць яны ў Кавеньках, у Дубровіцы.

Гілеў таварыш — Міцеў аднафамілец. Таўставаты, старэйшы за астатніх Андрэй Птах да вайны вучыўся ў інстытуце, хадзіў падручку з дзяўчатамі, на такую драбязу, як Міця, пазіраў зверху. Цяжка было падумаць, што ён падпольшчык. Але як цяпер Міця прыгадвае, Андрэй знаўся з Ключнікам, вёў з ім гешэфты яшчэ мінулагодняй вясной.

— Сабярэмся,— абяцае Міця.— Солі прынясу.

Назаўтра навіна: бацькавіцкіх партызанаў дзеляць на тры атрады. Цяпер гэта ўжо брыгада. Называецца імя Панамарэнкі — у гонар начальніка Цэнтральнага штаба партызанскага руху.

Камандзір Міцевага атрада — Гайчук, камісар — Лісавенка. За сталом, калі няма Якубоўскага, цяпер сядзяць яны, выклікаюць да сябе ротных, узводных камандзіраў, вырашаюць справы.

Пасыльны Вася кліча Міцю ў штаб.

— Што ведаеш пра Сталярова? — пытаецца Гайчук.

Пытання трэба было чакаць. На Сяргея ў атрадзе пазіраюць коса. Не пасылаюць на заданні, ён нават прысягу не прымаў.

— Заданні нашай групы Сталяроў выконваў чэсна,— гаворыць Міця.— У групе ён з вясны, але яшчэ летась памагаў. Хадзіў на сувязь у Гарбылі да сястры Сяргея Амельчанкі...

Гайчук і Лісавенка пераглядваюцца.

— Таго, другога Сяргея, немцы расстралялі?

— Расстралялі.

— Чаму етага выпусцілі?

Вось яно што!.. У атрадзе бацька, малодшы брат Сяргея Амельчанкі. Ясна — яны накляпалі.

Сядзелі, склаўшы рукі, пальцам баяліся паварушыць, а тут патрыётамі сябе паказваюць. Міцю разбірае злосць.

— Сяргей быў на прыкмеце з самага пачатку. Вярнуўся са знішчальнага батальёна, здаў немцам зброю. Так прыйшлося. Потым звязаўся з Басняком. Басняк цяпер у СД служыць.

— Што скажаш пра бацьку Амельчанкі?

— Торбахват. Да вайны ў краме гандляваў, нажываў дабро. Хапеў, каб і Сяргей стаў такім, як ён. Каб не сын, не дочкі, ён бы і не падумаў пра партызанства. У лес паняволі прыйшоў.

Ноччу Міця стаіць на пасту. Камандзір першай роты Ткач даў паролі. На падлозе каравульнага памяшкання ўпокат ляжаць прызначаныя на начное дзяжурства. Праз кожныя дзве гадзіны паставых разводзіць перахлябісты, панылы хлапчына. Ён з ліку тых, каму Міця памог выбрацца з чыгуначнай роты. Аднак не ведае пра гэта. Пакрыквае на Міцю, як на ўсіх астатніх. Не паспееш заплюшчыць вочы, а ўжо зноў чуваць яго праразлівы голас.

Ноч доўгая, цёмная. Міцеў пост каля дубняку, па якім Каця прывяла местачкоўцаў у атрад. Дарогі тут няма. За дубняком — Мядзвёдка і балота. Пост усё ж ставяць.

Угледаючыся ў чорную, як дзёгаць, цемень, прыслухоўваючыся да шорахаў лесу, Міця думае, што жыццё больш складанае, заблытанае, чым уяўлялася. Жывучы ў мястэчку, ён нават думкі дапусціць не мог, што сярод партызанаў знойдуцца людзі, гатовыя выкапаць ямку другому. Іменна такім здаецца цяпер стары Амельчанка. Завошта абылгаў Сталярова?..

Сустракаючы Сяргееву маці, Міця заўсёды адчуваў сябе нібы вінаватым. Яе сын, дачка загінулі, а ён жыве. Ад бяссоннай пакуты ў жанчыны глыбока запалі вочы, зрабіліся нерухомымі, як бы ашклянелі. Глядзіць гэтымі страшнымі вачамі маці і як бы чакае адказу. Толькі што ёй скажаш? Якія знойдзеш словы?

У цемені чуваць асцярожныя крокі. Міця клацае замком, гучна пытаецца:

— Хто ідзе? Пароль?

— Курск.

— Калуга,— выгуквае Міця адказ, пазнаючы па голасе Ткача.

Ткач падыходзіць, закурвае.

— Не замерз?

— Не. Спаць толькі хочацца.

— Паспі днём. Добра выспіся. Ноччу пойдзем на канцэрт.

— На які канцэрт?

— Заўтра пабачыш.

Выспацца не ўдалося. Назаўтра з раніцы, пастроіўшыся ў калону, атрад выходзіць з Рагалёў. Наперадзе, разам з Якубоўскім і Анкудовічам,— камандзір падрыўнікоў Лубан.

Міця ідзе побач з Лобікам і Сталяровым. У Сяргея па-ранейшаму кароценькі абрэз, які ён нясе пад пахай.

У дубняку калона расцягваецца ў ланцуг. Ідуць у напрамку на Малкавічы тымі ж мясцінамі, якімі местачкоўцы дабіраліся ў Рагалі. Восень адчуваецца выразней. На дрэвах прыбавілася жаўталісця, у паветры пануюць лёгкія, празрыстыя колеры.

— Ідзём цецерукоў глушыць,— гаворыць некаму Яўтушык.

Ногі ў Міці нібы гумавыя, цела стомленае, і ён ні аб чым не хоча думаць. Галасы, гаворка даносіцца як праз сон.

Гадзіны праз тры атрад выходзіць на шырокае, амаль голае балота, і толькі тут Міця ўстрапянуўся. Балота на ўсім працягу паласуюць доўгія калоны. З невялікімі прамежкамі яны выныраюць з лесу, цягнуцца да процілеглых, ахінутых паваюкай сінечы кустоў, запаўняючы сабой увесь прастор. Якое мноства людзей! Упершыню бачыць Міця таямнічую, раскіданую па розных урочышчах, закутках лясную армію, якая цяпер як бы паказалася на свет. Можа, дзесяць ці болей брыгад...

Міця поўніцца ўрачыстасцю моманту. Нездарма сабралі тысячы людзей. Наперадзе штосьці важнае, нязвычнае, чаго ён яшчэ не ведаў.

Бацькавіцкія атрады запыняюцца ў лазняку. Большасць калон шнуруе далей, адхіляючыся направа, у кірунку Гарбылёў. Партызаны нясуць на плячах ручныя кулямёты, у некаторых целяпаюцца перавешаныя праз шыю аўтаматы, некаторыя крыж-накрыж перапаясаны патроннымі лентамі. Чырвоныя партызанскія стужкі на шапках славакаў, палякаў-тодтаўцаў, нават мадзьярскіх салдатаў...

У лазняку чакае фурманка, нагружаная мяшкамі. Спярша Міця падумаў, што ў мяшках бульба. Але вось партызаны, узяўшы за рагі, прывалаклі адзін такі куль, распаролі па шве нажом, і ў ім аказалася зусім іншае дабро: тол. Сотні жаўтаватых, акуратна вытачаных брускоў з дзюрачкамі для запалаў.

Міця, як і ўсе, атрымлівае толавую шашку, кавалак бікфордавага шнура з алюмініевым патрончыкам узрывальніка. У дадатак — пяць сярнічак і чырку, абмазаную серкай, каб было чым падпаліць шнур.

Інструктаж перад строем дае Якубоўскі.

— На палатно выходзіць строга па камандзе. Не спазніцца ні на секунду. Шашку — пад рэйку, шнур падпаліць. І зараз жа адыходзіць. Усё, як мінулы раз. Навічкам пакажуць камандзіры рот. Пад іх адказнасць...

У тую ноч, калі Міця начаваў на Залінейнай вуліцы, збіраючыся ўцякаць з мястэчка, чыгунка аж стагнала ад няспынных выбухаў.

Цяпер будзе тое самае.

Бацькавіцкая брыгада кіруецца пад мястэчка. Малкавіцкія курані застаюцца ўбаку. Маўклівыя, задуменныя цягнуцца сасьнякі. Цвіце верас, разліваючыся ружовымі азерцамі па выжарынах і рэдкалессі. Пад бярозамі — жоўтая замець апалага лісця. У сасняках, насаджаных па пустых, бясплодных жаўтапёсках, трапляюцца зусім голыя палянкі, парослыя па доленаздраватым мохам-сіўцом.

Міця раптам пачынае пазнаваць навакольныя мясціны, поўнячыся трапяткой узрушанасцю. За тым вунь хвойнікам пойдуць маладыя беразнякі, вузенькіх, святочна-прыгожых гайкоў тры ці чатыры, за імі — шырокая паляна, на якой шафёры лясной школы вучыліся на газагенератарах рабіць кругі. Паляна ўсутыч прылягае да пясчанага раз'езджанага шляху з мястэчка, які вядзе ў Грамы. За шляхам — чубкі маладога хвойніку і чыгунка.

Тут, у знаёмых да болю мясцінах, прайшло Міцева дзяцінства. Не толькі дзяцінства. Падросшы, пасталеўшы, ён яшчэ ахвотней блукаў па лесе. Ягады збіралі меншыя, а ён з сярэдзіны лета выбіраўся па грыбы, вандруючы па верасах да позняй голай восені.

Міцю цяпер васемнаццаць. Значыць, ужо гадоў дзесяць ведае ён

навакольны лес. Жыў у будцы, на адзіноце, таварышаў у вандроўках не было, таму лес як бы навучыў думаць і марыць. Куды ні сягалі яго думкі пад пошум купчастых соснаў, на гэтых вось ружовых верасовых абсягах! Пра вайну, пра тое, што прыйдзецца хадзіць па родным лесе з вінтоўкай, ён у тыя далёкія бясхмарныя дні не думаў. У жыцці, мабыць, так і бывае — робіш тое, аб чым не думаеш.

Маладыя бярэзнікі калона пакідае справа. Брыгадзе, відаць, выдзелены ўчастак паміж Птахавай і Драздовай будкамі, фактычна пад самым мястэчкам. Хутка будзе пясчаны пагорак, дзе ў першую восень немцы расстрэльвалі яўрэяў, за пагоркам — зарослае асакой балотца з чэзлымі хвойкамі. Далей — як пойдзеш: калі ўзяць управа, бліжэй да чыгункі, вынікае града змешанага, найбольш лісцёвага лесу, калі лявей, у абход балотца — аж да самага поля будуць сасоннікі і верасы.

Між тым прывал. Міця кладзецца на верас, Лобік падае побач. Зусім знямогся Іван. У бабчыным кажушку ўзмакрэў, узапрэў, як птушка ў гарачыню дзюбай, хаўкае ротам. Дзіва няма — адмахалі вёрст дваццаць.

Сонца на самым захадзе. Тут, у лесе, святло яго чырванаватае, нязвыклае, як бы нават злавеснае.

— Ведаеш, куды прыйшлі? — пытаецца Міця ў Івана.

— Ведаю,— Лобік абыякавы.— Могуць усыпаць па завязку.

— Не ўсыплюць. Бачыў, колькі народу?

— Што той народ? Дзесяць патронаў на вінтоўку. Не вельмі навоюеш.

Сяргей лёг воддаль, трохі нават пахрапвае. Зліпаюцца вочы ў Івана. Міцю спаць не хочацца. Летам, калі толькі пачалася вайна, нямецкія лётчыкі гасілі па вакольных сасонніках бомбамі. Думалі, што тут стаяць войскі. Яшчэ цяпер трапляюцца зарослыя травой варонкі, дрэвы-вываратні. Па пясчаным шляху, што адсюль не больш чым за вярсту, немцы прыйшлі ў мястэчка. Пазней, восенню, Міця збіраў паўзбоч шляху абрыўкі газет, якія пакінулі пасля сябе салдаты. Страшныя то былі газеты. Немцы захапілі паўсвету, хваліліся, што захопяць увесь. «Heute wir haben Deutschland, Morgen — die ganze Welt...» Міця яшчэ тады пераклаў гэтыя словы і тады ж прыхаваў у ямках, старых акопах знойдзеныя патроны і гранаты. Зброя павінна калі-небудзь страляць, і вось ён, Міця, у партызанах. Відаць, кожны з двух ці трох тысяч, якіх Міця сёння бачыў, прыйшоў у лес такім жа шляхам. Не мог зміръцца з тым, што неслі фашысты. Не важна, што ў партызанаў мала патронаў. Галоўнае — чалавек не стаў на калені...

Не захапілі немцы свет. Цяпер уцякаюць. Нашы вызвалілі Бранск, Чарнігаў. Мабыць, падыходзяць да Дняпра. Што ж значылі страшныя словы ў нямецкіх газетах сорак першага года? Пусты гук, пахвальбу?..

Захоплены развагай, Міця са спазненнем пачуў працяглае, журботнае курлыканне, якое лілося аднекуль з вышыні. Павярнуўшыся на спіну, пільна ўзіраючыся, ён на адзін толькі міг злавіў позіркам ледзь прыкметны ў вячэрнім, ужо цемнаватым небе трохкутнічак жураўлёў. Нягледзячы на блізкую ноч, ляцяць журавы ў вырай сваім спрадвечным шляхам...

Знямога бярэ сваё, Міця прымгнуў, і, можа, дзякуючы кароткаму

* «Сёння ў нас Германія, заўтра будзе ўвесь свет...» (ням.).

сну на захадзе сонца падзеі ночы адбіваюцца ў яго свядомасці дзіўным, фантастычным відовішчам. Ідуць лесам, перабіраюцца праз шлях на Грамы, потым залягаюць у пнёўі. Да пнёўя Міця як бы меў дачыненне, бо паступіў на службу ў лягсас якраз тады, калі пачалі высякаць лес паміж чыгункай і шляхам. Немцы зганялі валіць дрэвы жыхароў мястэчка, навакольных вёсак, ляснічыя пазней склалі ведамасці на выплату грошай прымусовым лесарубам, але амаль ніхто з іх не прыходзіў па гэтыя грошы. Ведамасці ляжалі ў жалезным сейфе жмутам рознакаляровых паперак, і калі пазней спатрэбіліся маркі на медыкаменты, цыгарэты, сахарын, Міця браў іх з касы, распісваючыся за невядомых лесарубаў...

Ткач падае каманду, рота падымаецца з пнёўя, мінае кусты, выбраўшыся бліжэй да мястэчка, на поле. Адсюль цьмяна відаць насып чыгункі, будка, у якой Міця жыў, сасна на грудку пры дарозе. Па Птахавай будцы, як і там, за пнёўем — па Драздовай,— сякуць кулямёты, паднятая стрэламі партызанская шарэнга бяжыць да чыгункі.

Міця, грабнуўшы з-пад рэйкі баласт, закладвае шашку, азіраецца. Справа, злева над рэйкамі варушацца цёмныя постаці. Гучыць зычная каманда, Міця чыркае запалкай, падпальвае шнур. Сыпануўшы іскрамі, ён шыпіць, як змяя. Двое ці трое дзядзькоў, бліжэйшых Міцевых суседзяў, наблізіцца да рэек не адважваюцца, кладуцца пад насып. Шпурлянуўшы на рэйкі толавыя шашкі, нібы гранаты, яны з усіх ног кідаюцца прэч...

Міця адбягае метраў на сто, на зямлю не падае. Упершыню за сваё жыццё ён адчувае: бой — гэта кіпенне крыві, шалёная, дзікая радасць. Чыгунка ўзрываецца доўгай вогненнай лавай, выбухі, асляпляльныя слупы агню адзін за другім вынікаюць на ўсім бачным працягу, разлягаючыся па лесе шматгалосым рэхам. Хутка ўсё сціхае. У нязвыклай стоенай цішыні, якая на момант наступае, Міцю раптам згадалася, што ён чуе вячэрняе курлыканне жураўлёў...

II

Назаўтра праз Рагалі ўвесь дзень валам валяць партызаны. Варочаюцца з чыгункі Дамачоўскія, Гарбылёўскія, Акцябрскія, нават далёкія — Стрэшынскія, Парыцкія — брыгады і атрады. Ноч «рэйкавай вайны» прынесла ўдачу. Два ці тры дні будуць немцы латаць пашкуматаную чыгунку. Лясное войска тым часам адляжыцца, адаспіцца, каб зноў налятаць на яе, чыніць дыверсіі.

Маладыя, падабраныя ў постаці хлопцы, дзядзькі размашыста выдыбаюць па рагалёўскай вуліцы, крытычна пазіраючы на босага Яўтушыка, які сядзіць на ганку штабной хаты.

— Таварыш! Ці не ты лапці згубіў? Вісяць на бярозе...

— Бяжы, браце, хутчэй, бо нехта падбярэ...

— Але ж і ляцеў з чыгункі на злом галавы. Бачыш, хоць лапці згубіў, але паспеў выспацца...

— На акупіраванай тэрыторыі ён не жыў. Жыў у лесе, немцаў не бачыў...

Яўтушык адгырквaецца:

— Куды размахаўся? Хадзі пасядзім, мясам накормім. Вы ж вясной апошнюю кабылу ў Бабруйску прадалі...

На ганак нетаропкай хадою падымаецца каржакаваты, у скураным паліто, запыленых ботах чалавек. Праз яго плячо целяпаецца туга набітая камандзірская сумка.

За сталом штосьці піша, пасліньваючы хімічны аловак, Анкудовіч. Пасля стварэння брыгады ён прызначаны начальнікам штаба. Узняўшы вочы на наведніка, Анкудовіч як бы ўздрыгвае, густа чырванее, унурваючыся зноў у паперы. Чалавек нерашуча перамінаецца з нагі на нагу.

— Не пазнаў, Анкудовіч?

— Пазнаў, таварыш Мацвееў.

— Не вельмі ласкава сустракаеш былога камандзіра.

— Няма прычыны цалавацца. Не крыўдуй...

Анкудовіч у гэтую хвіліну разгублены. Як далёкі, хісткі прывід узнікае ў памяці сорак першы год, знішчальны батальён, які, похапам перабраўшыся ў лес, стаў называцца партызанскім атрадам. У атрадзе, якім камандаваў начальнік міліцыі Мацвееў, панавала стоенасць, зацятасць. Днём сядзелі ў зямлянках, елі сухары, кансервы, ноччу, як ваўкі, выпаўзалі ў разведку. Нібы лес наўсцяж быў заселены немцамі.

— Быў цяжкі час, Анкудовіч,— Мацвееў садзіцца на крэсла.— Мне, думаеш, лёгка прыйшлося?

— Распускаць атрад ты не меў права.

— Было не ў маёй уладзе. Не забывай, нада мной стаяў Філімонаў, старшыня райвыканкома. Ён аддаў загад.

— Не віляй хвастом. Ты быў камандзірам.

— Ты сам пайшоў у Літвінаў і не вярнуўся.

— Вярнуўся, Мацвееў. Тым часам ты даў драла...

Што Мацвееў не забіты, падаўся з Філімонавым на ўсход, за фронт, яны, няўдалыя партызаны, ведалі, але маўчалі. Паліцэйскія пусцілі чутку, і з-за тых, хто сядзеў у мястэчку, не варта было яе абвяргаць...

— Не ў адных нас так выйшла,— працягвае Мацвееў.— Некаторыя раённыя атрады таксама не ўдзяржаліся.

— На другіх не ківай. У нас склады разграбілі, актыў перабілі. Наша брыгада шчэ й цяпер слабейшая за другія.

Мацвееў раптам узрываецца. З трэскам — адлятаюць два гузікі — расхінае скуранку, размашыста выдыбваючы, носіцца па пакоі.

— Ты што — дурману аб'еўся? Думаеш, без цябе пракурораў не было? Хапіла на маю галаву. Паглядзі — валасы павылазілі. Ну, загінула дваццаць, трыццаць чалавек — што я іх, немцам у пашчу піхаў? Мільёны гінуць. Калі хочаш ведаць, я збіраўся застацца. Тактыка якая была? Перабіцца, прыхавацца зімой, каб сабрацца вясной зноў. Ты ж сам у сяле жыў. Вот і я так хацеў. З Філімонавым не згаджаўся. Паткнуўся да аднаго, да другога: вазьмі, прыхавай. Ад варот паварот. Хто збіраўся лезці ў пятлю з-за начальніка міліцыі? Сам ведаеш, які тады быў настрой. Немцы трубілі, што ўзялі Маскву. Ну, я і пайшоў у гэтую ўзятую Маскву. Не да немцаў пайшоў — на фронт. Каб ваяваць. Ты, седзячы ў жонкі на печы, еў блінцы са скваркамі. Разводзіў тары-бары са Спаткаём, з Аўчаром, каб цябе не зачапілі. А я семсот вёрст на жываце — галодны, халодны...

Анкудовіч мякчэе.

— Са Спаткаём і другімі мы спачатку вялі работу. Не верылі, што яны саўсім прадаліся.

— Дык вот, Анкудовіч, я таксама вяду работу. Усю вайну. Каб меней было такіх свалачэй, як Спаткай. Таму прашу перадаць мне местачковых сувязных. Мабыць, ведаеш, чым я займаюся.

Начальнік штаба глядзіць на Мацвеева здзіўлена:

— Ты што, Мацвееў, не ведаеш парадку? Ёсць штаб злучэння,

абком. Ідзі туды. Я начальнік невялікі. Магу па сакрэту сказаць: летась у раён прыляцела спецгрупа з Масквы, сувязныя з Бацькавіч падначалены ёй...

III

Тым часам фронт на Дняпры. Пасля двух гадоў ліхалецця, няпэўнасці, неверагодных чутак, якія невядома з якіх крыніц столькі разоў выплывалі раней, у гэта цяжка паверыць. Але цяпер гэта не чуткі. У партызанскай рэдакцыі ёсць прыёмнік, ля яго ў тры рукі запісваюць зводкі Інфармбюро. Раённая газета паспела надрукаваць: Чырвоная Армія выйшла на Дняпро ад Крэменчуга да Лоева.

Дні трывожна-ўзнёслыя, поўныя хмельнай радасці. Па-ранейшаму стаіць пагодлівая восень, дубы ў гаі ля Мядзвёдкі, клёны, рабіны палаюць, нібы вялізныя вогнішчы. Вечары зорныя, ціхія. Недзе пад поўнач чуваць у небе гудзенне матораў. Эскадрыллі савецкіх бамбардзіроўшчыкаў ляцяць на Захад.

Адкуль узялося яно — рывок на Дняпро, танкі, самалёты?

Звініць у Міцевай душы матыў, які ўзнік у той дзень, калі ён толькі ішоў у атрад:

> Пейте, пойте в юности,
> Бейте в жизнь без промаха,
> Все равно любимая
> Отцветет черемуха...

Два гады Міця толькі і думаў, што пра фронт, пра вайну, дакладна памятаў усе даты савецкага наступлення. Нават каб яго разбудзілі ноччу, ён без запінкі адказаў бы, у які дзень выбіты фашысты з кожнага, няхай сабе самага маленькага горада Савецкага Саюза. Сюзану ён успамінаў мала, сустрэч з ёю не шукаў. Скончыцца вайна, тады прыйдзе ўсё, думаў ён. Вялікае жыццё з каханнем, асабістымі турботамі, згрызотамі ляжала для яго за той заслонай, якую магло зняць толькі выгнанне немцаў.

Немцаў яшчэ не выгналі, але ён ужо уцягваецца ў іншы свет. Адчувае сябе нацята-ўзбуджана, калі сустракаецца з Нінай Грушэўскай, з Жэняй, з другімі дзяўчатамі. Тут, у партызанах, ёсць жанчыны, дзяўчаты, якія не тояцца чакаюць кавалераў з заданняў, ходзяць з імі начаваць на сенавалы, мыюць ім сарочкі. Маладзейшыя хлопцы пахваляюцца перамогамі над вясковымі красунямі.

Спадыспаду душы ў Міці іншы раз уздымаецца крыўда на Сюзану. Ніці, якія іх звязваюць, нетрывалыя, ценькія, нацягні тужэй — парвуцца. Ён ужо адчувае, што ў каханні ёсць самаахвярнасць, пакута, боль за блізкага чалавека, ён ловіць сябе на думцы, што нічога гэтага ў іх з Сюзанай не было. З яго боку, можа, і было, асабліва тады, калі ён толькі ўбачыў дзяўчыну і калі яшчэ не было вайны. А яна ўвесь час як бы прыслухоўваецца да самой сябе, разгадвае нейкую загадку. Наўрад ці думае яна пра Міцю, пра тое, што яму пагражае небяспека...

Ходзячы ў мястэчка па соль, Міця ўжо два разы глядзеў смерці ў вочы. Ля Кавенькаўскага моста хлопцы (цяпер з імі Сяргей) напароліся на ўласаўскую засаду. Выратавала ноч. Міця памятае разлютаваны крык, вогненныя пісягі трасірных куль, якія жыхалі каля самых вушэй.

Другі раз, у Дубровіцы, было яшчэ горш. Яны ўтрох нос у нос сутыкнуліся з немцамі, якія, ходзячы ад хаты да хаты, збіралі яйкі.

Сяргей не разгубіўся, бабахнуў з абрэза, прымусіўшы салдатаў залегчы. Далей, як і ў першым выпадку, ратавалі маладыя ногі...

Выпаў і адразу растаў першы снег. Зноў цёпла, добра. Бясконца цягнецца залатая восень. Міця не думае пра страхі, якія прыйшлося перажыць — жыццё ў вайну трымціць на тоненькім валаску.

Праз тыдзень пасля сутычкі з немцамі хлопцы начуюць у Дубровіцкім пасёлку. У вялікай, на дзве палавіны хаце жывуць маці з дачкой. Дачка — ладная, статная. Маці лезе на печ. Сяргея дзяўчына кладзе на ложку ў пярэднім пакоі, Міцю і Лобіку сцеле на лавах у чыстай палавіне.

Узыходзіць месяц, пакой тоне ў светлым паўзмроку. Міцева падушка ледзь не сутыкаецца з узгалоўем ложка, на якім ляжыць дзяўчына. Па частым, прытоеным дыханні Міця чуе, што яна не спіць. Ён таксама не спіць. Пакутлівая бессань цягнецца доўга. Гарланяць пеўні, месяц пераплывае за хату, робіцца цямней. Раніцай Міця абавязкова пагаворыць з дзяўчынай, скажа ёй што-небудзь адзін на адзін.

Прачнуўшыся, гаспадынінай дачкі ён не бачыць: пайшла на поле...

Солі Міця прыхаваў. Трэба ж ім, местачкоўцам, сабрацца, адзначыць партызанства.

Знайшоўшы Кузьму, Міця аддае яму мяшэчак з соллю.

— Бяры. Тут пляшак на шэсць.

Кузьма загарэўся. Дзед, які купляе соль, жыве блізка, на азяркоўскіх хутарах, вёрст за шэсць ад Рагалёў. Важнецкі дзед, у яго не толькі самагонкі — вяндліны, мёду можна дастаць.

Ужо адвячорак. Вярнуўшыся з мястэчка, за дзень Міця адаспаўся, але ісці не хочацца. Нават сумна ад думкі, што ён зараз рынецца да незнаёмага дзеда.

— Давай заўтра, Кузьма. Ці паслязаўтра.

— Целяпень ты. Ладна, падскочым з Андрэем...

Назаўтра ў штабную хату, накульгваючы, прыходзіць Андрэй. Галава, шыя перабінтаваныя, з-пад марлевай павязкі сумна пазіраюць стомленыя, спакутаваныя вочы.

Кузьмы няма, яго нават нельга пахаваць. Перад эсэсаўскай блакадай міны ставілі дзе папала, хто папала. Тыя міны не пазніманы і цяпер. На адну з іх наступіў Кузьма. Андрэй ішоў крокаў на дзесяць ззаду...

Другі блізкі чалавек гіне ў партызанах. У канцы лета — Міхайлаў, цяпер — Кузьма. Але як кроў на ране зараз жа згортваецца, так і Міцевы думкі на трагічных выпадках не запыняюцца доўга. І ў мястэчку так было. Як бы закрываецца нейкі ўнутраны клапан, засцерагаючы душу ад адчаю. Няўжо раны, нанесеныя душы, будуць балець пазней, калі вайна скончыцца? Страшна падумаць...

У Рагалі прыходзіць Драгун. Адвёўшы Міцю з Лобікам убок, дае заданне. Лобікаў дзед мусіць схадзіць да млынара Забелы, папрасіць, каб той з'явіўся ў Дубровіцу.

IV

Толькі што прызначаны камандзір Бацькавіцкай брыгады Якубоўскі разам з камісарам Груцам і начальнікам штаба Анкудовічам (іх суправаджае ахова з узброеных аўтаматамі коннікаў) па тэрміновым выкліку выбраліся ў абком, у межы Акцябрскага раёна.

Выклік трохі нязвычны, нечаканы. Як камандзіраў, Якубоўскага і астатніх зацвердзілі яшчэ тыдні два назад, наконт якой-небудзь спраўздачы не папярэджвалі. Пагойдваючыся ў сядле, Якубоўскі на ўсякі выпадак прыкідвае, што зроблена за апошні месяц. Хутчэй за ўсё будуць цікавіцца нарыхтоўкамі, гатоўнасцю да зімы. Што ж, склаўшы рукі новая брыгада не сядзела. Сорак тон прыхаванага ў ямах збожжа, калі ўлічыць, што раён на тры чвэрці вынішчаны,— не так ужо мала.

Ля Лазавіцы да коннага гурту далучаюцца гарбылёўцы і ля Літвінава — дамачоўцы. Дзіўна, Гарбылёўскіх брыгад стала дзве, у Дамачоўскай — пяць атрадаў, а выклікалі таксама толькі па тры чалавекі. Пры тым пераважна камісараў.

— На павышэнне едзем, хлопцы,— шчэрыць зубы Гервась, камісар другой Гарбылёўскай брыгады.— Дадуць па трыццаць пар лапцей і — наперад, на Захад!.. Пад Беласток ці пад Брэст. Думаў, са сваімі вот-вот пабачуся. Ды, відаць, не скора тое сонца ўзыйдзе...

Што ж, можа і так быць. З часу прылёту Волаха ўжо некалькі ініцыятыўных груп на чале з бывалымі, якія прайшлі агонь, ваду і медныя трубы, партызанамі рушылі ў заходнія вобласці. Раздзьмухваць полымя партызанства там, дзе яно яшчэ недастаткова разгарэлася.

Наогул пры Волаху парадкі сталі цвярдзейшыя. Штаб злучэння і абком цяпер не пры Гарбылёўскай брыгадзе. Штаб Волах зрабіў незалежным — яго ахоўвае спецыяльна набраны атрад.

Хмялеўскі — ён, як быў, так і астаўся камісарам у ранейшай брыгадзе — едзе побач з Валюжычам, які замяніў Вакуленку.

— Не на захад нас пашлюць,— гаворыць Хмялеўскі.— Каго трэба — паслалі. Тут нешта другое.

— Што ты хочаш сказаць?

— Тое, што чуеш. Не забывайцеся — армія на Дняпры. Нашы, калі пачнуць наступленне, будуць тут праз тры дні. Калі фронт спыніцца, а можа і такое быць, ваяваць прыйдзецца ў прыфрантавой паласе. А гэта табе не за бобікамі ганяцца...

Камандзіры прыціхлі. Прывід фронту, які насупроць зімы можа пралегчы па тутэйшых балотах і лясах, непакоіць кожнага. Цяжка ўявіць сабе, што будзе, калі ўзброеныя да зубоў немцы-франтавікі зоймуць уцалелыя вёскі, а партызанаў выціснуць у лес і на балота...

Чыгунку з Оўруча на Жлобін, праўдзівей, насып, які ад яе застаўся, перамахнулі з вялікай асцярогай. Тое, што робіцца цяпер на гэтай чыгунцы, нібы пацвярджае сказанае Хмялеўскім. Вясной партызаны чыгунку вывелі са строю, рэйкі расцягнулі, патапілі ў балоце, шпалы папалілі. Але іменна цяпер, насупроць зімы, спецыяльныя чыгуначныя каманды ўзяліся за яе аднаўленне. Кожны, бадай, дзень у партызанаў сутычкі з вайсковымі сапёрнымі камандамі. Гэта можа азначаць толькі адно: фашысты рыхтуюцца да абароны, балотнае Палессе, якое прыкрывае з поўдня Беларусь, так проста саступаць не збіраюцца.

У вёсачку, дзе размяшчаецца абком і штаб злучэння, камандзіры прыехалі прыцемкам. Але і дарога няблізкая — вёрст шэсцьдзесят адмахалі. Паспакайнелі душой, убачыўшы, што Волах, сакратар абкома, камандзір злучэння, які мае генеральскае званне, партызанскай звычцы тым не меней не здраджвае: накінуўшы на плечы ватоўку, сядзіць пры вогнішчы, пячэ разам з хлопцамі ахоўнага атрада бульбу, смяецца з дасціпных жартаў і сам вясёлыя гісторыі расказвае...

Хмялеўскі як у ваду глядзеў: на пасяджэнні абкома ўсіх, хто прыехаў з усходняй зоны, зацвердзілі сакратарамі падпольных райкомаў.

Уладу далі вялікую: падабраць кандыдатаў і прызначыць раённае звяно, каб з прыходам Чырвонай Арміі на месцы поўнасцю дзейнічала савецкая ўлада. І яшчэ адна нязвычная дырэктыва: кароў, якія знаходзяцца ў асабістым карыстанні насельніцтва, забіраць, хаваць у лясных партызанскіх кашарах. Прычына ў тым, што фашысты, адступаючы, абдзіраюць народ дашчэнту, пакідаючы пасля сябе мёртвую зямлю...

Назад, у Рагалі, Якубоўскі вяртаецца, ахоплены супярэчлівымі пачуццямі. Сталася так, што ён цяпер не толькі камандзір над трыма з лішкам сотнямі партызанаў, а і першы сакратар райкома, кіраўнік раёна, які павінен думаць, як аднавіць спаленае, знішчанае ворагам, паклапаціцца, чым людзі будуць займацца, дзе жыць, што есці. На два гады прывязала яго хваля ваеннага ліхалецця да гэтых мясцін, і цяпер ён за іх у адказе. Яго бацька, за царом яшчэ выгнаны бясхлебіцай з пясчанай магілёўскай вёсачкі, дапяў да Алтая, там Якубоўскі вырас, палюбіў той край. Але і гэты ён любіць не меней. Будзе старацца, каб раён хутчэй акрыяў, стаў на ногі. На розныя пагрозы вельмі зважаць не будзе. Дні тры назад нехта падкінуў у штаб запісачку, у якой абяцае парахавацца з імі, старэйшымі партызанамі. Якубоўскі здагадваецца, чыя рука магла напісаць такую запіску. За два гады яны, зачынальнікі партызанскага руху ў раёне, сяму-таму на хвост наступілі, асабліва мінулагоднім летам, калі ўжо надта актыўна пачалі вытыркацца некаторыя бургамістры і паліцаі. Нічога, вецер дзьме цяпер у твар ворагам, свята не за гарамі. Можа яны таму і лютуюць. Але пільнасць патрэбна...

Яўтушыка прымаюць у партыю. Не аднаго яго — камандзіра роты Ткача, разведчыцу Тацяну Бурак, яшчэ двух-трох найбольш заслужаных, старэйшых партызанаў. У штабной хаце камандзіры і астатнія члены райкома сядзяць з засяроджанымі тварамі.

Калі Якубоўскі прапанаваў яму, Яўтушыку, паступаць у партыю, то ён адразу згадзіўся. Чаму было не згадзіцца? Хіба ён з самага пачатку не памагаў, не пасабляў савецкай уладзе, не падпіраў яе сваімі плячамі? У калгас паступіў лічы што першы, рабіў, што загадаюць, яшчэ да вайны за добрую работу яго паслалі на выстаўку ў Маскву. І раённая грамата ў Яўтушыка ёсць: яму выдалі яе за брыгадзірства на лесанарыхтоўках. Добра яны тады павазілі лесу: авёс коням быў, і людзі падабраліся што трэба. Аж гай шумеў, як тралявалі кражы...

Рэкамендацыі Яўтушыку далі сам Якубоўскі, камісар Груца і Анкудовіч. Можна сказаць, найвышэйшае начальства, якое цяпер, хоць немцаў яшчэ не выгналі, пастаўлена на раён. Здымецца на картачку і атрымае білет ён тады, калі ў раёне ўсталюецца мірная ўлада.

За Яўтушыка гавораць тыя, што паручыліся за яго.

— Добры камандзір аддзялення. Сумленны, дысцыплінаваны. За паўтара гады — ніводнага наракання. Яго можна і на ўзвод паставіць,— так сказаў Якубоўскі.

— Самалёт збіў. Прывёў у лагер фашысцкага аса з двума гітлераўскімі крыжамі. Той ас даў важныя весткі нашаму камандаванню,— гэта словы Анкудовіча.

— Я табе дам кніжачку. Статут партыі. Прачытаеш уважліва. Калі што не зразумееш, прыйдзеш да мяне,— сказаў камісар Груца.

За тое, каб прыняць Яўтушыка кандыдатам у члены партыі, падымаюць рукі ўсе прысутныя.

На ганку, куды ўзмакрэлы Яўтушык выскачыў са штабной хаты, іншая гамонка.

— Ты, Панас, станавіся пракурорам. Можа, выцісну калі самагонкі, дык будзе ў раёне свая рука. З бяды выручыш.

— У міліцыю лепей ідзі. Начальнікам, можа, не паставяць, а ўчастковым то — напэўна. Характар у цябе спакойны, калі паб'ецца мужык з бабаю — разбярэш...

— У пажарную кіруй, Яўтушык. І мяне бяры. Экзамены мы, лічы, паздавалі. Колькі паляжалі на жыватах у засадах?..

— Ідзіце вы! — адгырkваецца Яўтушык.

Размова, паміж іншым, не так сабе. Ведаюць партызаны, што вось-вось будуць прызначаць іх на мірныя пасады. Каго сапраўды ў міліцыю, каго на чыгунку, каго старшынямі, брыгадзірамі ў калгасы...

V

Млынар Забела сабраўся ў Дубровіцу з вялікай асцярогай. На чыгуначным пераездзе таўкуцца паліцэйскія, у Кавеньках — уласаўцы, то каб ніякі чорт не прычапіўся, ён ускінуў на воз мяшок жыта, барану, нават унука пасадзіў — бялявенькага, з аблузаным носам хлопчыка малодшай бязмужняй дачкі, якая жыве ў мястэчку.

У Дубровіцы — старэйшая дачка, таксама салдатка, абсыпаная, як бобам, дзецьмі. Да яе Забела падскокваў часцяком, падкідаючы то мяшок жыта, то асьміну бульбы, каб не прапалі з голаду жаўтаротыя седуны. Усё-такі родная кроў. Праўда, з зімы ў Дубровіцы ён не быў, страшыўся трохі партызанаў, якія калі не стаяць там пастоем, то забрыдаюць часта.

Цяпер Забела якраз і едзе на перагаворы з партызанамі, бо хто такі Драгун, ён ведае. Да немцаў Забела не прыліп, яны яму радня невялікая, а зляснымі хлопцамі прыйдзецца жыць, бо як толькі немцаў прагоняць, яны вернуцца ў мястэчка і пасядуць начальнікамі. Кінеш назад, знойдзеш наперадзе. Яўрэйку ратаваў, з партызанамі знаўся... Ніхто яго не папракне.

Забела задаволены, што патайное заданне яму перадаў Антон Бондар. Сведка надзейны, яго сын, былі чуткі, у лесе вялікі начальнік, хоць у мястэчку таго камандзіра ніхто за вайну не бачыў. Можа, таму выжыў стары, што меў асцярожнага сына.

Ні на пераездзе, ні ў Кавеньках Забелу не зачапілі. Спыніўшыся ў Дубровіцы ля панадворка дачкі, ён трохі з ёй пагаманіў, аддаў звязаныя ў хустачку тры крышаны сала, высадзіў унука, а затым, адмовіўшыся ад дапамогі, паехаў на даччыно бульбянішча. Яно якраз у прыдатным месцы — пры лесе. Калі пільна трэба, Драгун яго знойдзе.

Так і выйшла. Асенні дзень нядоўгі, але Забела паспеў сцягнуць бараной гіч, пасеяць жыта і ўжо нават баранаваць узяўся, калі з лесу пачуўся свіст.

Аграном стаіць у кустах у нейкім рудаватым палітончыку, за плячамі — вінтоўка. Схуднеў, змізарнеў супроць таго, як помніў яго Забела па мястэчку, і аблічча абсіверанае. Паздароўкаліся за руку.

— Думаеце, узыйдзе? — спытаўся Драгун, паказваючы на засеяныя гоні.

— Узыйдзе, не дзе дзенецца. Жыта можна пад самую зіму сеяць. Абы трохі праклюнулася.

Забела не з голымі рукамі прыехаў. Матлянуўшыся да воза, пры-

нёс у кусты літровую, цёмнага шкла пляшку, трохі закускі. Выпілі па шклянцы хлебнай гарэлкі, паружавелі, павесялелі.

— Што ў мястэчку чутно, Панас Дзянісавіч?

— Тое, мабыць, што ў вас. Чырвоныя на Дняпры. Ды ўсё яшчэ можа быць...

— Што, напрыклад?

— Паганае, калі фронт тут стане. Я жыццё зжываю, ведаю. Пры паляках снарады цераз мястэчка пулялі, і калі Стракапытаў у Гомелі ўзбунтаваўся, было тое самае. Старую палавіну сяла як карова языком злізала. Нагаруецца народ.

Драгун на гэта нічога не адказвае.

— Што Крамер робіць? — нарэшце пытаецца ён.

Забела насцярожана зіркае на агранома.

— Крамер — чалавек добры! Вы ж ведаеце. Сам цяпер не рад, што звязаўся з немцамі. Мабыць, выедзе з імі. Другой дарогі няма.

— Усюды знойдуць. Нашы ў мястэчку не астановяцца. Караць, я думаю, на ўсю катушку яго не будуць.

— Я тожа так думаю, таварыш аграном! — Забела выгуквае апошнія словы як бы нават з радасцю.— Не можа быць, каб не ўспомнілі чалавеку дабра. Каб які ірад сядзеў бургамістрам, у дзесяць разоў болей пралілося б крыві...

Далей гавораць аб галоўным. Драгун успамінае Шэлега (Забела нават схамянуўся, пачуўшы яго прозвішча), нагадвае, што загадчык камунгаса меў з ім, млынаром, зносіны, выручаў. Цяпер трэба аддзячыць і ўвогуле памагчы партызанам. Цану заломвае аграном немалую — сто пудоў мукі. Забела чухае патыліцу. Вырваць сто пудоў з-пад носа ў немцаў нялёгка, але ён пастараецца. Зробіць усё, што можа. Яму нават даведкі ад партызанаў не трэба, свае людзі.

Дамоў Забела варочаецца прыцемкам. План у яго гатовы. Самае цяжкае — пераправіць муку за пераезд. Прыйдзецца для адводу вачэй навазіць гною на дзялянку пры лесе, мяшкі пад гноем хаваць. Лішне сеяць ён не думаў, бо бальшавікі поле абагуляць. Зерне, гной прападзе. Але ў другіх большае прападае.

Няхай прыходзяць бальшавікі. Яму, Забеле, баяцца нечага, у палітыку носа не соваў, на людзей не брахаў. Не тое што дурні-паліцэйскія. Хоць цяперашняму народу язык не завяжаш. Будуць і на яго плявузгаць. Маўляў, два веласіпеды купіў, швейную машыну, адзеўся, абуўся. Даўно пайшла пошасць між людзей: за лішні каровін хвост гатовы ў астрог пасадзіць. Але і ў яго, Забелы, будуць козыры. Уратаваў яўрэйку, памог лясным хлопцам. Ён нават Драгуну пра местачковую госцю слова не сказаў. Нашто лішне выхваляцца? Тая яўрэўка, калі жывая, сама скажа, каму трэба...

VI

Бацькавіцкіх атрадаў тры, але яны пранумараваны як пяты, сёмы і дзевяты. Мабыць, зроблена гэта дзеля таго, каб паболей пусціць немцам пылу ў вочы.

У дзевятым атрадзе ветурач Шкірман робіць тое, што Міця з Лобікам у пятым,— носіць соль. У памочнікі да яго прыстаўлены нізкарослы, нягеглы паліцайчык Мікітка Зыль, які нядаўна збег з мястэчка.

Справа ў Шкірмана пастаўлена лепей, чым у хлопцаў. У Бацькавічы ён не заходзіць, соль з мястэчка яго памагатыя прыносяць самі, хаваючы ў капе зляжалага сена ля Росіцы.

Гэта, мабыць, і падвяло.

Была раніца. Абмінуўшы стоеныя ў густым ляшчынніку курані, Шкірман з Мікіткам выбраліся на ўзбалотак, прыслухаліся, агледзеліся. Ціха, глуха. Па тарфяніку густа паўзе туман. Мікітка — вінтоўкі ў яго няма — ускінуў за плечы мяшок з соллю, Шкірман не спяшаючыся рассоваў па кішэнях пакуначкі з бінтамі, медыкаментамі.

Назад мужчыны рушылі другой дарогай, каб абысці саўгасны пасёлак з правага боку. Шкірман меціць завярнуць на Падляшскі хутар, забраць у былога наглядчыка кашар Базылюка камсастаўскую форму, якую той хавае з пачатку вайны.

З альховага кустоўя, як стрэл, каманда:

— Рукі ўгору! Ні з месца!

Кідацца некуды — рулі вінтовак, як пікі, тырчаць. Паліцэйскія выскаляюцца:

— Папаліся, галубчыкі! Цяпер вас на шампалах паджарым...

— Гаспадзін ветурач з'явіўся! Сколькі, цікава, табе партызаны плацяць?

— Табе, Мікіта, шомпал цераз рот ды с.... прасунем, ты — лёгкі, выдзержыш...

З туману выплывае руды, нялгалены твар валаснога бургамістра Вайса. Абруселы немец ведае Шкірмана нават лепей, чым паліцэйскія. Год назад, калі партызаны грамілі валасць, у чым стаіць драпануў з Лужынца, у мястэчку латаўся каля «Заготжывёлы».

Цяпер Вайс — як незнаёмы. Груба ірве ў Шкірмана з-за пляча вінтоўку, шарыць па кішэнях.

— Бандытаў лечыш?.. Як перад госпадам богам раскажаш, хто табе лякарствы цягае. Усё раскажаш!..

Пад настаўленымі рулямі вінтовак Шкірман з Мікіткам валакуцца ў саўгас. Ззаду, рагочучы, валяць паліцэйскія. Засада недарэмная, нямецкія сабакі радуюцца. Шкірман ідзе як не сваімі нагамі. Душа агорнута халодным сумам. Смерці ён не страшыцца, няхай бы тут, на месцы расстралялі. Але ж будуць біць, здзекавацца, дапытваць. Правядуць на паказ па мястэчку...

Шкірман аднак ідзе.

У саўгас тым часам прыязджаюць немцы. Звычайная гаспадарчая каманда, якіх многа цягаецца па ваколіцах мястэчка. Паліцэйскія, забраўшы соль, некуды рынулі — шукаць, мабыць, самагонкі. Шкірман з Мікітам сядзяць на ганку саўгаснай канторы. Трымаючы вінтоўку напагатове, іх пільнуе Вайс. Да ганку раз-пораз падыходзяць распоўзлыя салдаты-абознікі — падзівіцца на жывых партызанаў. Стаяць, палахліва ўзіраюцца ў твары.

За канторай, на ахутаным туманам тарфяніку, салдаты сякуць капусту. Голасна гергечуць, носяць качаны на фуры. Немцаў адсюль бадай што не відно. Пакутліва цягнуцца хвіліны. Паліцэйскія як праз зямлю праваліліся. Шкірману як бы робіцца весялей. Успыхвае іскарка надзеі.

Ён нават усчынае гаворку з Вайсам:

— Генрых, не напінайся, будзь чалавекам, мы не ўцячэм. Ну, расстраляюць нас. Што, табе будзе лягчэй?

Вайс маўчыць, адводзіць позірк.

Як вымерла ўсё ў пасёлку. На шырокай пясчанай вуліцы ні чалавека. Тут, ля канторы, дамы падобны на баракі. Гэта і ёсць баракі. Трухлявыя, з дашчанымі сценамі. Калі асушалі балота, нагналі людзей. Жыць было недзе, на скорую руку набудавалі вось гэтых скры-

нак. Так яно і асталося. Пад адным дахам тулілася па некалькі сем'яў. Росіца збірала добры ўраджай, хвалілася надоямі, а людзі жылі не надта. На тым канцы, праўда, звычайныя хаты. Жыхары, мабыць, у куранях, там, у арэшніку. Баяцца, што пасля таго, як партызаны забралі кароў, немцы пасёлак спаляць. Мабыць, паліцэйскія туды рынулі. Калаціць баб...

З балота выязджае першая фура, нагружаная капустай. Ззаду валюхае трое салдатаў. Немцы ўсё-такі працуюць увішна. Вайс трывожна азіраецца. Паліцэйскіх няма, аставацца ў пасёлку без немцаў ён не хоча.

— Пайшлі!

Вінтоўку Вайс закінуў за плечы, у руцэ трымае наган. Так, мабыць, яму лягчэй. Ад пасёлка адыходзяцца не больш чым на паўвярсты. Туман трохі радзее. Лес хутка скончыцца, затым да самага мястэчка дарога пойдзе голым тарфянікам.

Нямецкая фура між тым адстала. Спынілася, каб дачакацца астатніх.

— Вайс,— зусім спакойна просіць Шкірман,— дай закурыць.

Вайс спыняецца. Пераклаўшы ў левую руку наган, правай лезе ў кішэню. Звярыным, схаваным спадыспаду душы інстынктам Шкірман раптам адчувае, што канвойнік разгублены, баіцца адзіноты. У адно імгненне Шкірман кідаецца на немца, хапіўшы аберуч за горла, душыць, валіць на зямлю. Мікітка тым часам як аслупянеў. Стаіць, не ведаючы, што рабіць.

— Вырывай наган! — сіпіць Шкірман.

Мікітка наган вырваў, але страляць з яго не ўмее. Наставіў рулю ў пасінелы твар ахоўніка, які ўжо храпе, задыхаецца пад Шкірманам, водзіць сюды-туды зашчоўкай, прымацаванай да барабана.

— Бі, проста бі! — ледзь не крычыць Шкірман.

Мікіта лупіць немца наганам па твары, па галаве. Пырскае кроў... Шкірман не вытрымлівае. Выхоплівае ў няўдалага памочніка наган, тройчы раз-пораз страляе...

VII

Дняпро асядланы! Чырвоныя войскі ў Лоеве і за Лоеў кіламетраў на дваццаць прасунуліся! Ясна — цэляць на Гомель.

У цёплы кастрычніцкі вечар да Рагалёў далятае гул далёкай кананады. Усе, хто не на заданнях, выскокваюць з хат, панадворкаў на вуліцу, прагна, як музыку, ловяць гукі гарматных выбухаў.

З невялікімі перапынкамі пачынае грымець, бадай, кожны дзень. Днём грымоты далёкія, прыглушаныя, а вечарам зямля гудзе безупынна, нібы агромністы велікан б'е па ёй магутным молатам.

З надыходам вечара ў штабной хаце працяглыя дыскусіі. Што зменіцца, калі прыйдуць нашы, што застанецца так, як было. Міца ў дыскусіях не ўдзельнічае. Галоўнае — абы прагналі немцаў. Нават не верыцца, што праз тыдзень ці два ён убачыць чырвонаармейцаў, вернецца ў мястэчка, будзе хадзіць па зямлі вольным чалавекам.

Камандзір атрада Гайчук, як можна вышэй выкруціўшы ў лямпачцы кнот, галасна чытае кніжачку «Ноч перад боем», якую напісаў Аляксандр Даўжэнка. Маленькую з далонь брашурку ён урачыста дастае з камандзірскай сумкі, закарэлымі пальцамі асцярожна перагортвае тоненькія старонкі.

У чужыя рукі кніжачку Гайчук не дае. Чытае сам каторы раз, знаходзячы новы сэнс, падымаючы ў найбольш моцных мясцінах палец угору.

Міцу асабліва падабаецца момант, дзе расказваецца, як двое старых украінцаў — Платон і Саўка — перавозяць чырвонаармейцаў на левы бераг Дзясны.

Гайчук у гэтым месцы заўсёды павышае голас:

— «Сколько мы их учили, а они убегают. Чем дальше вы тикаете, тем больше крови прольется. Да не только вашей, солдатской, а и материнской и дитячей крови...»

Так яно і атрымалася. Але армія вяртаецца. Цяпер гэта самае галоўнае.

На сустрэчу ў дзедаў хлеў прыйшоў Васіль Шарамет. Навіны — як горны абвал. Паліцыя, жандармерыя, бургамістр з мястэчка выбіраюцца, у Бацькавічах будзе ўлада ваенных.

Выгляд у Васіля невясёлы. Атрымаў ад людзей Мазурэнкі загад — выязджаць з паліцыяй. І на новым месцы будзе рабіць тое, што рабіў у мястэчку. Вызваленне для яго наступіць не хутка.

Канчаецца кастрычнік, а дні цёплыя, пагодлівыя. Нібы сам бог спрыяе пагарэльцам, бяздомнікам, што жывуць па лясных буданах. Вясковыя прысады — у асенняй пазалоце: месяц жаўталісця.

Міца з Драгуном выбіраюцца на лугавіну. Прылёгшы, слухаюць гул далёкай кананады, які вечарам узрастае, размаўляюць. На процілеглым краі вёскі, трохі на водшыбе, палаюць вогнішчы. Партызаны цяпер часта распальваюць агонь. Пякуць у прысаку бульбу, вядуць узбуджаную гаману.

— Што будзеш рабіць, як прыйдуць нашы? — пытаецца Драгун.

Міца не ведае. Не думаў пра гэта. Ён баіцца аднаго — каб наступленне не супынілася.

— Пойдзеш у армію. Мяне, мабыць, тут пакінуць. Аграном усё-такі. А ты пойдзеш. Вайна яшчэ не скончыцца. Яшчэ ляжа народу...

Тое, што гаворыць Драгун — нязвычнае, і Міца здзіўлена на яго пазірае.

— Перамога блізка. Гітлера гоняць на ўсіх франтах.

— Блізка і далёка. Думаеш, лёгка будзе пасля вайны? Ты малады, не разумееш. Ураджаі і раней не надта былі. Што будзе цяпер — не ведаю. Людзей, коней, трактароў — нічога няма.

У вячэрнім небе праклёўваюцца першыя зоркі. З наступленнем цемені зверху чуваць гул матораў. Савецкія эскадрыллі ляцяць на захад.

VIII

Ноч светлая, месячная. За акном, за Прыпяццю ў хісткім срабрыстым святле відаць зарэчныя сенажаці, якія цягнуцца аж да сінявай грады лесу.

Дамок, у якім знайшоў сабе кватэру Тапаркоў, з'явіўшыся ў Мазыр у мундзіры ўласаўскага паручніка і маючы на руках спраўныя дакументы, стаіць на самым беразе ракі. Тут Тапаркову прыдатней, асабліва, калі мець на ўвазе, што яго асобай могуць зацікавіцца. Але, здаецца, гэтым не пахне. Цывільная нямецкая ўлада з горада драпанула. Генерал Фрыдрых таксама адбыў, пакінуўшы замест сябе другараднага афіцэра. У Тапаркова заданне — угаварыць Турбіну ехаць разам з немцамі, калі ёй прапануюць эвакуацыю. Там, дзе яна спыніцца, яе так ці інакш знойдуць.

Эрна Іванаўна нервова паходжвае па пакоі.

— Не хачу нікуды ехаць. Вы, Анатоль, не разумееце. Генерал Фрыдрых у Германіі такой, як тут, пасады займаць не будзе. Ён звычайны паліцэйскі служака. У штаб мяне там не возьмуць. Я ж для іх не болей, чым фольксдойч...

— Не трэба ў Германію, Эрна Іванаўна. Спыніцеся ў Пінску, Брэсце, на горшы выпадак дзе-небудзь у Польшчы. Магу вам па сакрэту сказаць, мой начальнік ужо, мабыць, пад Брэстам. І я там буду. Для нас вайна яшчэ не скончана.

Жанчына аднак пратэстуе яшчэ з большым імпэтам.

— Навошта я ў Польшчы? Мовы не ведаю, перакладчыцай быць не змагу. Пхнуць куды-небудзь на фабрыку. Якая будзе з мяне карысць? Не забывайце, што дзеці ў мяне...

Тапаркоў сам пачынае вагацца.

— Добра, Эрна Іванаўна. Дамовіліся: паедзеце толькі тады, калі пільна спатрэбіцеся. А так будзьце тут. Горад прыфрантавы, звесткі адсюль да зарэзу патрэбны...

Штосьці задрыжала, затрымцела ў душы сувязніка, калі жанчына нейкім незвычайна ломкім голасам раптам сказала:

— А вы не можаце астацца тут, Анатоль? Прывыкла я да вас. І не толькі прывыкла... Болей за год разам. Ды ў такім страху. Баюся за вас. Вы сябе зусім не ўмееце берагчы...

За трыццаць гадоў вандроўнага цыганскага жыцця ніводная жанчына не сказала Тапаркову такіх слоў, як гэтая, якой ён даўно ўпотай любуецца. Тое, чаго ён так доўга чакаў, у што не верыў, раўняючы яе і сябе, здаецца, прыйшло...

Тапаркоў падышоў, неяк нясмела прыхінуў жанчыну да сябе.

— Ты ўсё даўно ведаеш,— таропкім пошапкам гаварыў ён ёй праз хвіліну.— Чакай мяне. Чуеш, чакай... Не бойся, я вярнуся. Прыйду да цябе. Знайду цябе хоць на краі свету...

Была незабыўная, хмельная ноч, авеяная хісткім мроівам месячнага святла, радасць самазабыцця. Толькі на адно імгненне халодная вужака рэўнасці кальнула шчырае, адкрытае сэрца Тапаркова — гэта калі Эрна спытала пра немца Фрыца Занэмахера, які яшчэ летам перайшоў да партызан. Але на адно толькі імгненне. Яна з ім, належыць яму, і што яму да таго, што магло ў іх быць ці было. І ў яго было. Аднак яго прыстань тут, ён знайшоў, нарэшце, тую, якую так доўга шукаў...

Пра тое, што Занэмахера паслалі туды, куды ён сам угаворваў ехаць Эрну, Тапаркоў не сказаў.

РАЗДЗЕЛ ДВАНАЦЦАТЫ

I

Разложыстыя станцыйныя таполі густа сыплюць пажаўцелае лісце. Ім усланы навакольны дол, пуці, заасфальтаваны перон. Лісце шасціць пад нагамі, разносіцца ветрам.

Паніку паднялі зраніцы. Конюх Якаў пахапкам пагрузіў на фурманку звязаны ў клумкі бургамістраў скарб, паспешліва пакіраваў на станцыю. Узялі самае неабходнае: пасцель, вопратку, мяшок мукі, усё, якое было, сала.

Таварныя вагоны падалі апоўдні. Два займае паліцыя, трэці вызначаны бургамістру і мясцовай адміністрацыі. З мясцовых начальнікаў ніхто, акрамя бургамістра, эвакуіравацца не захацеў. Сем'і Рыгмана, забітага партызанамі Вайса, а таксама фольксдойчы-перакладчыкі едуць з паліцыяй.

Аўгуст Эрнэставіч ні з кім не размаўляе. Яму не таму крыўдна, што найбліжэйшыя людзі, якія дзялілі з ім уладу, у водступ не едуць. Няхай астаюцца, іхні клопат. Але хоць бы адзін прыйшоў на станцыю, сказаў добрае слова, пацiснуў руку. Нікога няма...

З тугой глядзіць Аўгуст Эрнэставіч на пажаўцелыя дрэвы, якія густа разрасліся на Вакзальнай вуліцы. Там яго дамок, сядзіба, там ён быў шчаслівы. Куды едзе цяпер, чаго?..

Жонка, дзве яе сястры ходзяць па пероне надзьмутыя. Не паспелі забраць усіх трантаў. Жонка намагалася нават яшчэ раз паслаць Якава на кватэру, прыхапіць посуд, крэслы, люстры, але Аўгуст Эрнэставіч гэтак на яе гаркнуў, што прыкусіла язык. Не, ганьбіцца перад местачкоўцамі ён не будзе.

Пяць дзён грукае па рэйках вагон, парыпвае расхлістанымі дашчанымі сценкамі, пазвоньвае бляхай. На немцаў Аўгуст Эрнэставіч крыўдаваць не можа. Абыходзяцца, як з чалавекам. Ён ніякі не вайсковец, але на буйных станцыях атрымоўвае па пасведчанні бургамістра-выгнанніка салдацкае варыва — прыносіць у вагон адразу па два кацялкі.

Нечаканасць падсцерагае на шосты дзень. Аўгуст Эрнэставіч ужо зміры́ўся з думкай, што едзе ў Германію, у краіну сваіх далёкіх продкаў. Што ж, мужчыны на вайне, лес расце і ў Германіі, і сякі-такі занятак ён сабе знойдзе.

Але вагоны з выгнаннікамі (па дарозе прычапілі яшчэ некалькі) разгружаюць у Польшчы. З жахам чытае Крамер незвычайную для слыху назву станцыі — Бяла-Падляска. Гарадок сапраўды белы, аднапавярховы, але людзі хмурныя, злосныя, на такіх, як Крамер, глядзяць з нянавісцю.

Паліцыю — у казарму, паліцэйскія і іншыя сем'і — у бараку. Крамеру дастаецца асобны дамок.

Толькі перавёзшы рэчы на новую кватэру, Аўгуст Эрнэставіч выяўляе непапраўную страту — у спешцы забыўся аздобленую марскімі ракавінкамі скрыначку. У ёй фотаздымкі бацькі, родзічаў, розныя падзякі, граматы, якімі ён, леспрамгасаўскі работнік, узнагароджваўся за бездакорную савецкую службу.

Аж халадзее Аўгуст Эрнэставіч. Пакутлівы боль сціскае сэрца. Некалькі дзён жыве пад уражаннем, што сам, сваімі рукамі абсек карэнне, якім трымаўся за зямлю. У яго на руках цяпер адны нямецкія дакументы.

Немцы акуратныя — прапаноўваюць Крамеру пасаду на трэці дзень. Камендантам лагера бежанцаў. З гневам ён адмаўляецца.

У чужым, варожым горадзе Аўгуст Эрнэставіч вытрымлівае толькі тыдзень. Гомель, Мазыр у нямецкіх руках, бальшавікі наперад не прасунуліся. Дарма ён паспяшаўся з эвакуацыяй. Параіўшыся з жонкай (яна цяпер падтаквае кожнаму слову), садзіцца ў цягнік. Намер у Аўгуста Эрнэставіча такі: з'ездзіць у Бацькавічы, забярэ шкатулку, параіцца з блізкімі людзьмі. Можа, што-небудзь лепшае прыдумае.

Цягнікі на фронт імчаць хутчэй, чым з фронту. Праз два дні, надвячоркам Аўгуст Эрнэставіч злазіць на местачковай станцыі. Таполі

асыпаліся зусім, дрэвы ўсюды голыя, але выгляд мястэчка ранейшы. На пуцях паходжваюць салдаты-ахоўнікі, з пашы вяртаецца статак. З каміноў хат падымаюцца шызыя дымы.

Горка, балюча Аўгусту Эрнэставічу. Чаго, куды ён паехаў? Хіба на чужыне шчасце?

Крамер аднак цверазее, як толькі пераступае парог роднага дома. Пакоі пустыя, сцены, абадраныя, абшарпаныя. Усё, што можна вынесці — ложкі, крэслы, сталы,— знікла. Нават зашчапкі з дзвярэй, вокан павыдзіраны. Скрыначку з паперамі, граматамі цяпер днём з агнём не знойдзеш...

Начаваць Аўгуст Эрнэставіч ідзе да млынара Забелы. Два гады назад, у трывожныя, няпэўныя дні яго хата дала яму прытулак. Дасць і цяпер. Забела — чалавек надзейны.

Млынара, нягледзячы на позні час, дома няма. Жонка дык проста спалохалася, убачыўшы Крамера.

Аўгуст Эрнэставіч лажыцца на ложку, пакутліва думае. Дарма ён вярнуўся ў мястэчка. Нікому тут не патрэбны. Мабыць, і Забела шукае новых гаспадароў, калі валэндаецца па начы.

Млынар прыязджае апоўначы. Распрагае на двары каня, доўга шэпчацца ў пярэднім пакоі з жонкай. Вітаючыся з Аўгустам Эрнэставічам, адводзіць позірк. Гаворка трапяткая, хлуслівая: забавіўся на полі, сеяў жыта. Сеяў, але каму?..

Назаўтра Крамер, хмура развітаўшыся з млынаром, ідзе на станцыю.

II

Станцыя Гарбылі наўсцяж забіта эшалонамі. З ранку да ночы не можа ўтаймавацца чалавечы мурашнік. Чакальная зала, рэстаран, каса абсталяваны пад вайсковы прадпункт. Круглыя суткі дымяць умураваныя ў сцены катлы. Звонячы кацялкамі, натоўпы салдатаў бягуць за варывам.

Лета, восень Адам Васільевіч Глушко жыве, як на вулкане, сягае з агню ды ў полымя. Ён па-ранейшаму дарожны майстар, хоць палавіна памочнікаў даўно ў партызанах. Цяпер камандуюць ім з лесу.

Не паспела скончыцца справа з немцамі, як нахлынула новая. Пятрэнка, той самы чэкіст, які ўгаварыў Адама Васільевіча заняць цяперашнюю пасаду, прыслаў да яго на кватэру пераапранутага ва ўласаўскую форму партызана. Прозвішча Саркісаў. Самазваны ўласаўскі маёр ужо два тыдні расходжвае па станцыі, заводзіць гешэфты з такімі, як сам, п'е з імі гарэлку. Гэта найбольш трывожыць Адама Васільевіча. Калі партызана схопяць, дарожнаму майстру не выкруціцца, залішне многа накіпела на яго рахунку.

У канцы лета Глушко адправіў у лес немцаў. Яго жыццё вісела на валаску. Фрыц Занэмахер, Паўль Лінке, астатнія тодтаўцы працавалі добра, партызанам, разведчыкам памагалі моцна. Але апетытаў стрымаць не змаглі. Захацелася залучыць новых таварышаў. Капітан Лінке папаўся. Яго суайчыннік, такі ж, як ён, афіцэр, аддаў яго ў лапы гестапаўцам.

Немцаў павёў у партызаны абходчык Жарнавік. Назад не вярнуўся. А ён, Глушко, хадзіў па станцыі, аддаваў загады ўвесь той час, калі гестапаўцы ламалі капітану косці. Цвёрды аказаўся немец, як крэмень.

Глушко хоча ў лес. Сям'ю адправіў у вёску. Цяпер многія чыгуначнікі адпраўляюць, бо ёсць прычына. Два разы наляталі на станцыю савецкія самалёты. Лому, пажару нарабілі вялікага, але некалькі бомбаў трапіла на дамкі пуцейцаў, стрэлачнікаў.

Бяда ў тым, што ў Глушко некалькі гаспадароў. Прысылае заданні Пятрэнка, Гервась з Гарбылёўскай брыгады, прыходзяць сувязныя з другіх атрадаў. У свой час не адбіўся, а цяпер нявыкрутка.

Адно заданне Адам Васільевіч хоча выканаць абавязкова. За станцыяй, на спецыяльна ачышчанай, абнесенай дротам пляцоўцы — цэлая гара бочак з бензінам. Гервась падаслаў дзве міны з бікфордавымі шнурамі. Тыя міны даўно ў Віктара, роднага брата Косці Станкевіча, якога летась расстралялі немцы. Віктар, яго памагатыя — хлопцы што трэба, гарадскія хлопцы. Трохі жулікаватыя, авантурныя. Ходзяць з фінкамі, з пісталетамі ў кішэнях. Але за год навучыліся, зробяць як трэба.

Глушко дакарае сябе, што не пхнуў Віктара на бензінавы склад у бамбёжку. Было б чыста, гладка. Спісалі б бензін на рахунак савецкіх лётчыкаў. А цяпер звязвае рукі Саркісаў. Трэба яго апекаваць.

Адам Васільевіч прагне ўзарваць склад, бо гэта жывы козыр, будзе чым пахваліцца ў лесе. Патайная работа вядома нямногім, пажар убачаць усе. Пажарам дарожны майстар дакажа, што нездарма еў нямецкі хлеб. Пойдзе ў партызаны з музыкай.

Саркісаў начаваць не прыходзіць. Назаўтра Глушко рашаецца. Ідзе ў кантору да рахункавода Грыба. Грыб цяпер вялікі начальнік — сакратар падпольнага гаркома. Нават у лесе яго зацвердзілі.

— Выручай, Іван Іванавіч,— просіць Глушко.— Хоць я беспартыйны. У лес пайсці не магу, бо на шыі маёр. Пятрэнка мяне за яго з'есць. А час мой настаў. Сам разумееш. І са складам цягнуць нельга.

Грыб думае нядоўга.

— Прысылай да мяне. Што-небудзь прыдумаю. Ідзі, Адам Васільевіч. Калі што якое, скажаш — я загадаў.

Абдымаюцца, цалуюцца...

Вечарам Глушко ў напружаным чаканні. Пайшоў на ўвесь банк — узяў на хлопцаў імянныя начныя пропускі, завёў на месца.

У другой палавіне ночы Гарбылі прачынаюцца ад частых, глухіх выбухаў. Пажар на станцыі залівае паўнеба.

III

Будка на месцы. Сасна на месцы. Вяртаюцца вятры на ранейшыя кругі. Толькі аддзяленне, у якім служыць Петэрле, парадзела напалавіну. Унтэр-афіцэра Лібке паслалі на фронт, Венігер, з якім Петэрле найбліжэй сышоўся і якога яму асабліва цяпер не хапае, атрымаў пачастунак ад партызанаў. Добра, што ў мяккае месца. Пакуль вылечыцца, можа скончыцца вайна.

Аўчаркі Касо таксама няма — здохла.

Петэрле задаволены, што з ранейшага, лясного штуцпункта перавялі на гэты, знаёмы. Хоць радавацца асабліва нечага. Асабліва пасля той ночы, калі сотні лясных бандытаў выпаўзлі на чыгунку, а затым наладзілі свой канцэрт. Страшная штука!

Хоць позняя, але цёплая восень. Ваколіцы мястэчка — у блакітнай смузе. Сінія, жоўтыя, чырвоныя колеры зліваюцца ў адно, нараджаючы надзвычай прыемную для вока гаму. У прыродзе — прыгажосць. Тут і ў родным Піролі, куды Петэрле нядаўна з'ездзіў на ўрляўб. А людзі дурнеюць. Даўно падурнелі.

Петэрле ляжыць пад сасной ля Птахавага пераезду, іграе на губным гармоніку.

O, Strasburg, o, Strasburg,
Du wunderschöne Stadt,
Darinen liegt begrabe,
So manlicher Soldat.

So mancher und schöner,
Als tapferer Soldat,
Lieb Vater und lieb Mutter
Böslich verlassen hat.

Verlassen, verlassen,
Es kann nicht anders sein,
Begraben, begraben,
Soldaten mussen sein...*

Праклятыя прусакі, думае Петэрле, скончыўшы іграць. Палавіна іх песень пра вайну і смерць. Вечна не хапала ім зямлі — ірваліся на чужую. І другіх у невад зацягвалі. Завошта ён, Петэрле, пакутуе? Якому д'яблу ахвяруе маладое жыццё?

Падоўгу аддавацца панылым думкам Петэрле не ўмее. Жыццё кароткае, трэба ўмець лавіць хоць часовыя радасці. У час урляўбу ён маху не даў. Лізхен і Грэтхен з малочнага заводзіка наўрад ці будуць на яго крыўдаваць. Але тое было даўно. А вось цяпер на будку прыходзіць чысціць бульбу, варыць суп апетытная паненачка. Тоўсценькая, блакітнавокая, як большасць славянак. Сякія-такія захады Петэрле зрабіў. Але вечарам дзеўчанё ўцякае. Трэба быць больш настойлівым.

Нешта трывожнае аднак варушыцца ў душы. Адкуль яно, Петэрле не ведае. Можа, таму трывога, што рускія блізка, перайшлі Дняпро. На мінулым тыдні выразна была чуваць артылерыйская кананада. Праўда, апошнім часам грымоты сціхлі. Калі рускія праврвуцца, то прыйдзецца ваяваць і ім, ахоўнікам.

Зноў думкі Петэрле варочаюцца да страшнай ночы, калі суцэльным агнём, выбухамі грымела чыгунка. Якраз у той вечар ляцелі ў вырай жураўліныя ключы. Вольныя птахі і ноччу ляцяць, і што на сваім шляху бачаць? Пад вечнымі зорамі на знаёмых пуцінах бушуюць пажары, круцяць агнявыя віры. Птушкам, мабыць, здаецца, што яны збіліся з тропу. Але то людзі збіліся, не птушкі. Чалавек — найвышэйшае тварэнне пана бога ці прыроды — лічыце, як хочаце, панове палітыкі,— але ён грызе адзін другога. Народ ідзе на народ. Дзеля чаго, навошта?

Петэрле зноў іграе. На гэты раз мелодыю на верш Гейнэ. У сучаснай Германіі Гейнэ забаронены, але Петэрле на гэта напляваць.

* О, Страсбург, о, Страсбург,
Ты цудоўны горад,
Каля цябе пахаваны
Мужны салдат.

Мужна і далікатна,
Як харобры салдат,
Ён пакінуў любімага бацьку
І любімую маці.

Пакінуў, пакінуў,
Інакш нельга было,
Бо салдаты на тое салдаты,
Каб гінуць... (**ням.**).

У сасны, якая навісае над ім зялёным ценем, вушэй няма, яна не выдасць.

Ein Fichtehbaum steht einsam
Im Norden auf kahler Höh...
...Sie traümt vor einer Palme,
Die fern im Morgenland
Einsam und schweigend trauert
Auf brennenden Felsenwand *.

У песні штосьці ёсць. Сасна марыць пра пальму. Яны — як сёстры. Вось так павінны жыць людзі...

З будкі чуецца каманда. Петэрле хавае гармонік у кішэню, хапае кіцель, нацягвае на плечы, на хаду зашпільваючы гузікі, бяжыць у строй.

IV

Грымоты на гэты бок Дняпра заціхлі на цэлы месяц. Але фронт блізка, ён побач, і гэта надае Міцю, Лобіку, усім знаёмым партызанам сілы, бадзёрасці, нейкага агніста-радаснага адчування жыцця.

Хлопцы па-ранейшаму ходзяць да Лобікавага дзеда ў мястэчка. Аднойчы трапляюць у прыкрую гісторыю. Ноччу ляжаць у хляве, на сене, чуюць, як нейкія людзі прыходзяць у двор, выклікаюць з хаты дзеда, тузаюць яго, патрабуючы, каб запрагаў каня. Дзед хітры — адно кола ад калёс звычайна хавае. Хто там на двары? Паліцэйскія выехалі, але, можа, уласаўцы? Дрэнна, няма вінтовак, прыхавалі, калі ішлі ў хату, на агародзе. Для дзедавай бяспекі.

Калі фурманка грукае коламі за дубамі, хлопцы выскокваюць са схованшча.

— Хто тут быў? Уласаўцы?

— Вашы,— дзед безнадзейна махае рукой.

Лобік, Міця, Сяргей хапаюць вінтоўкі, штосілы бягуць услед за возам, які тарахціць па пнёўі. Даганяюць фурманку перад Росіцай. Клацаюць замкамі, гэтак напорыста насядаюць на трох мужчын, што тыя падымаюць рукі.

Але так і ёсць — партызаны. Чацвёрты Дамачоўскі атрад, які складаецца напалавіну з былых паліцэйскіх,— самы недысцыплінаваны ў брыгадзе.

Дамачоўцы віну прызнаюць. Гатовы аддаць каня, мяшок мукі, забраныя ў дзеда. Але тым часам світае. З канём, з вінтоўкамі ў мястэчка не сунешся.

Хлопцы — велікадушныя. Муку дораць дамачоўцам, дазваляюць давезці да Падляшскага хутара. Затым, завярнуўшы фурманку, знаходзяць у саўгасе падлетка, загадваюць адагнаць каня ў мястэчка. Самі ідуць да Аўрама. Міцевай маці ў хаце няма, пайшла з дзецьмі ў шалаш.

Пасеўшы за стол, частуючыся, гаспадар і госці зусім не заўважаюць, як на Росіцкую вуліцу ўцягваецца доўгі цуг нямецкіх фур.

* Сасна стаіць сіратліва
На поўначы на голай вяршыні...
Сніць яна пальму,
Якая ў паўднёвай краіне,
Сіратліва і маўкліва сумуе
На спякотнай скале. (**ням.**)

Двое салдатаў устанаўліваюць на агародзе кулямёт, трое ідуць у хату.

Ратуе сям'ю гаспадыня. Выбягае на двор, нешта немцам гаворыць, ловіць курэй. Аўрам, падняўшы маснічку, спускае гасцей у падполле. Разам з вінтоўкамі. Нават калыску на месца прыгрэбніка падцягвае, раскатурхвае дзіця, каб плакала...

Смерць хадзіла побач, але не зачапіла.

Ноч перад Кастрычніцкім святам аб'яўлена ноччу помсты. Ва ўсіх кірунках разыходзяцца партызанскія групы і групкі палявайь на фашыстаў. Хлопцы ідуць у мястэчка. Асушаным балотам падбіраюцца да Лобікавага двара. Выразна чуваць, як праз вуліцу, на станцыі чухкае паравоз, даносіцца гоман салдатні. Але да станцыі не падбярэшся — ноч на дзіва месячная. Хлопцы аднак сядзяць, чакаюць.

Нарэшце на вуліцы маячыць постаць, якая ўся блішчыць. У скураных паліто ходзяць толькі афіцэры. Тры гулкія стрэлы грымяць амаль адначасова, і ўслед за імі нечалавечы, дзікі крык. Гэты крык стаіць у Міцевых вушах увесь час, пакуль ён бяжыць праз балота да лесу.

Назаўтра пасланыя з Дубровіцы ў мястэчка жанчыны пацвярджаюць — на Вакзальнай вуліцы забіты мадзьярскі афіцэр.

Потым — блакада. Уцалелыя вёскі, вёсачкі — і Рагалі таксама — захоплены ўласаўцамі. Адну ноч Міця з атрадам ляжыць пад Лазавіцай. У вёсцы зыркія агні, здраднікі п'юць гарэлку, спяваюць. Пра што яны думаюць — фронт зусім блізка, Чырвоная Армія наступае.

Атрад блукае па лясах, па балотах. Затое колькі новых мясцін Міця пабачыў, колькі людзей!

Самае памятнае, радаснае ў гэтыя дні — сустрэча з бацькам. Апранутага ў чыгуначную нямецкую вопратку, высокага, васпаватага чалавека з кароткім карабінам за плячамі Міця ў першую хвіліну не пазнаў. Але паходка — бацькава, яго гаворка. Бацька, бацька!.. Чыя была праўда? Ты таксама ў партызанах, у Гомельскім атрадзе. Уцёк з Германіі — гэта самае галоўнае. Нялёгка адтуль уцячы. Сям'я цэлая, не хвалюйся. Пагаворым дома. Ужо хутка...

Засядае падпольны райком. Партызанаў прызначаюць на розныя раённыя пасады. Міцю таксама вызначаюць пасаду — старшага падатковага інспектара райфа. Дзіўна, што Міця ў падатках разумее?

Нарэшце зноў грыміць. Якубоўскі пасылае Міцю і Лобіка ў Росіцу — там павінны быць чырвоныя войскі. Хлопцы ідуць усю доўгую асеннюю ноч, а назаўтра раніцай, непадалёк ад Аўрамавай хаты, бачаць трох вайсковых разведчыкаў. Байцы трохі старэйшыя за іх, у ватоўках, з перавешанымі цераз шыю аўтаматамі.

Пагаварыўшы з партызанамі, разведчыкі просяць іх пачакаць, самі ідуць за пасёлак. Праз гадзіну ў саўгас уступае савецкае войска. Шынялі ў салдатаў у зямлі і гліне, твары стомленыя. Дывізія ідзе ад самага Сталінграда. У адну фурманку нават упрэжаны вярблюд, які, здаецца, звысака пазірае на прыземістыя мясцовыя хаты.

Салдаты, ні на што не зважаючы, капаюць акопы. Вось якая яна, вайна!..

Хлопцы і савецкага афіцэра пабачылі. Высокі, падцягнуты, пагоны на шынялі, нібы крыллі, адтапыраны.

Афіцэр пасылае знаёмых разведчыкаў у партызанскі лагер — дамаўляцца наконт сумесных дзеянняў.

У Дубровіцы ўжо гарцуюць на конях камандзіры. Не хочуць ударыць тварам у гразь перад войскам.

Вечарам, не даўшы паспаць, Якубоўскі зноў выклікае Міцю з Лобікам.

— Пойдзеце праваднікамі.

Хлопцы — паколькі яны местачкоўцы — мусяць весці адзін з дамачоўскіх атрадаў у абход мястэчка да чыгункі. Ужо з Кавенек відаць — мястэчка гарыць. Пажар блізка ля станцыі.

Атрад, расцягнуўшыся ў доўгі ланцуг, падыходзіць да чыгункі недалёка ад Птахавага пераезду. Відаць будка, сасна. Вось такая для Міці вайна — ваюе там, дзе нарадзіўся, вырас. Партызаны пачынаюць акопвацца. Капаюць, хто чым: нажамі, кінжаламі, грабуць зямлю рукамі — лапатак няма.

Міця і Лобік не акопваюцца. Кладуцца пад куст, цясней прыхінаюцца адзін да другога. Страшэнна холадна ўночы. Іван свой кажушок пакінуў у дзеда, цяпер ляскае ад холаду зубамі.

Немцы ў будцы вядуць сябе далікатна. Партызанаў, вядома, бачаць — яны кураць, гучна размаўляюць, нехта нават стрэліў,— але не азываюцца.

Маўчаць і тады, калі шэрым золкам дамачоўцы падрываюць рэйкі, а потым бязладным натоўпам валяць праз чыгунку, хаваючыся ў лесе.

Хітрасць разгадваецца раніцай. З усходу і з паўночнага боку — з саўгаса — па мястэчку б'е савецкая артылерыя. Яшчэ праз гадзіну адтуль чуваць кулямётны пошчак. Але ў немцаў, якія сядзяць у Птахавай будцы, відаць, няма ахвоты абараняць мястэчка. Прыгнуўшыся, ціснучыся бліжэй да чыгуначнага насыпу, бягуць на Грамы. З лесу па іх страляюць партызаны.

Двое ці трое салдатаў падае.

Бой яшчэ не скончаны. З захаду па пясчаным шляху паўзуць дзве танкеткі. Убачыўшы партызанскія акопчыкі, заварочваюць на поле, душаць гусеніцамі партызанаў, затым самі падрываюцца на мінах. Танкістаў, якія збіраюцца сігануць у кусты, партызаны зрашэчваюць кулямі.

Да паўдня мястэчка вызвалена. Немцы з захаду, з боку Грамоў зрэдку абстрэльваюць яго з гармат.

V

Добры дзень, будка, сасна, роднае мястэчка! Вось я і прыйшоў да вас, вольны, незалежны. Веру, што чужая навала не кране вас болей ніколі. Не павінна крануць. Столькі людзей за гэта загінула.

Міця зайшоў у будку. Тут у два ярусы салдацкія нары, на падлозе паперы, друз. Трое салдатаў, якія спалі на гэтых нарах, там, далей, ля насыпу, заснулі навечна. Адзін нібы знаёмы — доўгі, касенькі,— ён любіў іграць на губным гармоніку.

Міця, выбраўшыся на грудок, стаіць пад сасной. Прыгожае адсюль мястэчка. Такое, як тады, да вайны. Толькі два гады таптаў родную зямлю вораг, а, здаецца, прамінула вечнасць.

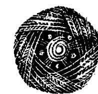

аляксей пысін

ПАЭЗІЯ

■

Мяркуй, што робіш для душы сваёй —
Шпакоўню, вулей, сціплую кармушку:
Падобны ў чымсьці на пчалу і птушку,
Ты б мог прыйсці ў свет птушкаю,
пчалой.
Ты б мог прыйсці бярозкаю, што ссек,
Мурашкаю, што сок з пянёчка выпіла.
У істоце той, якою быць не выпала,
Сябе адчуй хоць зрэдку, чалавек!

■

Вось так ляжы сабе, нібы на пляжы,
Душу студзі і грэй.
Абскубаны, лахматы, ўвесь у сажы
За шыбай верабей.

Інфаркт, аварыя, вайна сусветная
Цябе зваліла, брат?—
Яршысты жэўжык гэтага не ведае,
Ды вераб'ю ты рад.

З твайго маленства, з матчынага ганку
Праз пекла і мароз
Ён казку добрую і калыханку
Даверліва прынёс.

У галавах нячутна сядзе казка,
Уся з сонца, ўся з вясны.
І сон забытая пасцеліць ласка:
— Засні, дзіця, засні...

■

Не ўгнацца мне за тымі маладымі,
За іх пявучай лёгкаю хадой.
Відаць, гады, што сталі ўжо маімі,
Шануюць лепш суцішаны спакой.

Ды сівізна — не горкі цвет адчаю.
Яна —
Спеў жаўранка над полем спраў і дум.
І я сябе так часам адчуваю,
Нібы раллёю вечарам іду.

Павольна йду: варочаў я каменне,
Араў глыбокім плугам цаліну.
Спяшайцеся, шыбуйце, пакаленні!
Стаміўся я... І крышку адпачну.

Добры конік «Запарожац»

Заімжыць ці запарошыць
(Неспякотна балазе),
Добры конік «Запарожац»
Ездака свайго вязе.

Падаў з неба, падаў з танка,
І таму без ног
яздок.
Добры конік даўся... танна,
«Р» на лбе
з усіх аздоб.

Не была душа за паву —
Ці паверыш бліндажу?
Уцешную займеў забаву,
Як падумаў пра душу.

Лес. Балота тарфяное.
Чорнай рэчкі берагі.
Можа, шчасце ёсць такое —
Выяўленне дабрыні.

Ты падняў счарнелыя сучкі-карэньчыкі,
Прасвятліў лязом ледзь-ледзь:
Глянулі на свет алені-чалавечыкі,
Сталі плакаць, сталі пець.

І была не казка дзіўная, не ява,
І не сон з забытым сном.
І жыццё,
як сонца ў воблаку,
стаяла
З даўнім змрокам і святлом.

Пасвяціла ўсмешка тайны выяўлення:
Пажадайце — ажыве
Добрае людское у сухім палене,
У былінцы і жарстве,

І відушчыя алені-чалавечыкі
Будуць плакаць, будуць пець.
...Пад нагамі ў нас былі сучкі-карэньчыкі,
Не было на што глядзець.

Заімжыць вясна ці восень запарошыць
(Неспякотна балазе),
Добры конік, добры конік «Запарожац»
Ездака свайго вязе.

■

Вы лічыце — птушкі спяваюць
І клопату больш няма?
Не, дзюбу сваю дарма
Не раскрываюць. А высяваюць

На луг і на пустку сыпучую
Кветку з песняю той,
Кветку,
        узлётам, красой
Сонцу,
        блакіту сугучную.

Шмат абышоў я зямлі,
Кветкі не ўбачыў я чорнай:
Спеўныя зерні з сяўні крумкачовай
Не ўпалі ні разу,
Не узышлі.

■

Я ведаю — я вінаваты,
Са мною, за мною віна.
Даймае віна не адна.
Маўчу, не шукаю спагады.

Спазнілася споведзі позва, —
Памылкі, няўдачы лічыць,
Старыя хваробы лячыць
Запозна, запозна, запозна.

Чаму ж я кагось дакараю
І часам для іншых суддзя?
Вы лепшымі будзьце, чым я, —
Так шчыра, так шчыра жадаю.

алесь разанаў

*

*

ПАЭЗІЯ

■

Пункціры

*

Тут толькі лета і зіма,
світальны позірк,
сон глыбокі,
і белаплынныя аблокі,
і міг, што быў і ўжо няма...

*

Спазнаць —
спазнаеш разважанні,
трактаты, дні, календары,
спазнаеш круг і скрыжаванні,
спіраль...
                А ісціну — ствары!..

*

Адшчыкну вугельчык ад палена —
перакочваць з далоні на далонь...
Заміраe, дыхае
                нятленны
спадарожнік, продак мой —
агонь.

*

Шукаем ісціну...
                Сцюдзёна
яна ў азоне і вадзе...
Яе не знае здавалёны,
яна сасмяглага вядзе.

*

Быццам кроплі па ігліцы,
быццам стогн па цеціве...
Гэта вечнасць заімгліцца,
гэта даўнасць усплыве.

*

Сляпая любоў
абрывае любімыя кветкі,
відушчая —
карпее над градамі.

*

Блакіт нябёсаў, луг стракаты
больш не узрадуюць таго,
хто страціў сэнс...
Бо сэнсу страта —
то, пэўна, страта усяго.

*

Нязначнае адхіленне
кроку і разліку —
якімі ахвярамі, у якім калене
акупішся?

*

Аднойчы зняверыцца...
І зашапоча пясок,
і пахіснецца дом,
пабудаваны — о, жах!— на пяску,
варта аднойчы зняверыцца.

*

Жылі,
а калі стала цяжка —
абвінавацілі адзін аднаго
і разышліся...
Жыву.
Не лягчэе.
І што вінаваціць — не знаю.

*

І ўчора, і сёння
абышоўся без твайго голасу,
без твайго дыхання,
і баліць галава ад думкі:
без чаго, у такім выпадку,
немагчыма абысціся?

*

Адна тая самая зорка:
камусьці на шчасце,
камусьці на гібель —
падае зорка.

*

Каб дачакацца,
не хапіла хвіліны...
Каб назаўсёды расстацца,
хапіла якраз
хвіліны...

*

Не вернецца воін,
вандроўнік не вернецца,
вернецца сейбіт...
Заўсёды
вяртаецца сейбіт.

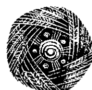

ПУБЛІЦЫСТЫКА

● Іван ДАБРАНСКІ ● Мікола ГІЛЬ
● Анатоль СТУК
● Мікола МАТУКОЎСКІ ● Вера ПАЛТАРАН ● Аляксей МАЙСЕЙЧЫК
● Васіль ВІТКА

ЛАСТАЎКІ НА БЕТОНЕ

На вытаптаную, адшліфаваную ботамі і чаравікамі палявую сцяжынку хілілася шапаткое жыта. Над ім нізка снавалі ластаўкі.

Шапацела поле збажынаю, сціснутае з двух бакоў: з аднаго краю прытулілася вёска з яе петушыным граем, а з процілеглага — шумеўгудзеў бесперапынна і свяціўся агнямі па начах горад.

Восенню пасеялі там жыта, і да першых замаразкаў пакрылася поле зялёным аксамітам-дыванам, што выткалі волатаўскія рукі казачнага майстра. Ніхто тады яшчэ не ведаў, што не суджана паспець таму жыту, — аж на трыццаць шэсць гектараў тут раскіне свае гмахі-цэхі шоўкаткацкі камбінат, і яго майстры будуць ткаць прыгожую тканіну — па сто мільёнаў квадратных метраў у год...

100.000.000. Гэта праектная магутнасць камбіната.

Апроч таго, круцільная вытворчасць на 7,5 тысячы верацён.

3.000 ткацкіх станкоў.

4.000 чалавек — калектыў камбіната.

А пакуль што...

...60.000.000 рублёў выдаткавана на тое, каб тут выраслі гмахі з бетону, металу, шкла і цэглы.

На полі ж зелянела азіміна, і яе мала-памалу заносіла мяцеліца, прыкрываючы ад людскіх вачэй.

Не ляціце, ластаўкі, у вырай, хутка і тут будзе ой як цёпла!

А можа, і не хутка. А можа, і не цёпла. Цяплей перш будзе тым, што прыйдуць на гэтае поле. Першым заўсёды найбольш цяжка.

Мне даводзілася самому па камсамольскай пуцёўцы будаваць Брацкую ГЭС, пачынаючы з заснежаных палатак, і потым з карэспандэнцкім блакнотам праехаць па шматлікіх новабудоўлях Сібіры і Далёкага Усходу — буйнейшых новабудоўлях нашага часу. I калі б спатрэбілася шукаць штосьці агульнае ў гэтым небывалым размаху будаўнічых пляцовак краіны, трэба было б сказаць так: камсамольскі энтузіязм, неўтаймаваная энергія маладосці — прыкметы веку. Трэба на край свету забрацца з чамаданамі падручнікаў, каб зразумець, якія яны цяжкія — кнігі. Трэба ў маразы пажыць у палатках і пабудаваць тую самую ЛЭП-500, пра якую потым скажа песня, што яна не простая лінія, каб зразумець, які ён халодны — холад. Але ж ехала маладосць — не за рублём і нават не за туманам...

На экзамен.

I калі мне кажуць, што новабудоўля — ударная камсамольская, мне хочацца зняць перад ёю шапку.

На будаўнічай пляцоўцы Магілёўскага камбіната шаўковых тканін нават з першых дзён не было палатак. Сюды можна было прыйсці пеша, бо побач свяціўся горад і агнямі сваіх ліхтароў клікаў пад цёплы дах. У «нованароджанага» ўжо быў старэйшы брат — славуты «Лаўсан», які ўзяў меншанькага і павёў за ручку.

Але ж камусьці першаму трэба было закапацца ў мерзлую гліну, прыцягнуць першы вагончык, дзе можна абагрэцца. Усё спазнаецца ў параўнанні.

Але трэба сказаць вось пра што. Ні ў камбіната, якому варочаць мільёнамі, ні ў трэста-генпадрадчыка, для якога мільёны даўно сталі проста круглымі адзінкамі, не знайшлося летапісца, якому трэба было б заявіцца тут яшчэ тады, калі геадэзіст Мікалай Веліканаў лазіў па полі са сваімі рэйкамі, вызначаючы, каторы цэх зойме восем гектараў, каторы — крыху менш. Калі-небудзь напішацца гісторыя прадпрыемства. Праўда, ёсць здымкі і першай траншэі, і першых бетонных падвалінаў. А першых будаўнікоў-камсамольцаў будуць здымаць — з белымі бародамі — у гурце ўнукаў, а першых ткачых — з кіёчкамі ў руках...

Першыя будаўнікі пра гэта не думалі. Трэба было лезці ў траншэю і пасля экскаватаршчыкаў весці зачыстку пад фундаменты. Лезлі і рабілі сваю справу. Над полем гойсала мяцеліца, перакідваючы цераз траншэі сумёты снегу. Аднойчы так замуравала Восіпа Русакевіча і Міколу Лашука, што іх ужо шукаць сталі — дзе дзеліся? А можа, не іх? Бо памяць чалавечая — не заўсёды надзейнае сведчанне былога.

Інструмент ачысткі — вядро і рыдлёўка. Раскіслая гліна — чыста клей. Прыліпне — сама не адваліцца. Хтосьці прапанаваў, як скамандаваў:

— Распальвай агонь!

Яно, вядома, і пагрэцца не лішне. Але паступіла і іншая каманда:

— Рыдлёўкі — туды!

Хлопцы за жываты схапіліся:

— Спаліць рыдлёўкі? I справе канец...

Гэта быў не канец, а пачатак. Той, хто прапаноўваў, ведаў, што рабіў. Дзве рыдлёўкі сунуў у гарачае вуголле, зацягнуўся разоў колькі цыгарэтай, выцягнуў нагрэтую рыдлёўку і пачаў капаць. Якая ні ліпкая гразь, а з гарачай рыдлёўкі саскоквае, як блін з патэльні... Застыне адна рыдлёўка — ён другую з кастрышча цягне. I зноў усё ідзе ладам ды парадкам.

— Самаробны экскаватар!

— Куды там экскаватару...

— Прэмія забяспечана.

Пасмяяліся ўволю, але ж і аднесліся з павагай:

— Сам прыдумаў?

Не, ён не прэтэндаваў на вынаходніцтва. Сказаў сціпла: «Старшына ў арміі навучыў».

— Усё роўна абараняй дысертацыю аб выкарыстанні рыдлёўкі з найвышэйшым каэфіцыентам карыснага дзеяння...

Хлопцы цяпер пісьменныя.

Зіма ў Магілёве — гэта не сібірскія маразы, дзе калі ўжо закуе, дык надзейна і надоўга, без адлігі ад восені да вясны, дзе хлопцы смалілі з двухстволак па тэрмометры, каб хоць вочы не бачылі, колькі паказвае ртутны слупок, абяцаючы надоўга тыя самыя актыраваныя дні, калі сярэдні заробак ідзе, а ў ладонях спее здаровы сверб па рабоце. Магілёўскую зіму можна параўнаць хіба што з гультаяватай жанчынай, у якой, як кажуць, на адным тыдні сем пятніц. То закруціць завіруха сумётамі, што свету белага не відаць, то ў лютым разгуляецца паводка, уздзіраючы па рэчках лёд і заліваючы непралазнай гразёю ўзгоркі і нізіны. Такой парою нават ласі перастаюць блукаць па лясах, забіраюцца ў малады асіннік і днямі стаяць на месцы, каб не парэзаць ногі, а неўтаймаваныя аматары падарожжаў шукаюць цёплы куток, бо ніякія колы не хочуць каціцца.

Але ж работа ёсць работа, яе не скінеш з рахунку, у яе свае няўмольныя графікі, свой каляндар, у якім кожны дзень тыдня, як патрон у абойме, павінен мець свой зарад і сваю сутнасць. Будаўніцтва, у прыватнасці прамысловае, не бывае сезонным, і няма часу аглядвацца на выбрыкі нябеснай канцылярыі...

Пачынаўся першы год новай пяцігодкі.

Праектна-каштарысная дакументацыя атрымала канкрэтную фінансавую аснову і патрабавала канкрэтнага ўвасаблення ў натуры.

Першымі брыгадамі, якія вялі закладку фундаментаў з дапрацоўкай катлаванаў, былі комплексныя брыгады Васіля Свістуна, Мікалая Бендзікава. Ад траншэй да мантажу прайшлі і хлопцы Генадзя Тамашэвіча.

Комплексная брыгада на тое і комплексная, каб не чакаць, пакуль хтосьці падрыхтуе табе фронт, каб прыйшоў ты на гатовенькае — на чыстую работу. Не, тут так, што нягледзячы на кваліфікацыю, ты і землякоп, і цясляр на апалубцы, і бетоншчык, і мантажнік, — як кажуць, і швец, і жнец і на дудзе ігрэц.

Жыць у вагончыках не было патрэбы, але ў печках палілі цэлы дзень, каб было дзе ачомацца, захінуцца ад пранізлівага ветру, снегу і дажджу, адагрэцца. Раніцой жа, калі прыязджалі на змену, тут зноў панаваў воўчы холад, і вада ў бачках вымярзала чыста. Дарэчы, каб яе яшчэ мець, трэба было прасвідраваць шчыліну.

Даліся ў знакі тыя дні работ так званага нулявога цыклу. Варта ўспомніць, як капаліся ў той гліне дзве Марыі і Марына — Панасевіч, Сівакова і Лістападава, Уладзімір Балдыкоў, Іван Міхайлаў з бендзікаўскай брыгады. Ды ці толькі яны. Трэба ж было адарвацца, вылезці з зямлі.

Трыснёг арматуры і гатовыя бетонныя кубы паказвалі свой нораў, патрабавалі добрых нерваў, майстэрства, вынаходлівасці і проста элементарнай мускульнай сілы, бо з кранам не ўсюды і не раптам сунешся — хоць будуй спецыяльныя пад'езды. І калі тэхніка не магла даць, што ад яе патрабавалася, браліся хлопцы за ломікі, каб зрабіць ручную даводку. Памалу, але станавіліся паслухмянымі глыбы бетону, займаючы прадугледжанае ім месца — на вякі.

Пачынаўся першы год новай пяцігодкі.

Уздыхнулі хлопцы з палёгкай, калі вырваліся на мантажны прастор. Паспрабуй пакажы, што там пад зямлёю, а мантаж корпуса — гэта ўжо відавочны помнік працы. Як у той песні: а без мяне — тут нічога б не стаяла... Калі б не было такой песні пра рабочую гордасць, яе варта было б прыдумаць....

Пакуль фронт работ разгортваўся, брыгада мантажнікаў канструкцый Міхаіла Краснова праявіла ініцыятыву, хлопцы самі зманціравалі тры адміністрацыйна-бытавыя корпусы, хоць звычайна гэтую работу выконваюць субпадрадчыкі. Калі ж пачаўся мантаж пускавога комплексу, зноў вызначыліся красноўцы. Брыгаду яны падзялілі на тры звяны і працавалі ў тры змены. Прама скажам, не часта такое сустрэнеш у будаўнікоў і мантажнікаў. Кожнаму хочацца, каб працы быў свой час, адпачынку — свой. Выйграе ж справа — тая ж брыгада пры трохзменцы робіць значна больш, не прастойвае тэхніка. Тут не да асабістых зручнасцяў — магілёўскі шоўк пойдзе хутчэй.

А хіба не пра гэта думаў прараб Фёдар Казюкоў, калі здарылася затрымка з чарцяжамі кампрэсарнай станцыі. Станкі пнеўматычныя, ім сваё давай. У два разы хутчэй, чым прадугледжвалася, выканалі ўвесь аб'ём работ, ужо ідзе мантаж кампрэсараў.

Магілёўскі шоўк...

Даўно ён славіцца. Толькі трэба было везці яго на ткацкія фабрыкі другіх гарадоў. Ужо недалёка той час, калі можна будзе сказаць: самі ўмеем прасці, самі ўмеем і ткаць.

Магілёўскі шоўк!

Сто мільёнаў квадратных метраў тканіны ўявіць сабе цяжка, як касмічныя велічыні, але ж прывыклі людзі і да касмічных катэгорый. Лягчэй будзе ўявіць сабе такую шаўковую стужку мятровай шырыні, якой хопіць два-тры разы зрабіць апаяску вакол нашай планеты. Такі шаўковы банцік. І ўсё гэта — нітачка да нітачкі — сатчэ адзін камбінат за адзін год.

Гэта не бабульчыны кросны!

Ёсць чым ганарыцца будаўнікам. І тым, хто першы прыйшоў на поле, каб закласці вытворчую базу, падвесці ваду, электраэнергію, дарогі, і тым, хто цяпер узводзіць гмахі вытворчых будынкаў. Расце камбінат, растуць і самі будаўнікі.

Расказвае сакратар партбюро будаўнічага ўпраўлення № 53 трэста «Лаўсанбуд» Уладзімір Фёдаравіч Косцін:

— Першым прарабам і начальнікам участка быў камсамолец, нядаўні выпускнік інстытута Сяргей Трыч. Калі не было тут ні базы, ні дарог, ён адразу ж не разгубіўся, паказаў сябе здольным арганізатарам. За гэты час стаў членам партыі. Ужо ён пайшоў на павышэнне. Наш нязменны сакратар камсамольскай арганізацыі Фелікс Цымбарэвіч; з першых дзён на будоўлі працуе майстрам Эдуард Горскі. Нельга не адзначыць прараба Міхаіла Казлова з упраўлення механізацыі № 81 трэста «Лаўсанбуд». Ён кіраваў землянымі работамі. Першыя нашы муляры — гэта камсамольцы з брыгады Васіля Свістуна Уладзімір Астапаў, Іван Асмола. Першыя мантажнікі — камсамольцы з брыгады Міхаіла Краснова Васіль Бядулін (цяпер член партыі), Аляксандр Малахаў, Уладзімір Чарноў.

Трэба сказаць, што зараз, напярэдадні пуску першай чаргі, працоўнае напружанне яшчэ большае. Людзі ўносяць свае прапановы, як лепш і хутчэй здаць аб'екты. Вось толькі адзін прыклад. Калі закончыўся мантаж круцільна-ткацкага корпуса, трэба было зрабіць бетонную падлогу для станкоў з асаблівай гарызантальнай дакладнасцю. Справу даручылі брыгадзе Бендзікава. Бетоншчыкі прымянілі шарнірныя рэйкі сваёй канструкцыі, дзякуючы чаму дамагліся не толькі высокай якасці, але і значна паскорылі работу.

Разам з будаўнікамі будаўнічага ўпраўлення № 53 працуюць брыгады з БУ-65, БУ-129, БУ-179, упраўлення «Белэлектрамантаж», Магілёўскага ўчастка «Саюзлегмаш», мантажнікі «Прамвентыляцыі», брыгады ўпраўлення «Прамналадка», іншых субпадрадных арганізацый. Сотні людзей. Гэта і ёсць ударная камсамольская будоўля.

Не раз даводзілася мне быць на камбінаце, сустракацца і з тымі, хто будуе камбінат, і з тымі, хто будзе на ім працаваць. Усе яны людзі пераважна маладыя, энергічныя, з той непаседлівасцю, без якой нельга ўявіць сабе працаўніка сучаснай будоўлі.

...Шмат клопатаў і ў начальніка штаба ўдарнай камсамольскай Міхаіла Старасціна. Так часта здаралася, што яго бачылі то на аб'ектах, то ў дырэкцыі, то ў трэсце, то ў гаркоме камсамола. Работа ў Міхаіла не кабінетная. Яшчэ шмат няўвязак. Завод зборнага жалезабетону паставіў рыгелі, якія не адпавядаюць заказу, і гэта было затармазіла справу. Затрымаўся мантаж трансфарматарных падстанцый, сілавой сеткі, марудна ідуць работы па падачы вады з Палыкавіцкага водазабору, каналізацыйнікам не хапае труб і г. д.

Між тым прадугледжана ўжо ў чацвёртым квартале гэтага года выпусціць 1.475 тысяч квадратных метраў тканіны, а да першага студзеня 1974 года ўвесці ў эксплуатацыю першы пускавы комплекс на 800 шырокіх пнеўматычных ткацкіх станкоў з гадавой праграмай звыш як 30 мільёнаў метраў тканіны.

Ідзе абсталяванне з многіх гарадоў нашай краіны, напрыклад, з Новасібірска, Хабараўска, з-за мяжы — з Чэхаславакіі, Францыі, ФРГ і іншых краін.

Магілёўскі шоўк абсталёўвае сваю вытворчую базу.

І рыхтуе свае кадры.

Ёсць такая народная прыкмета: ластаўкі прыносяць сапраўдную вясну. Злятаюцца і на камбінат першыя ластаўкі — першыя ткачыхі, якіх рыхтавалі аднатыпныя прадпрыемствы розных гарадоў краіны. Па шэсць месяцаў асвойвалі яны ткацкія і праборачныя станкі, а цяпер працуюць там, набіраючыся вопыту. Прадпрыемствы Віцебска, Чаркаска, Кіева, Калініна, Маскоўскай вобласці падрыхтавалі больш тысячы дзяўчат-ткачых для Магілёўскага шоўкаткацкага камбіната.

На камбінаце ўжо ўстаноўлены і працуюць першыя ткацкія і праборачныя станкі. Ну, ткацкія — гэта кожнаму зразумела. А праборачныя? Пра іх можна сказаць проста. Каму не даводзілася ў дзяцінстве (бо цяпер такога ўжо, мабыць, і не ўбачыш)назіраць, як маці ці бабулька ладзіць хатнія кросны, як яна працягвае кожную нітачку ў ніты і бёрда. Такія «ніты», толькі металічныя, робяцца на праборачных станках, у іх на кожнае палатно трэба ўцягнуць, як у igольчыны вушкі, ні многа ні мала 7.200 нітачак. Пасля гэтых «кросны» можна паставіць на ткацкі станок.

У будучым калектыве камбіната каля 80 працэнтаў рабочых месцаў адводзіцца жанчынам, а дакладней кажучы, дзяўчатам, якія цяпер толькі асвойваюць новую для сябе (ды і для горада) спецыяльнасць. Гэта будзе, бадай, самы буйны маладзёжны калектыў Магілёва.

Кіраўніцтва камбіната клапоціцца, каб рабочай моладзі было дзе жыць. У чацвёртым квартале гэтага года засвецяцца вокны двух вялікіх інтэрнатаў з усімі выгодамі для жыцця, адпачынку і вучобы.

Але ж які б добры ні быў інтэрнат — гэта жыллё маладзёжнае, часовае. Як пяецца ў песні — кожнай дзеўчыне шчасця хочацца. І ў кожнай будзе калісьці сям'я, дзеці. Пра гэта камбінат клапоціцца ўжо. Плануецца шырокае жыллё-

вае будаўніцтва, узводзяцца два дзіцячыя камбінаты — сады і яслі, а таксама паліклініка, прафілакторый з зонай адпачынку на беразе Дняпра. Будуць і новыя школы.

Яшчэ няма маладых гаспадынь камбіната — маладых ткачых шоўкаткацкага, але пра іх ужо думаюць, пра іх клапоцяцца.

І не трэба будзе ездзіць так далёка і на вучобу. Для гэтага ўжо будуецца прафтэхвучылішча з інтэрнатам, якое дасць прадпрыемству патрэбныя кваліфікаваныя кадры.

Вясна камбіната пачынаецца з восені. Пачынаюць злятацца першыя ластаўкі. Памочнік майстра Васіль Кучанкоў знаёміць з першымі: Галя Цішковіч — з Горацкага раёна, Валя Сазонава — са Шклоўскага, Таня Людагоўская — з Клімавіцкага, Марыя Цыкунова — з Магілёва.

Не толькі магіляўчанкі абралі для сябе месцам работы новы Магілёўскі камбінат. Тамара Прыходзька, Ніна Трызна і Валя Мазійка прыехалі сюды з Гомельшчыны, Ніна Сакалоўская і Рая Валаткевіч — з Брэстчыны, Валя Пашкевіч — з Міншчыны.

Так і хочацца ўспомніць славутых слуцкіх ткачых...

— Ёсць у нас і са Слуцка, — смяюцца дзяўчаты, — толькі не прыехалі яшчэ з практыкі.

— Будзе цэлы шматнацыянальны букет, — заўважае начальнік тэхаддзела Аляксандра Міхайлаўна Кабанава. — Але ў пераважнай большасці — магіляўчанкі, беларусачкі...

Магілёўскія ткачыхі!

Пройдзе час, і пра іх спяюць песні, напішуць паэмы і раманы, можа, і яны самі, бо цяпер у рабочы клас уліваецца ўсё больш адукаваная моладзь. Само паняцце — магілёўскія ткачыхі — у недалёкім часе стане сінонімам маладосці, прыгажосці, зайграе ўсімі колерамі вясёлкі, як і шоўк, вытканы іх рукамі.

Камбінат разлічаны на выпуск шырокага асартыменту сарочнаблузачных, плацельных, касцюмнаплацельных тканін з поліэфірнага шоўку, тыпу крымплен, яшчэ недастаткова асвоенага нашай прамысловасцю, падкладачных тканін з віскозна-ацэтатнага шоўку. Аддзелачная вытворчасць разлічана як на выпуск гладкафарбаваных, так і набіўных тканін. Мабыць, няма ў свеце дзяўчыны, якой не хацелася б быць прыгожай, і прыгажосць гэтую будуць рабіць дзявочыя рукі, дакладней жа кажучы, высокапрадукцыйныя аўтаматычныя машыны пад дзявочым наглядам. Нават у працэсе навучання маладыя ткачыхі асвойваюць адначасовую работу на 10—12 ткацкіх станках. 364 бесчаўночных і 2 624 пнеўматычных — столькі станкоў адразу дае на ўзбраенне магілёўскіх ткачых камбінат. А ён жа таксама будзе расці разам са сваімі ткачыхамі, бо ў наш час ніхто і нішто не стаіць на месцы.

Магілёўскі шоўк!

Разматвай свае рулоны да касмічных велічынь, бо сто тысяч кіламетраў (кіламетраў!) — гэта толькі заяўка на атэстат сталасці.

Не ляціце, ластаўкі, у вырай. Каля родных гнёздаў толькі пачынаецца лета.

Іван ДАБРАНСКІ.

■■■

БУЙНІЧЫ — МАЯ АКАДЭМІЯ

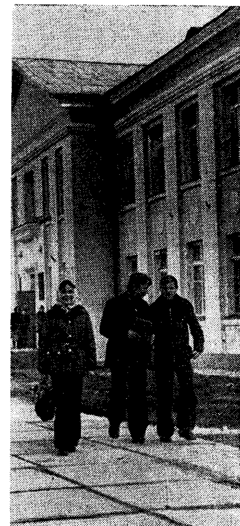

Сарамліва-збянтэжаная, са шчасліва-разгубленай усмешкай на вуснах, Валя Гарбачова выглядала маладзей за свае васемнаццаць гадоў. Зусім дзяўчынка-школьніца! Апрані белы фартушок з каўнерыкам, павяжы на коскі капронавыя банцікі — васьмікласніца, дый годзе! Бадай, і веры ніхто не дасць, што перад ім — чэмпіёнка рэспублікі па... ворыве. Яна, мусіць, і сама яшчэ добра не ўсведамляла ўсяго, што адбылося, верыла і не верыла ў тое, што гэта ў яе гонар грыміць музыка, што віншуюць яе і ўручаюць падарункі менавіта ёй, Валі, і адно шчасліва-збянтэжана ўсміхалася, ад хвалявання кусаючы вусны, не ведаючы, куды падзець рукі, каму аддаць ці куды палажыць от гэтыя прыціснутыя да грудзей падарункі. Апамяталася крыху пасля, калі аціхлі музыка і воплескі, калі апынулася ў цёплых абдымках сябровак — нядаўніх супернік. Значыць, усё праўда, яна — першая, яна — чэмпіёнка! Думкі ў галаве паплылі раўней (падумала пра тое, як узрадуецца гэтай вестцы бацька, таксама трактарыст), толькі сэрца ўсё яшчэ тахкала моцна і гулка — ажно, здавалася, іншым чутно. Да яе падыходзілі знаёмыя і незнаёмыя людзі, паціскалі руку, віншавалі, гаварылі добрыя, прыемныя словы. Яна ў адказ моўчкі ківала галавой, нібы не ведаючы, што ў такіх выпадках трэба казаць, ці не рашаючыся сказаць што-небудзь. Толькі аднойчы, калі хтосьці, хутчэй за ўсё жартам, спытаўся, дзе гэта яна навучылася так хораша і разумна кіраваць сталёвым канём, якую такую акадэмію скончыла, Валя ціха, але зусім сур'ёзна адказала:

— Буйнічы — мая акадэмія...

ДВАЦЦАЦЬ ТЫСЯЧ

Яшчэ толькі-толькі пачыналася вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў — быў самы пачатак памятнага для нас сорак чацвёртага. Той парою сустрэліся ва ўжо ачышчаных ад акупантаў Касцюковічах нядаўні камісар партызанскага атрада Аляксандр Львоў і дэмабілізаваны са шпіталю франтавік Мікалай Верам'ёў. Не ведалі, пэўна, і не думалі яны тады, што лёс і агульная справа звяздзе-звяжа іх на доўгія-доўгія гады, зараз ужо можна сказаць — назаўжды.

...Надышла вясна. Савецкая Армія рыхтавалася да рашучага наступу па канчатковым ачышчэнні роднай зямлі ад гітлераўскай пагані. Да лініі фронту падцягваліся новыя сілы, групаваліся ў магутны ўдарны кулак. Ды тут, у прыфрантавой паласе, ва ўсходнім куточку ўжо вольнай, зноў Савецкай Магілёўшчыны, адбываліся не толькі ваенныя прыгатаванні. Людзі, ацалелыя за доўгую ноч фашысцкай акупацыі, браліся за ладкаванне мірнага жыцця. Знявечаная і спу-

стошаная зямля клікала да сябе, прасіла людской помачы і ласкі. І, нібы ў адказ на гэты покліч вясновай зямлі, у Касцюковічах па рашэнні партыі і ўрада рэспублікі ў сакавіку сорак чацвёртага ствараецца Магілёўскае вучылішча механізацыі сельскай гаспадаркі. Непасрэднымі арганізатарамі і кіраўнікамі яго сталі А. Львоў і М. Верам'ёў.

У Касцюковічах, аднак, вучылішча працавала нядоўга — усяго нейкага паўгода. Ці то апраўдваючы сваю назву — Магілёўскае, ці то ўслед за нашымі войскамі, якія нястрымна гналі фашысцкую нечысць на захад, вучылішча ў пачатку жніўня таго ж года перабралася ў Магілёў. Але і тут яно затрымалася на кароткі час. Зубастаму калёснаму ХТЗ было дужа няўтульна на гарадскім бруку. Вучылішча — сельскае, значыцца, да зямлі, да поля павінна быць бліжэй. І ў самым пачатку сорак сёмага школа сельскіх механізатараў спраўляе чарговае, на гэты раз апошняе наваселле: перазджае ў вёску Буйнічы, што пад Магілёвам. Мясціна на высокім і крутым дняпроўскім беразе аказалася шчаслівай і для вучылішча, і для навучэнцаў, хоць, па праўдзе кажучы, напачатку шчасця таго і малавата было.

Даўно, а як для маладзейшых пакаленняў, то і вельмі даўно, быў у Буйнічах панскі маёнтак. Багаты, заможны, з неблагімі па тым часе дамамі і гаспадарчымі пабудовамі. Пасля рэвалюцыі ў маёнтку арганізавалася камуна, пазней — спецыяльная падсобная гаспадарка. У часе гітлераўскай акупацыі з тае гаспадаркі карысталіся эсэсаўцы, што сядзелі ў Магілёве. Уцякаючы, яны знішчылі ў Буйнічах усё, што можна было. На ўсёй сядзібе нейк утрываў ад агню толькі цагляны кароўнік. От сцены таго колішняга панскага кароўніка і прытулілі першых навучэнцаў. Яно, калі праўду казаць, то і не зусім першых, бо яшчэ да Буйніч вучылішча зрабіла ці не два выпускі, але, азіраючыся на той час з сёння, можна без аніякіх нацяжак назваць першымі выпускнікоў сорак сёмага года.

Цяжка даводзілася і настаўнікам, і навучэнцам. Тры невялічкія вучэбныя класы, два калёсныя трактары-няўклюды, прычапны камбайн, ушчэнт растрэсены па франтавых дарогах аўтамабіль «ГАЗ-АА», пяток сельскагаспадарчых прылад — от і ўся, так сказаць, матэрыяльная ці, дакладней, вучэбна-вытворчая база вучылішча. А да ўсяго і холад прылучаўся, і голад.

Ды, не зважаючы на цяжкасці, жыло вучылішча, працавала і штогод выпускала кваліфікаваных механікаў МТС, электрамеханікаў, трактарыстаў, брыгадзіраў трактарных брыгад, слесараў-рамонтнікаў.

Душою калектыву, «непадзарадным акумулятарам творчай энергіі» быў дырэктар Львоў. Яго і зараз, амаль праз трыццаць гадоў, называюць у вучылішчы гэтак жа, гавораць пра яго з ранейшай любоўю і павагай. У ягоным лёсе адбіўся і лёс вучылішча, хоць можна сказаць і наадварот. З маладога энтузіяста, якім быў у сакавіку сорак чацвёртага партызанскі камісар Саша Львоў, за мінулыя з таго часу гады вырас дасведчаны і вопытны кіраўнік, заслужаны настаўнік прафтэхадукацыі рэспублікі Аляксандр Вісарыёнавіч Львоў, чалавек з двойчы вышэйшай — агранамічнай і педагагічнай — адукацыяй. Вырасла, непазнавальна змянілася і вучылішча. Кароткатэрміновыя курсы механізатараў ператварыліся ў сельскае прафесійна-тэхнічнае вучылішча, а колькі гадоў назад — у сярэдняе. Яго выпускнікі разам з прафесіяй пачалі атрымліваць і атэстат сталасці. У 1967 годзе за вялікія поспехі ў падрыхтоўцы высокакваліфікаваных кадраў для работы ў сельскай гаспадарцы вучылішча было ўзнагароджана ордэнам, і зараз яго поўная ганаровая назва гучыць так: Магілёўскае ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга сярэдняе сельскае прафесійна-тэхнічнае вучылішча № 1.

Лічбы, мажа, і не самы красамоўны доказ поспехаў Буйніцкай «акадэміі», аднак некаторыя ўсё ж хочацца назваць.

Дваццаць тысяч... Столькі выпускнікоў сёння на рахунку вучылішча. Амаль дваццаць тысяч трактарыстаў, камбайнераў, шафёраў, электраманцёраў, слесараў-рамонтнікаў, механізатараў жывёлагадоўчых ферм падрыхтавана за мінулыя гады ў Буйнічах. Многія з іх дадалі сваёй самаадданай, старанннай працай добрай славы роднаму вучылішчу і панеслі яе далёка і шырока.

Героі Сацыялістычнай Працы брыгадзіры трактарных брыгад Соф'я Юргель і Мікалай Рудэнка, трактарыст Мікалай Пускін і камбайнер Васіль Каралёў, чые імёны вядомыя ўсёй рэспубліцы,— колішнія выпускнікі вучылішча ў Буйнічах.

Больш чым трыццаць былых навучэнцаў узнагароджаны ордэнам Леніна і каля паўтары тысячы — іншымі ордэнамі і медалямі краіны. І, пэўна ж, зусім недарэмна ў Буйнічах лічаць, што ордэн на сцягу вучылішча — з гэтага ж яркага сузор'я працоўных адзнак яго выпускнікоў.

Дзе толькі зараз ні працуюць былыя хлопцы і дзяўчаты, што колісь бегалі ў сініх камбінезонах па вуліцах Буйніч! Сустрэнеш іх і на Далёкім Усходзе, і на казахстанскай цаліне, на Украіне, на Смаленшчыне, Браншчыне.

Намеснік дырэктара па вучэбна-выхаваўчай рабоце Мікалай Міхайлавіч Верам'ёў (як і для Львова, вучылішча стала родным і для яго) расказваў:

— Надарылася неяк быць у Гомелі. Іду вуліцаю, ажно чую—хтосьці гукае: «Мікалай Міхайлавіч!..» Азіраюся — мужчына, маладжавы такі, бравы, да мяне падыходзіць. «Не пазнаяце?» Гляджу на яго. Нешта знаёмае як быццам і ўгадваецца, а не пазнаю. «Леўкавец я, кажа, памятаеце?» Як жа, кажу, не помніць! Пецька Леўкавец. Смяецца. «Точна», кажа. Пастаялі, пагаманілі. Абласную «Сельгастэхніку» ўзначальвае сёння наш былы Пецька Леўкавец...

Мікалай Міхайлавіч, кажучы гэта, чамусьці ўздыхае, а па твары ягоным блукае ласкавая, самотна-стомленая ўсмешка. Заўважаў яе, гэтую ўсмешку, калі заходзіла гаворка пра яго колішніх гадаванцаў, неаднойчы. Расказвае, прыгадвае прозвішчы, імёны, якіясьці малазначныя, але, пэўна, дарагія яго сэрцу дробязі, а па твары ўсё блукае і блукае ледзь улоўная — у куточках вуснаў, у зморшчынках вакол вачэй — усмешка. Думалася: так прыгадваюць бацькі сваіх дзяцей...

Але найбольш колішніх навучэнцаў вучылішча, вядома ж, на роднай Магілёўшчыне. У многіх гаспадарках тут склаліся з іх цэлыя вытворчыя калектывы. Вось калгас імя Дзяржынскага Магілёўскага раёна, падшэфная, калі так можна сказаць, гаспадарка вучылішча. Старшыня калгаса Пятро Разумнікаў, намеснік старшыні і сакратар парткома Анатоль Шмань, брыгадзір трактарнай брыгады Эдуард Альшэўскі, калгасны інжынер Пятро Красоўскі — усе былыя навучэнцы Буйніцкага СПТВ. Тут жа, у Буйнічах, набылі прафесію шаснаццаць калгасных трактарыстаў і шэсць камбайнераў.

Тое ж самае — у калгасах «Светлы прамень» і імя Заслонава: літаральна ўсе калгасныя механізатары вучыліся ў Буйнічах.

Нядаўна скончыў вучылішча Уладзімір Раманаў з калгаса «Беларусь», а ўжо ці не лепшым механізатарам у гаспадарцы лічыцца. Нездарма ж маладога хлопца аднавяскоўцы абралі дэпутатам раённага Савета. А ў калгасе «Камінтэрн» добрая слава ходзіць пра трох братоў Шамбалавых — Пятра, Аляксандра і Уладзіміра. Прафесіі сельскіх механізатараў яны таксама набылі ў Буйнічах.

Былыя навучэнцы памятаюць роднае вучылішча, заўжды з павагай і ўдзячнасцю ўспамінаюць сваіх настаўнікаў і выхавацеляў. Дзесяткі, сотні пісем прыходзяць у Буйнічы. От такіх, як гэтае, прысланае нядаўнім выпускніком Міхаілам Волкавым: «Зараз я служу ў арміі. Нядаўна мне прысвоілі званне сержанта, і я цяпер камандзір аддзялення. Знаходжуся на пасадзе электрыка. Мне вельмі спатрэбіліся веды, атрыманыя ў вучылішчы. Я надзвычай удзячны ўсім маім настаўнікам, якія ўзбагацілі мяне ведамі і ўвогуле дапамаглі мне стаць чалавекам...»

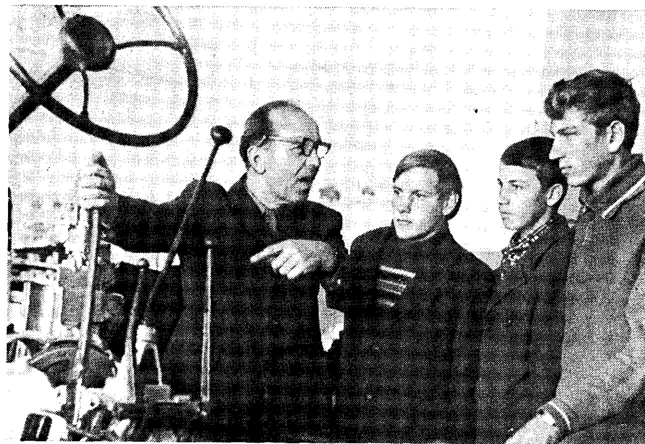

У лабараторыі аўтамабіляў і дарожнага руху. Выкладчык Канстанцін Аляксеевіч Дземідовіч са сваімі выхаванцамі Грышам Ушаковым, Анатолем Пракопавым і Іванам Грыгор'евым.

ТЫСЯЧА

Роўна а палове дзевятай ля вучэбна-лабараторнага корпуса выстройваюцца на ранішнюю паверку ўсе навучэнцы. Дзяжурны па вучылішчы аддае рапарт

дырэктару, майстры груп робяць пераклічку, правяраюць гатоўнасць сваіх выхаванцаў да заняткаў. Тут жа разбіраюцца розныя ЧП, аддаюцца загады і распараджэнні. А ў дзевяць звычны, зусім школьны званок апавяшчае аб пачатку заняткаў, і амаль тысяча юнакоў і дзяўчат разыходзяцца па кабінетах, лабараторыях і фермах.

...Калісьці, гадоў пятнаццаць назад, давялося мне быць у адным вучылішчы механізацыі сельскай гаспадаркі. Каля сотні юнакоў цяснілася ў трох не вельмі прасторных класах, пад паветкаю стаяла некалькі трактароў, камбайн, пара сеялак, пяцікорпусны плуг — вось што, бадай, уяўляла сабой тое вучылішча. Тады здавалася: а што яшчэ трэба? Абы асвоілі хлопцы трактар. Падвучацца крыху, папрактыкуюцца — от табе і механізатары.

Разумею, канечне, што было тое даволі-такі даўнавата — ажно паўтара дзесятка гадоў назад, што гады гэтыя былі для нас імкліва-зменлівыя ва ўсім, і ўсё ж, прызнаюся, ехаў я ў Буйнічы з пэўным, няхай сабе і невялікім, цяжарам тых ранейшых, пятнаццацігадовай даўнасці, уражанняў і ўяўленняў. Рабіў, вядома, папраўку на час, на тое, што ў Буйнічах не проста вучылішча механізацыі, а сельскае прафесійна-тэхнічнае, да таго ж яшчэ і сярэдняе, аднак жа думалася: як бы там ні было, рыхтуе яно ўсё тых жа трактарыстаў-камбайнераў.

Ах, як жа падводзіць часам нашага брата-журналіста гэты колішні запас ведаў і ўражанняў, як нельга нам адставаць ад жыцця не то што на год, а нават на адзін дзень!

Бо вось жа — тыя самыя Буйнічы. Пачыналася вучылішча, як і згаданае мною, з трох невялічкіх класаў-пакояў у былым панскім кароўніку, а сёння яно мае 17 вучэбных кабінетаў для тэарэтычных заняткаў па спецыяльных і агульнаадукацыйных дысцыплінах і 15 лабараторый для практычных заняткаў. Вось-вось прыме навучэнцаў (цяпер, у снежні, пэўна, прыняў ужо) новы трохпавярховы вучэбны корпус. Для вучэбных мэт і практычных заняткаў вучылішча мае 72 трактары самых розных марак, 28 аўтамабіляў, 18 збожжавых і іншых спецыяльных камбайнаў, комплекс машын па механізацыі працаёмкіх працэсаў у жывёлагадоўлі, дзесяткі іншых сельскагаспадарчых машын і механізмаў. Практычныя навыкі навучэнцы замацоўваюць на палях вучэбнай гаспадаркі (540 гектараў) і на ферме (180 галоў буйной рагатай жывёлы, 450 свіней, 80 авечак).

Уражваюць ужо нават гэтыя лічбы — самі па сабе. А калі зазірнуць у кабінеты і лабараторыі? Яны абсталяваны па апошнім слове тэхнікі. Амаль у кожным кабінеце — комплексны набор сродкаў тэхнічнага навучання — ад магнітафонаў, кінапраектараў, аўтаматычных плакатніц і магнітных дошак да электронікі. І ўсё гэта зроблена ў самім вучылішчы, рукамі выкладчыкаў і навучэнцаў у шматлікіх гуртках тэхнічнай творчасці, якія працуюць пры кожным кабінеце.

Пасля знаёмства з вучылішчам я глыбей зразумеў скупыя радкі пісьма Міхаіла Волкава, якія цытаваў вышэй. Удзячнасць, якую былы навучэнец выказваў сваім настаўнікам,— не простая ветлівасць. Многія выкладчыкі вучылішча — сапраўдныя энтузіясты, улюбёныя ў свой прадмет, адданыя любімай справе да канца. Можна было толькі здзіўляцца, назіраючы, з якой апантанасцю і самаадданасцю праводзяць яны доўгія пасляўрочныя гадзіны ў кабінетах у акружэнні сваіх юных памочнікаў, штосьці выпільваючы, свідруючы, склейваючы, шліфуючы, манціруючы.

Мікалай Міхайлавіч, хаваючы пад шкельцамі акуляраў стомленую ўсмешку вачэй, не без гордасці гаварыў:

— Іншы не затрымаўся б у вучылішчы. Чалавеку без творчага пачатку, без унутранага гарэння ў нас няма чаго рабіць. Атмасфера спаборніцтва, сяброўскай узаемадапамогі — наша галоўная заваёва. Мы даўно перайшлі на кабінетную сістэму навучання. Па сутнасці, кожны выкладчык мае свой кабінет. З'явілася якая-небудзь навінка ў аднаго — глядзіш, праз некаторы час яна ўжо ў другога, трэцяга, і не слепа паўторана, а ўдасканалена, зроблена па іншай, прынцыпова новай схеме...

А пад час іншай гаворкі Верам'ёў расказваў:

— Ці не цікавая, як для вас, журналістаў, будзе такая дэталь? Многія нашы выкладчыкі — нашы ж былыя выхаванцы. Станіслаў Іванавіч Дубоўскі, напрыклад. Выкладае механізацыю працаёмкіх работ у жывёлагадоўлі. Пасля вучылішча застаўся ў нас, завочна скончыў Пінскі індустрыяльна-педагагічны тэхнікум. Выкладчык электратэхнікі Аляксандр Паўлавіч Бокуць — таксама наш... Ну, а майстры вытворчага навучання дык амаль усе нашы, дамарошчаныя. І многія з іх сталі цудоўнымі выкладчыкамі і выхавацелямі. Вазьміце Івана Рыгоравіча Кавалёва, да прыкладу. Тры гады назад прыняў групу — 31 чалавека і выпусціў усіх да аднаго. Без адзінага ЧП. Усе паспяхова здалі экзамены. Альбо вось старшы майстар Павел Мікалаевіч Палавой. Выпускнік нашага першага набору. Пасля скончыў курсы шафёраў, працаваў, зноў вучыўся ў нас — на механіка МТС. Запрасілі ў вучылішча на працу. Быў майстрам, выкладчыкам спецдысцыплін. Апошнія пятнаццаць гадоў — старшы майстар, галава ўсяго вытворчага навучання. За гэты час Павел Мікалаевіч скончыў тэхнікум механізацыі сельскай гаспадаркі... Вось, можа, і адсюль іх апантанасць, як вы кажаце. Ад родных сцен, так сказаць...

«Дэталь», аказваецца, сапраўды цікавая!

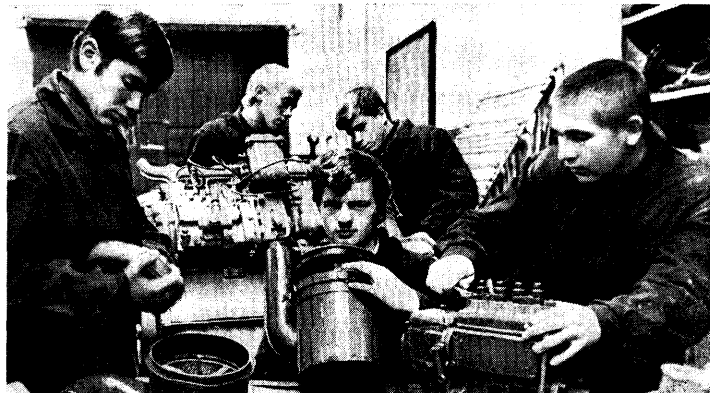

Група № 13 на занятках у лабараторыі трактароў. На першым плане навучэнцы Мікалай Альшэўскі, Васіль Сашкоў і Аляксандр Вераб'ёў за разборкай паліўнага насоса.

Не бяднейшая ў вучылішчы і культурна-бытавая база. Ёсць пяціпавярховы інтэрнат на 500 месц, клуб — на 400, бібліятэка з 50 тысячамі кніг, закрыты спартыўны комплекс з трыма заламі, стадыён, стралковы цір, вучэбна-спартыўны летні лагер, сталовая, лазня.

Карацей кажучы, для тысячы сённяшніх навучэнцаў у СПТВ створаны ўсе ўмовы, каб яны пакінулі сцены вучылішча высокакваліфікаванымі спецыялістамі і дасведчанымі, духоўна і фізічна развітымі людзьмі. Многія, несумненна, з поўнай аддачай скарыстаюць гэтыя магчымасці і, як Валя Гарбачова, назавуць аднойчы роднае вучылішча сваёй акадэміяй.

І апошні штрых да сённяшняга вобліку Магілёўскага СПТВ № 1. За дасягнутыя поспехі ў падрыхтоўцы кадраў яно неаднойчы было ўдзельнікам ВДНГ, займала першыя месцы ў сацыялістычным спаборніцтве сярод вучылішчаў прафтэхадукацыі краіны і рэспублікі.

ТРЫЦЦАЦЬ І АДЗІН

Шыракаплечы, рослы і, па ўсім відаць, дужы, паважна-павольны ў руках, Іван Аляксандравіч Рыжанкоў адразу прыцягвае ўвагу. Знаёмімся. Далонь у яго шырокая, па-рабочаму шурпатая і... цёплая. Пагляд вачэй немітуслівы. І гаворыць гэтак жа спакойна, нават крыху марудліва. Так гавораць людзі, якія добра ведаюць, што робяць сваю справу, якія ходзяць па зямлі з усведамленнем сваёй патрэбнасці на гэтым свеце.

— Што ж тут казаць? Праз мае рукі прайшло ўжо больш чым чатырыста гэтакіх падшыванцаў. Вядзеш групу да выпуску, зжываешся з кожным, зроднішся — як свае нібыта. Выпускаеш, а не верыш, што назаўжды развітваешся. А тут іншыя прыходзяць, і зноў пачынай усё спачатку. Асабліва цяжка першы год. Пакуль абаб'юцца-абатруцца, да калектыву, да распарадку прывыкнуць, дурасліваць ды дзіцячую бяздумнасць з галавы выкінуць...

А перад гэтым Рыжанкоў расказваў пра сябе. Родам са Шклова. Пасля сямігодкі пайшоў у райпрамкамбінат — пасабляць маці. Потым махнуў у Магілёў, у рамеснае вучылішча кавалёў. Вучылішча — двухгадовае, ды правучыўся ўсяго год: у 1954 годзе трапіў Іван Рыжанкоў у Буйнічы, у тымчасовае вучылішча механізацыі сельскай гаспадаркі. Скончыў яго з адзнакай і нікуды з Буйніч не паехаў — прапанавалі застацца ў вучылішчы майстрам вытворчага навучання. З тае пары і ходзіць у майстрах. Дзесяць класаў скончыў, затым — Гарадоцкі тэхнікум механізацыі сельскай гаспадаркі. Мае званне «Заслужанага майстра прафтэхадукацыі БССР».

Ужо з гэтых скупых анкетных даных відаць, чаму Іван Аляксандравіч вельмі добра разумее сваіх гадаванцаў і ўсім, чым можа, стараецца дапамагчы ім стаць на ногі, знайсці сябе. Асабліва на самым пачатку. Разумее, бо сам прайшоў праз тое самае, бо памятае, ніколі не забудзе тых людзей, што калісьці памаглі, падтрымалі яго самога.

— Ага, дык я і кажу. Галоўнае — пер-

шы год,— гаворыць далей Рыжанкоў.— Да іх саміх прыглядаешся, натуру кожнага вывучаеш, хто чым жыве, да чаго хінецца, цікавасць праяўляе. Важна знаць і бацькоў, бо і добрае, і кепскае ў дзяцей — найперш ад бацькоў, ад сям'і. Пазнаёмішся з бацькам каторага, і ўсё зразумела для цябе, чаму сынок такі ўдаўся. А на іншага бацьку — абапрэшся. А як жа! Колькі разоў даводзіцца і сюды бацькоў выклікаць, і самому ездзіць, калі катораму бацьку не выпадае пад'ехаць.

— Колькі ў вас зараз?

— Трыццаць. Другакурснікаў. Група ўвогуле неблагая. Ёсць і шалапуты, але актыў — створаны. Без актыву бяссільны будзеш. Дзеці ў многім яшчэ. А дзеці завадатараў любяць. От і стараешся, каб такім завадатарам актыў стаў. Яшчэ што, дык гэта шчырасць. Узаемная. Па-добраму, па-чалавечы з імі, дык і яны ўсё выкладуць, усю душу вывернуць. Ну, але тады і ты іх не падводзь. Бо раз сарвешся — усё *прапала*, чаго паспеў дамагчыся.

Майстар — самая неспакойная і турботлівая пасада ў вучылішчы. Ён і настаўнік, і выхавацель, і нянька. Так, і нянька. Ці пад'еў хлопец, ці быў у лазні, чаму своечасова не падстрыгся, чаму бялізны цёплай не надзеў — яго, *майстраў, клопат*.

— І за гэтым трэба сачыць. Маці ж ці бацька далёка. Ды гэта — не клопат. Вучоба — от клопат. У мяне завядзёнка — кожны дзень зазірнуць у журнал групы, каб ведаць, хто як вучыцца і па спецпрадметах, і па агульнаадукацыйных. Каб не прапускалі і не запускалі. Ну, а ЧП *якое* — на суд групы. Самы надзейны сродак. Так званыя адміністрацыйныя пакаранні часам таго не дакажуць. Самых заўзятых прагульшчыкаў ці гультаёў падчас пазбаўляем стыпендыі. Я асабіста супраць такой меры.

Рыжанкоў колькі часу маўчыць, потым, нібы схамянуўшыся ад якіхсьці сваіх думак, спахопліваецца:

— Ды што я гэта ўсё пра адно і пра адно?.. Яно ўсё важна, але найперш — *трэба* заняць хлопцаў. Энергіі ў іх — уга, хоць адбаўляй! Узрост такі. Нагрузка — не, не малая, амаль штодня — восем гадзін заняткаў, і ўсё ж трэба ўмець іх заняць карыснай справай. Ці то гурток тэхнічны, ці секцыя *спартыўная*, ці *самадзейнасць* там, адно каб без справы не швэндаліся...

Пазней, калі празвінеў званок і рыжанкоўская група (група 6т, дзе лічба 6 азначае парадкавы нумар, а літара «т» — трактарысты) збіралася ісці абедаць, я гутарыў з гадаванцамі Івана Аляксандравіча. Сімпатычныя, мо нават занадта сарамліва-ціхія (як з чужым чалавекам?) падлеткі. Пытаюся, чаму прыйшлі вучыцца менавіта сюды.

— А што? Чым блага? — парушае доўгае маўчанне Валянцін Стахоўскі.— І спецыяльнасць буду мець, і атэстат.

— А сам адкуль?

— З Магілёва.

— З самога?

— Ага.

— І ў сельскае вучылішча?

— А як сельскія хлопцы ідуць у гарадскія?!

Бач ты яго, падкузьміў! Што на гэта адкажаш?

— А больш ёсць хто з горада?

— Няма, Валя адзін.

Астатнія свой прыход у вучылішча тлумачаць тымі ж прычынамі, што і Стахоўскі: спакусіла магчымасць мець спецыяльнасць (трактарыст-машыніст шырокага профілю з кваліфікацыяй слесара па рамонце трактараў, аўтамабіляў і шафёра-аматара) і сярэднюю адукацыю. Аднак высвятляюцца і іншыя, бадай, унутраныя, скажам так, прычыны.

Вось Коля Шылько. Прыехаў аж з Рагачоўскага раёна, з саўгаса «Кісцяні». Правільней, як сам кажа, не прыехаў, а бацька прывёз. Аказваецца, яго бацька, *саўгасны трактарыст, сам калісь вучыўся тут, у Буйнічах.*

Тое ж і ў Валерыя Ерафеева з калгаса «Камінтэрн» Магілёўскага раёна. Бацька яго, калгасны шафёр, набываў прафесію таксама ў Буйнічах.

Мусіць, гэта зусім няблага, калі дзеці ідуць па слядах бацькоў. Думаецца, што *і з Колі Шылько, і з Валерыя Ерафеева* атрымаюцца сапраўдныя, ужо можна сказаць, патомныя сельскія механізатары. Дарэчы, прыклады такіх сямейных традыцый ёсць у кожнай вучэбнай групе.

— Ну, а як жывяце, хлопцы, як вучыцеся?

— *Добра жывём!*

— Не крыўдзімся ні на харчы, ні на выкладчыкаў!

— Спортам займаемся! Барацьбой!

— Цікавей, чым у школе!

— *Але цяжэй!*

— Не цяжэй! Галаву трэба мець, а не качан капусты!

— *Я ў драмгуртку займаюся!*

— Баця ў нас жалезны! Строгі, але справядлівы!

Апошнюю рэпліку разумею пасля тлумачэння: яна — пра майстра, пра Івана Аляксандравіча.

Асмялелі хлопцы, ужо і на жарты іх пацягнула, аж пакуль староста групы Грыша Гузялевіч не прыкрыкнуў:

— Ціха вы! З вамі па-сур'ёзнаму, а вы...

Вясёлай, зусім дзіцячай гурбой бягуць у сталовую...

ТРЫ

У вучылішчы, само сабой, пануе хлапечы дух, але ёсць тут і дзяўчаты. І быццам нямала. Прыблізна кожны дзесяты навучэнец — у спаднічцы. Хлопцы, натуральна, адчуваюць сваю колькасную перавагу, але, зазвычай, не ганарацца гэтым і сваіх нямногіх — у параўнанні — сяброўак не крыўдзяць. Наадварот: рыцарнічаюць.

Пра гэта мне расказвалі самі дзяўчаткі. У прыватнасці, тры сяброўкі — Наташа Жураўлёва, Тамара Насытка і Аня Несцерава.

Наташа, Тамара і Аня — з групы 14м («м» азначае — механізатары жывёлагадоўчых ферм з кваліфікацыяй электраманцёра і шафёра-аматара). Стрэў я іх у лабараторыі электрамантажных работ. Лабараторыя пераабсталёўваецца: манціруецца пульт упраўлення для выкладчыка, аснашчаюцца рабочыя месцы навучэнцаў, і дзяўчаты наводзілі тут парадак, рыхтавалі да работы папяровыя карткі-заданні.

Спачатку, як і з хлопцамі, гаворка не клеіцца. Адказваюць дзяўчаткі коратка, ледзь не аднаскладова:

— Вучыцца тут цікава.

— Ага, уся група дзявочая.

— Не, не сумуем.

— Не, не шкадуем...

— Ну, а хлопцы вас не крыўдзяць? — пытаюся, каб нейк пазбавіцца адчужанасці, выклікаць на шчырасць.

Усміхаюцца. Найбольш бойкая, Наташа Жураўлёва, адказвае за ўсіх:

— Не, не крыўдзяць. Памагаюць нават, калі што ў нас не атрымліваецца.

Слова за слова — дзяўчаткі разгаворваюцца. Прыехалі яны — усе тры — з вёскі Навасёлкі Магілёўскага раёна. Гэтая акалічнасць для іх немалаважная.

— Адна то, можа, і не рашылася б паехаць сюды,— гаворыць Наташа,— а ўтраіх смялей. Але не, і адна паехала б. Вучылішча я і раней крыху ведала. Брат мой, Саша, тут вучыўся, цяпер ён у арміі... Скончу і думаю ў тэхнікум пайсці. Механізацыі сельскай гаспадаркі. Пасля вучылішча лягчэй будзе вучыцца.

— І я з Наташай разам,— падхоплівае Тамара.— У мяне тата тут вучыўся. Рабіў трактарыстам, але здароўе пагоршылася, дык цяпер у калгаснай будаўнічай брыгадзе.

— Ну, а ты? — пытаюся ў Ані.

— Я пасля вучылішча дадому паеду,— адказвае.— Да мамы. Мама мая ў нашым «Светлым прамені» цялятніцай. Пайду да яе на ферму. І мне работа знойдзецца...

Жывуць сяброўкі ў вучылішчы цікавым, змястоўным жыццём. У вольны час захапляюцца валейболам, лёгкай атлетыкай, бегаюць у клуб: Аня — у драматычны гурток, а Наташа з Тамарай — на занятні вакальнага ансамбля.

...Вучыцца дзяўчаткам яшчэ, лічы, два гады, але, мяркуючы па іх цвёрдых намерах і планах, можна думаць, што Наташа, Тамара і Аня не памыліліся ў выбары свайго жыццёвага шляху.

ПРА ТОЕ, ШТО ПАДЛІЧЫЦЬ ЦЯЖКА

У Буйнічах быў я ў сярэдзіне верасня. Ужо два тыдні ішлі заняткі, але навучальны працэс усё яшчэ не ўвайшоў у звычную, нармальную каляіну. Вучылішча ўсё яшчэ трэсла, груба кажучы, ліхаманка.

І так — кожны верасень. Кожны раз пачатак новага навучальнага года ў вучылішчы адцягваецца, па сутнасці, на два-тры тыдні. Прычына — самая празаічная: цяжкасці з наборам, з так званай камплектацыяй.

Некалькі гадоў назад у вучылішчы было створана новае аддзяленне — радыстаў-аператараў. Рыхтуе яно (на базе 10 класаў, тэрмін навучання — 1 год) спецыялістаў для абслугоўвання саўгасных і калгасных радыёдыспетчарскіх

Вакальны ансамбль дзяўчат. У ім спяваюць Наташа Жураўлёва і Тамара Насытка.

службаў. Ахвотнікаў вучыцца на гэтым аддзяленні шукаць не трэба, чаго не скажаш пра аддзяленні трактарыстаў-машыністаў і механізатараў-жывёлаводаў.

Нельга сказаць, што ў Буйнічах не клапоцяцца аб тым, каб першага верасня за парты села пэўная, вызначаная планам колькасць навучэнцаў-навічкоў. Робіцца ў гэтым кірунку якраз шмат. Аб'явы аб прыёме ў вучылішча даюцца ў раённых і абласных газетах, перадаюцца па радыё, падрабязныя афішы рассылаюцца па раёнах, калгасах, нават школах. Аднак усё роўна прадстаўнікам вучылішча ў канцы жніўня—пачатку верасня даводзіцца гойсаць на аўтамашынах па раёнах і вёсках і нястомна «сватаць» —угаворваць, улагоджваць, упрошваць — выпускнікоў васьмігодак ехаць у Буйнічы.

З дапамогай такіх аўральных паездак план набору сяк-так, недзе к 10 верасня, выконваецца. Аднак радасці ў вучылішчы мала, бо сярод тых, каго ўдалося «сасватаць», нямала такіх, пра каго кажуць: на табе, божа, што нам нягожа. Найчасцей гэта безнадзейныя «троечнікі» альбо так званыя «цяжкія» вучні, знаёмыя з міліцыяй і камісіямі па справах непаўналетніх. Адны з іх праз колькі дзён заяўляюць: «Я са школы ад матэматыкі (хіміі, літаратуры) уцякаў, ажно і тут тое самае!» і едуць дадому, іншыя застаюцца, прыносячы настаўнікам, выкладчыкам і майстрам нямала клопатаў, хваляванняў, а то і душэўных пакут.

Зрэшты, агульнаадукацыйны ўзровень юнакоў і дзяўчат, якія прыходзяць у вучылішча, невысокі, і тут ёсць над чым задумацца работнікам нашай васьмігадовай школы. Намеснік дырэктара і выкладчыкі вучылішча гаварылі мне, што многія навучэнцы не ведаюць самых элементарных рэчаў, і таму амаль увесь першы год даводзіцца траціць на тое, каб «падцягнуць» іх хоць бы да нейкага мінімальнага ўзроўню, пасля якога можна ісці далей.

Канечне, у тым, што сельскае вучылішча сутыкаецца з цяжкасцямі пры наборы навучэнцаў, ёсць аб'ектыўныя прычыны. Працэс міграцыі вясковай моладзі ў горад працягваецца, і гэта не сакрэт. І вось вам парадокс: у ГПТВ — конкурсы, падчас нават значныя (прычым сярод жадаючых нямала вясковых юнакоў і дзяўчат), а ў СПТВ — недабор.

Мажліва, я памыляюся, мо гэта і не галоўная прычына таго, што ў сельскае прафесійна-тэхнічнае вучылішча, у дадзеным выпадку — у Магілёўскае № 1, навучэнцаў трэба звозіць. Можа быць, ёсць і іншыя прычыны. Можа быць, усё ж недастаткова шырока яно прапагандуецца і моладзь застаецца ў няведанні адносна таго, якіх спецыялістаў яно рыхтуе і якія ўмовы мае для гэтай падрыхтоўкі. Можа быць, ёсць тут віна і сярэдніх школ, якія чамусьці не спрыяюць таму, каб іх былыя васьмікласнікі ішлі ў СПТВ (за выключэннем, бадай, тых, важданіна з якімі агоркла за восем гадоў). Можа быць, ёсць у тым і наша агульная віна: не будзем утойваць грахі, даволі значная частка маладых людзей выходзяць са сцен васьмігодкі занадта інфантыльнымі, без акрэсленага разумення сваіх абавязкаў і жыццёвага прызначэння. Можа быць...

Відавочна, што набор навучэнцаў не павінен быць клопатам толькі самога вучылішча. Мікалай Міхайлавіч Верам'ёў гаварыў, праўда, што ў гэтай справе ім шмат дапамагаюць райкомы партыі і камсамола, упраўленні сельскай гаспадаркі райвыканкомаў. Аднак жа, зноў відавочна, дапамога гэтая павінна быць больш дзейснай і плённай, асабліва з боку райкомаў камсамола.

Урэшце, «дзявочае пытанне». Дзяўчаты ў вучылішчы, як гаварылася вышэй, ёсць. Займаюцца яны пераважна на аддзяленні механізатараў жывёлагадоўчых ферм. Аднак з кожным годам іх прыходзіць у вучылішча менш і менш. Чаму?

Відаць, пэўную шкоду ажыццяўленню лозунга «Дзяўчаты — на трактар!» прыносіць кансерватызм бацькоў: маўляў, не дзявочая гэтая справа. (Урэшце, так думаюць не толькі бацькі). Відаць, і сам гэты лозунг мы ў апошні час крыху занядбалі. Але галоўная прычына, відаць,—у адносінах, у стаўленні да дзяўчат-механізатараў, асабліва маладых, нядаўніх навучэнак, на месцах.

Вось што пачуў у Буйнічах. Тая ж Валя Гарбачова, чэмпіён рэспублікі, неўзабаве пасля ад'езду на работу ў родны калгас, што ў Чавускім раёне, з крыўдаю паведамляла ў вучылішча: сустрэлі яе без асаблівай радасці, трактар далі старэнькі. Бянтэжыла дзяўчыну і іншае: грубасць, нетактоўнасць, здзеклівыя пасмешкі трактарыстаў-мужчын.

Выпадак гэты, на жаль, не адзінкавы. Нямала дзяўчат, якія пакідалі вучылішча з гарачым жаданнем працаваць па абранай спецыяльнасці, неўзабаве развітваліся з трактарам ці камбайнам, не стрэўшы на месцы належнай увагі і падтрымкі.

...У Буйнічах — новы рабочы дзень. Вучацца, набіраюцца ведаў, гартуюцца ў практычнай рабоце будучыя спецыялісты сельскай гаспадаркі.

Мікола ГІЛЬ.

Фота **У. Фамічэнкі.**

■■■

«КАБ СОНЦА ЗАСЛАНІЦЬ...»

Увесь свет з палёгкай уздыхнуў ад таго, што перыяд халоднай вайны ў апошні час пачаў змяняцца ўсё больш шырокім усталяваннем прынцыпаў мірнага суіснавання ў адносінах паміж дзяржавамі. Усе, каму дарагія ідэалы міру і свабоды, аддаюць сёння даніну павагі Савецкаму Саюзу, яго паслядоўнасці і настойлівасці ў ажыццяўленні міралюбівай знешняй палітыкі, якая прывяла да такіх жаданых і плённых вынікаў.

Надзвычай важнае значэнне ў знешнепалітычных акцыях апошняга часу, па агульнаму прызнанню, мелі візіты Генеральнага сакратара ЦК КПСС Л. І. Брэжнева ў ЗША, ФРГ, Францыю. Яны аказалі значны ўплыў на развіццё працэсу разрадкі напружанасці, нармалізацыі міжнароднай атмасфары, усталяванне прынцыпаў мірнага суіснавання.

Аднак тыя, хто нажываецца на гонцы ўзбраенняў, для каго дух халоднай вайны—родная стыхія, ніяк не могуць пагадзіцца з пацяпленнем міжнароднага клімату, прыкладаюць нямала намаганняў для таго, каб вярнуцца да дзён «халоднай вайны». Але яны разумеюць, што гэта не так проста зрабіць, і таму ў апошні час захоплены планамі перанесці цяжар барацьбы найперш у сферу ідэалогіі, разгарнуць яшчэ ў большых памерах псіхалагічную вайну, падрыўную дзейнасць супраць Савецкага Саюза і краін сацыялістычнай садружнасці. Гэта, на іх думку, дасць магчымасць пахіснуць ідэйную і псіхалагічную аснову міру і бяспекі народаў.

Асаблівая роля ў ажыццяўленні намечаных планаў адводзіцца радыёстанцыі «Свабода»—гэтаму дзецішчу Цэнтральнага разведвальнага ўпраўлення. Паводле паведамлення газеты «Фолькштымe», ідзе арганізацыйная перабудова гэтага падрыўнога цэнтра імперыялізму, прымаюцца захады да расшырэння маштабаў і сферы яго дзейнасці. Вырашана пачаць перадачы на савецкія прыбалтыйскія рэспублікі. Ужо камплектуецца рэдакцыя, у абавязак якой уваходзіць арганізацыя антысавецкай прапаганды на Літву, Латвію, Эстонію. Створаны яўрэйскі радыёаддзел, які будзе рыхтаваць перадачы для яўрэяў—грамадзян Савецкага Саюза. Пераглядаецца аб'ём радыёперадач на савецкія рэспублікі, супраць якіх радыёстанцыя «Свабода» вяла і дагэтуль сваю падрыўную дзейнасць. На Беларусь аб'ём вяшчання даведзены да 10 гадзін 15 мінут у суткі.

Не застаўся абыякавы да арганізацыйнай перабудовы і далейшай дзейнасці гэтага ашкалёпка халоднай вайны ўрад ЗША. Ім падрыхтаваны законапраект аб стварэнні органа праўлення па міжнародным вяшчанні, які будзе кіраваць дзейнасцю радыёстанцый «Свабода» і «Свабодная Еўропа». У яго склад увойдзе 7 чалавек, 5 з якіх павінна быць назначана прэзідэнтам Злучаных Штатаў Амерыкі. Дырэктары абедзвюх радыёстанцый таксама ўвойдуць у склад праўлення. Урадавым законапраектам прадугледжана выдзеліць гэтым дзвюм радыёстанцыям на працягу 1974 і 1975 гадоў па 55 мільёнаў 300 тысяч долараў.

Пры гэтым ідэолагі імперыялізму яшчэ і фарысейнічаюць: маўляў, цяпер, як ніколі, патрэбен шырокі абмен думкамі, ідэямі, інфармацыяй. Газета ж «Вашынгтон пост», якую не западозрыш у сімпатыях да Савецкага Саюза, палічыла быць больш шчырай, заявіўшы ў адным са сваіх артыкулаў, што зараз, гэта значыць, у перыяд разрадкі напружанасці, «Свабода» і «Свабодная Еўропа» «больш важныя, чым раней. Іх перадачы, вядома, раўназначныя ўмяшанню ва ўнутраныя справы краін, на якія яны накіраваны, але мы ўсё ж будзем даказваць, што гэта ўмяшанне носіць зусім законны характар».

Аб крывадушнасці слоў афіцыйных асоб, якія хочуць апраўдаць далейшую падрыўную дзейнасць радыёстанцыі «Свабода», сведчыць інструкцыя, якая дадзена яе супрацоўнікам у ліпені 1973 года. У якасці адной з галоўных задач па-ранейшаму ставіцца дыскрэдытацыя палітыкі КПСС, яе праграмы, тэорыі і практыкі камуністычнага будаўніцтва ў СССР, распальванне ў савецкіх людзей нацыяналістычных пачуццяў.

Тыя, хто шчодра раскашэліўся, каб голас радыёстанцыі не маўчаў ні днём ні ўначы, хто вызначае характар і напрамак яе дзейнасці, даюць не толькі агуль-

ныя ўстаноўкі. Яны заклапочаны тым, як адшукаць шляхі і сродкі, з дапамогай якіх можна было б зрабіць сваю прапаганду, падрыўную дзейнасць эфектыўнай. Пра гэта сведчаць «Асновы кіраўніцтва па арганізацыі палітычных перадач радыёстанцыі «Свабода», якія сталі для яе работнікаў па сутнасці настольным дапаможнікам. У іх дадзены строгі наказ: «Захоўваць ва ўсіх перадачах сяброўскі тон у адносінах да слухачоў... Захаванне сяброўскага тону настолькі важна, што складальнікі праграм павінны ўяўляць сябе (кім вы думалі б?—**А. С.**) госцем у доме кожнага асобнага слухача...»

Што ж здарылася? Адкуль, чаму так нечакана паявілася, узнікла неадольнае жаданне любым чынам уціснуцца ў наш дом, ды яшчэ, бачыце, госцем? Ці даўно было тое, калі ў наш адрас сыпаліся праклёны, калі нас не спакушалі, а пагражалі і папярэджвалі? Кожны, хто ў савецкім друку выказваў заклапочанасць аб далейшым умацаванні савецкай дзяржавы, росквіце яе навукі, культуры, мастацтва, аб'яўляўся ледзь не заклятым ворагам «вольнага свету, свабоды, дэмакратыі». Пісьменнік, героі твораў якога былі носьбітамі новага светапогляду, змагарамі за ўсталяванне новых, камуністычных адносін, трапляў у «чорны спіс», адносіўся да катэгорыі дагматыкаў, партыйных пісьменнікаў, што на мове «Свабоды» азначала вышэйшую абразу.

І вось на́ табе: госцем у нашым доме! Такі нечаканы паварот, такая нечаканая «любоў», вядома, не ад дабра. Шэфаў радыёстанцыі не на жарт устрывожыў той факт, што дзесяткі мільёнаў долараў штогод марна вылятаюць у паветра—і ніякіх зрухаў у савецкім грамадстве, ніякіх перамен, ніякай аддачы.

Такім неспакоем ахоплены не толькі яны, але і кіраўнікі іншых прапагандысцкіх цэнтраў, якія вядуць падрыўную работу супраць СССР. Адзін з амерыканскіх тэарэтыкаў псіхалагічнай вайны Дэвіс у сваёй кнізе «Знешнепалітычныя зносіны» з жалем і горыччу гаворыць аб моцным імунітэце савецкіх людзей да бацыл буржуазнай прапаганды, аб тым, што згуртаванасць савецкага народа, сацыялістычная ідэалогія «зводзяць на нішто нашы старанні».

У «Асновах кіраўніцтва...» вызначаны не толькі мэты і задачы, але і характар перадач, іх напрамак, тэхналогія іх прыгатавання. «Клапатлівыя» шэфы прадугледзелі ўсё да дробязяў і, вядома, тое, з кім мець справу, на каго разлічваць, ідучы «госцем» у наш дом. Апошняму надаецца асабліваe значэнне, бо з аналізу насельніцтва нашай краіны, яго класіфікацыі па групах і пачынаецца гэты ўнікальны дакумент, распрацаваны з дапамогай «ідэалагічных» экспертаў ЦРУ.

Каго ж рэкамендуецца мець на ўвазе? У першую чаргу—моладзь. «Гэтай катэгорыі слухачоў павінен аддавацца прыярытэт як цяпер, так і ў доўгатэрміновых планах на будучае»,—зазначаецца ў «Асновах кіраўніцтва...» Чаму? Ды таму, маўляў, што людзі «гэтай узроставай групы павінны будуць заняць адказныя пасады». Ёсць і яшчэ адна, не менш значная акалічнасць, якая бярэцца пад увагу—гэта тое, што моладзь, маўляў, яшчэ не набыла дастатковай устойлівасці ў ідэалагічных пытаннях, не паспела выпрацаваць патрэбнага імунітэту супраць буржуазнай прапаганды.

Да гэтай катэгорыі адносяцца нават і члены КПСС «ва ўзросце маладзей як 40 гадоў, якія могуць належаць да розных сацыяльных груп». Мяркуецца, што членства ў пярвічных партыйных арганізацыях «можа быць нямногім больш, чым пустой фармальнасцю».

Наступная катэгорыя—навуковая і тэхнічная інтэлігенцыя. Сюды адносяцца таксама дырэктары заводаў і эканамісты, але пры ўмове, што яны «парушаюць савецкія правілы і імкнуцца перахітрыць партыйных апаратчыкаў». «Расказваючы ім, як людзі, якія займаюць аналагічныя пасады ў вольным грамадстве, вырашаюць свае практычныя праблемы, радыё «Свабода» можа даць звесткі і азнаёміць іх з ідэямі, якія яны могуць выкарыстаць у сваіх уласных інтарэсах,—напамінаецца ў інструкцыі.—Такім чынам можа быць забяспечана яшчэ адна вельмі ўплывовая катэгорыя слухачоў Р. С.».

Далей ідзе творчая інтэлігенцыя—дзеячы літаратуры і мастацтва, якія, на думку складальнікаў «Асноў кіраўніцтва...», калі аказаць на іх патрэбнае ўздзеянне, могуць мець рашаючы ўплыў на фарміраванне грамадскай думкі ў краіне.

У гэтую катэгорыю мажлівых слухачоў залічаюцца таксама юрысты, гісторыкі, філосафы і іншыя дзеячы разумовай працы, прафесія якіх, маўляў, «патрабуе ад іх аналізаваць час ад часу мэты і задачы савецкага грамадства». Важна, на думку шэфаў «Свабоды», і тое, што «гэтыя прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі» маюць доступ да большай колькасці звестак і да многіх ідэй, што паступаюць з некамуністычнага свету».

Не скідваюцца з рахунку і работнікі партыйнага і дзяржаўнага «апарату на абласным, гарадскім і раённым узроўні, уключаючы старшынь саўгасаў і калгасаў», якія павінны, маўляў, «выконваць на месцах волю цэнтралізаванага рэжыму і несці цяжар незадавальнення мясцовых жыхароў палітычным свавольствам і эканамічнымі непаладкамі».

«Асновы кіраўніцтва...» абавязваюць складальнікаў праграм мець на ўвазе кваліфікаваных рабочых і іх непасрэдных кіраўнікоў, савецкіх грамадзян, якія пабывалі за мяжой, і, нарэшце, калгаснікаў і некваліфікаваных рабочых.

Чаму ж катэгорыі калгаснікаў і некваліфікаваных рабочых значацца апошнімі ў спісе, хоць і падкрэсліваецца, што яны «складаюць асноўную масу насельніцтва СССР», якую «камуністычны рэжым імкнецца мабілізаваць на выкананне сваёй волі»? Ды таму, што «нямногія некваліфікаваныя рабочыя і калгаснікі маюць магчымасць слухаць перадачы з-за рубяжа». Смех дый годзе! Можна падумаць, што ўсе астатнія жыхары Савецкага Саюза толькі і занятыя тым, што сядзяць ля сваіх радыёпрыёмнікаў і чакаюць, што ім скажуць аракулы з ЦРУ.

У «Асновах кіраўніцтва...» даюцца парады, як павінен паводзіць сябе «госць», каб «не адштурхнуць гаспадара, не выклікаць непрыязнасць», а, наадварот, «заваяваць яго давер, веру да ўсяго, што гаворыцца, зрабіць падатлівым». Перш за ўсё рэкамендуецца пазбягаць «абвінавачвальнага тону і спрошчанай падачы інфармацыі», «зласлівых і неабгрунтаваных выпадаў супраць савецкіх кіраўнікоў і агульнага асуджэння ўнутранай і знешняй палітыкі».

Надзеі на нелаяльнасць савецкіх людзей да сацыялістычнага ладу, на магчымасць апазіцыі, супраціўлення і нават паўстання, якімі жылі арганізатары амерыканскай радыёпрапаганды ў перыяд панавання дактрыны «вызвалення», не толькі не прынеслі жаданых вынікаў, але і пацярпелі поўнае крушэнне. Арганізатары псіхалагічнай вайны прыйшлі да вываду, што «апазіцыю» ў савецкім грамадстве трэба ствараць самім. І справіцца з такой задачай можна ў тым выпадку, калі ўдасца стаць «госцем» у нашым доме. Вось чаму такая вялікая заклапочанасць наконт манер і паводзін, умення весці гаворку, каб звярнуць на сябе ўвагу, увайсці ў давер гаспадара дома, «абвесці яго вакол пальца» і ўрэшце прымусіць думаць, разумець, ацэньваць факты так, як гэта патрэбна «госцю». На мове «Асноў кіраўніцтва...» гэта называецца «стымуляванне незалежнага мыслення».

Такая метамарфоза—не што іншае, як тонкі разлік, які вынікае з новай канцэпцыі, новай дактрыны, што атрымала назву «мірнага пранікнення», «навязвення мастоў».

Таму, каго выпраўляюць у дарогу, загрыміраваўшы пад госця, рэкамендуецца таксама:

1. «Пазбягаць паблажлівага тону альбо такой падачы матэрыялу, якая б магла стварыць уражанне, што мы разлічваем на палітычную наіўнасць слухачоў».

2. «Не варта таксáма карыстацца палітычнымі, этычнымі альбо філасофскімі абагульненнямі, якія для савецкіх слухачоў могуць мець скажонае камуністычнай прапагандай значэнне, не растлумачыўшы, у якім спецыфічным сэнсе ўжываецца дадзенае абагульненне....».

3. «Неабходна пазбягаць уражання, што радыё «Свабода» прадстаўляе інтарэсы заходніх краін альбо з'яўляецца голасам якога-небудзь замежнага ўрада ці якой-небудзь замежнай групоўкі... Усе рэдакцыі (аддзелы) гавораць ад імя іх народаў у Савецкім Саюзе, у падтрымку іх агульнай справы вызвалення ад цэнтралізаванага дыктатарскага панавання».

Толькі строга прытрымліваючыся гэтых рэкамендацый, на думку іх складальнікаў, можна будзе стварыць вобраз «госця ў доме» і «заваяваць давер слухачоў, забяспечваючы бесперапынны рост пастаянных слухачоў нашых перадач».

Словам, поспех звязваецца толькі з хлуснёй, толькі з падманам. На іншае яны і не разлічваюць. «Не трэба надта прытрымлівацца праўды», зусім можна «некаторыя факты і падзеі выдумляць», так як іх «на велізарнай тэрыторыі Савецкага Саюза немагчыма праверыць», толькі «інфармацыя павінна падавацца серыямі».

Праблемы эфектыўнасці прапаганды, у тым ліку і падрыўной дзейнасці ў «псіхалагічнай вайне», займаюць у аднолькавай ступені як яе арганізатараў, так і непасрэдных выканаўцаў. У ЗША і іншых краінах паявілася спецыяльная катэгорыя людзей, якія займаюцца абагульненнем практычнага вопыту, тэарэтычнай распрацоўкай і тэарэтычным аналізам прыёмаў і метадаў вядзення «псіхалагічнай вайны», шырока выкарыстоўваючы даныя сацыялогіі, грамадскай і сацыяльнай псіхалогіі, тэорыі адносінасці і іншых навук. Адным з першых адкрываe гэты спіс П. Лайнбарджэр, які ўзяў на сябе місію абагульніць прыёмы і метады «радыёвайны», якія выкарыстоўваліся ў перыяд другой сусветнай вайны. Агульнапрызнанымі аўтарытэтамі вядзення буржуазнай прапаганды лічацца Х. Чайлдс, Л. Доўб, М. Чукас, Р. Мертон. У поглядах М. Чукаса, бадай, найбольш поўнае адлюстраванне знайшла агульная тэндэнцыя буржуазнай прапаганды. Ён, напрыклад, прытрымліваецца такой думкі, што галоўная задача прапаганды заключаецца не ў тым, каб праўдзіва інфармаваць людзей, а «пераўтвараць» праўду

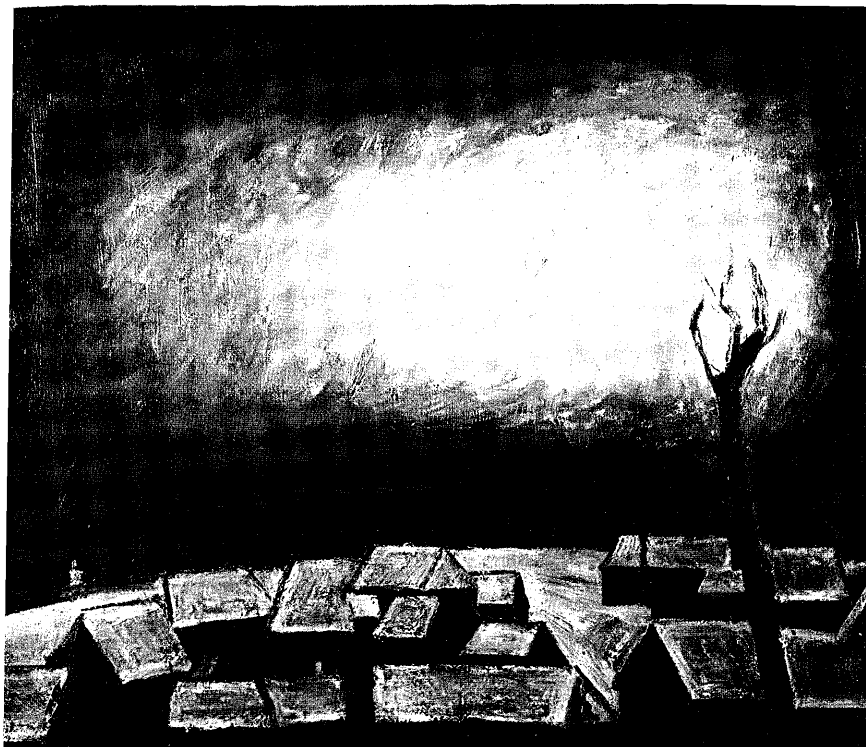

І. БАСАЎ. Успаміны.

І. БАРОЎСКІ. Медсястра.

К. ШАСТОЎСКІ. Развітанне.

В. ЛАЗАВЫ. Свабода. (Украінская ССР).

такім чынам, каб загадзя прадвызначанай мэтай маніпулятыўна ўздзейнічаць на паводзіны чалавека. Прапагандыст павінен дзейнічаць у адпаведнасці з прынцыпам, што з дапамогай ілюзіі можна дасягнуць большага, чым асветай ці прымусам.

Агульнымі намаганнямі практыкаў, ідэолагаў і тэарэтыкаў «псіхалагічнай вайны» выпрацавана ўжо нямала прыёмаў і метадаў падрыўной дзейнасці, з дапамогай якіх, як яны лічаць, можна дабіцца найбольшага эфекту. У аснове іх у пераважнай большасці пакладзена работа з фактам. Сутнасць «работы» з фактам асабліва стане зразумелая, калі пазнаёміцца з тэарэтычнымі выкладкамі і поглядамі амерыканскага сацыёлага Мертона, якія сталі прадметам разгляду савецкага вучонага доктара філасофскіх навук Л. Скварцова ў кнізе «Об особенностях кризиса современной буржуазной идеологии».

Асноўная праблема для буржуазнага прапагандыста, як вынікае з даследавання Р. Мертона, заключаецца ў тым, каб прымусіць загаварыць факты ў адпаведнасці з інтарэсамі той сацыяльнай групы, якой ён служыць. З гэтага пункту гледжання не ўсе факты маюць аднолькавую каштоўнасць. Адны з іх могуць насіць нейтральны характар, не закранаць прама ці ўскосна інтарэсаў прапагандыста, другія — супярэчаць інтарэсам прапагандыста, а трэція — маюць для яго асаблівую каштоўнасць, паколькі ён можа прымусіць іх працаваць на сябе, у адпаведнасці са сваімі інтарэсамі. Уся праблема заключаецца ў тым, каб прэса радыё, тэлебачанне і іншыя сродкі прапаганды давалі такую камбінацыю гэтых трох тыпаў фактаў, якая дазваляла б стварыць уражанне «аб'ектыўнасці» прапагандыста і ў той жа час прымусіла чытача зрабіць вывад, *які патрэбен прапагандысту.* Іншымі словамі, павінны, маўляў, гаварыць факты, а не прапагандыст, але гаварыць такім чынам, як гэта неабходна прапагандысту.

На першым часе работа з фактам на радыёстанцыі «Свабода» не вельмі была ў пашане. Ды і не было ў гэтым патрэбы, паколькі ўсе, хто стаў пад сцягі антыкамунізму, барацьбы з «бальшавізмам», жылі надзеяй, што не сёння, дык заўтра пачнецца крыжовы паход супраць «бальшавізму». У выбары сродкаў, метадаў, прыёмаў вядзення падрыўной дзейнасці праз эфір ніхто не цырымоніўся, у модзе былі непрыкрытая лаянка, пагрозы, прамыя заклікі да звяржэння бальшавіцкай улады.

Цяпер, калі нават у самых адпетых ворагаў савецкай улады згасла надзея на знішчэнне бальшавізму, на парадак дня пастаўлена задача ўзарваць савецкае грамадства «знутры», і рабоце з фактам надаецца першаступеннае значэнне. Грызе толькі клопат, як здабыць факты. Для гэтага старанна вывучаецца савецкая, у тым ліку і беларуская прэса. Не для таго, вядома, каб мець больш поўнае ўяўленне аб сацыяльных і культурных пераўтварэннях, аб здзяйсненнях і перамогах, якія атрыманы на шляху стварэння матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму, а каб наскубці пэўных фактаў, якія можна будзе выкарыстаць для канструявання сваіх «глыбакадумных» вывадаў і прароцтваў. Найбольш цэняцца, вядома, матэрыялы, у якіх ускрываюцца недахопы ў дзейнасці некаторых прадпрыемстваў, калгасаў, саўгасаў, устаноў, дзе крытыкуюцца асобныя нядбайныя гаспадарнікі. На ўлік бярэцца кожны такі факт. Ён можа спатрэбіцца. Скажам, на падставе выпадкаў, што там-сям не арганізавалі падвоз дзяцей у школу, можна заявіць аб «катастрафічным становішчы народнай асветы ў Беларусі». На падставе таго, што на якімсьці прадпрыемстве мелі месца факты выпуску недабраякаснай прадукцыі, можна зрабіць вывад, што сістэма планавання ў Савецкім Саюзе «заахвочвае выраб недабраякаснай прадукцыі».

Па такой спрошчанай схеме, вядома, вядуцца далёка не ўсе перадачы. Буржуазная прапаганда выпрацавала нямала вытанчаных прыёмаў і метадаў, якія ў апошні час знаходзяць усё большае прымяненне на радыёстанцыі «Свабода». Адзін з іх — выкарыстанне ўскосных эфектаў інфармацыі.

У перадачах, што вядуцца на беларускай мове, больш за ўсё ў пашане два прыёмы *выкарыстання ўскосных эфектаў інфармацыі: па-першае, падбор і пада*ча фактаў такім чынам, каб яны міжволі наводзілі слухачоў на параўнанні; падругое, мэтанакіраваны падбор інфармацыі, разлічаны на фарміраванне грамадскай думкі ў патрэбным кірунку.

У першым выпадку выбіраюцца, а часцей за ўсё фальсіфікуюцца такія факты, згодна якіх ЗША альбо іншыя заходнія краіны дамагліся лепшых вынікаў у рашэнні тых ці іншых праблем. Гэты прыём выкарыстоўваецца ў перадачах, якія ставяць сваёй мэтай даказаць перавагу капіталістычнага ладу жыцця. Асабліва ён грунтоўна эксплуатаваўся, калі чэхаславацкая контррэвалюцыя сумесна з апартуністычнымі элементамі пад сцягам сваёй мадэлі так званага «гуманнага сацыялізму» дамагалася на нішто звесці заваёвы сацыялізму ў Чэхаславакіі.

На мове «Асноў кіраўніцтва...» гэта называлася «Інтэрнацыяналізацыяй дэмакратычных альтэрнатыў». Сэнс гэтай «інтэрнацыяналізацыі» сфармуляваны так: «Радыё «Свабода» інтэрналізуе, гэта значыць, выкарыстоўвае дастасоўна да ўмоў жыцця і запатрабаванняў савецкіх грамадзян інфармацыю аб падзеях у іншых

краінах і падае яе ў найбольш зразумелым для грамадзян ізлажэнні, каб паказаць ім, як іншыя народы і грамадзяне іншых краін дзейнічаюць, каб дамагчыся паляпшэння свайго становішча. Для гэтай мэты важна прыводзіць у прыклад праблемы і прагрэс народаў дэмакратычных краін Заходняй Еўропы і Злучаных Штатаў, растлумачваць фактычныя функцыі дэмакратычных, палітычных, эканамічных і грамадскіх устаноў і інстытутаў».

Вось што патрабуецца ад таго, хто рыхтуе той ці іншы скрыпт (прытрымліваючыся тэрміналогіі «Асноў кіраўніцтва»):

«1. Умела і паслядоўна падбіраць факты, падбіраць так, каб яны прыводзілі да абгрунтаванага заключэння і не выклікалі сумнення ў іх дакладнасці альбо маглі быць вытлумачаны як проста асабістая думка.

2. Найлепшая канцоўка для скрыпта, калі яна заканчваецца пытаннем. Калі правільна падбіраюцца і падаюцца факты, а затым даецца магчымасць слухачу самому рабіць вывад, то такія заключэнні застануцца ў памяці слухача і скрыпт, пэўна, не будзе скора ім забыты.

3.Чым больш «жорсткія факты», тым менш эмоцый».

І яшчэ адна парада — наконт тэрміналогіі, якая знаходзіцца ва ўжытку савецкіх людзей. На пачатку дзейнасці радыёстанцыі яе перадачы нічым не адрозніваліся ад матэрыялаў, што публікаваліся ў амерыканскай прэсе і былі разлічаны на тое, каб запалохаць абывацеля «камуністычнай пагрозай». Цяпер ставіцца задача зусім адмовіцца ад такога роду перадач. Даецца строгі наказ: «устрымлівацца ад прымянення ў зняважлівым сэнсе выразаў і фразеалогіі, прымальных для савецкіх слухачоў... Многія савецкія слухачы ўсё яшчэ глядзяць на камунізм, як на далёкую мэту, якая, калі яна будзе дасягнута, была б для іх дабром. Многія слухачы — члены КПСС, гэта значыць, камуністы. Многія савецкія грамадзяне лічаць, што Кастрычніцкая рэвалюцыя была прагрэсіўнай падзеяй....Выкарыстанне ў зняважлівым сэнсе такіх тэрмінаў, якія прымальныя і маюць пэўны сэнс для савецкіх слухачоў, можа выклікаць антаганізм і такім чынам пазбавіць добры ва ўсіх адносінах скрыпт яго эфектыўнасці».

Як бачым, усё: і змест, і прыёмы, і тэхніка перадач — падначалена аднаму, каб «госць» спадабаўся нам, каб прымусіць нас слухаць яго і дзейнічаць так, як ён хоча. Даюцца падрабязныя парады, як працаваць з фактамі, падаваць іх і выстройваць. І ні слова аб аналізе фактаў, аб тым, каб яны разглядаліся ва ўзаемасувязі.

У перадачах, якія адрасуюцца рабочым, напрыклад, старанна абмінаецца адно з галоўных пытанняў—у чыіх руках у капіталістычных краінах, у тым ліку ў ЗША, знаходзяцца сродкі вытворчасці, а таксама тое, які ўдзел прымаюць рабочыя ў размеркаванні прыбытку, іх роля ў грамадскім жыцці, кіраванні дзяржавай, прадпрыемствам.

Факты, праўда жыцця не па нутры тым, хто ўзяў на сябе не вельмі ўдзячную ролю — «перакаваць» нас на свой лад. У іх свой падыход да фактаў, свая логіка, якая дыктуецца пэўнымі мэтамі і задачамі, інтарэсамі класа, які, прадчуваючы сваю непазбежную пагібель, усяляк імкнецца адтэрмінаваць свой смяротны час, затармазіць здзяйсненне вялікіх планаў камуністычнага будаўніцтва ў Савецкім Саюзе і іншых краінах сацыялізму.

Ці трэба гаварыць, як радуюць усіх нас поспехі ў сельскай гаспадарцы, якая стала адной з высокамеханізаваных галін народнай гаспадаркі. Сацыялістычная арганізацыя сельскагаспадарчай вытворчасці, шырокае ўкараненне ў практыку дасягненняў навукі і тэхнікі карэнным чынам змянілі характар сялянскай працы. Цяпер вёска, як кажуць у нас, ідзе ў нагу з горадам. Няўхільна развіваецца дабратворны працэс пераадолення розніцы ва ўмовах працы і побыту гараджан і жыхароў вёскі. Ручная праца, асабліва ў паляводстве, зведзена да мінімуму. Зараз у калгасах і саўгасах Беларусі працуе каля 91 тысячы трактараў, каля 30 тысяч збожжаўборачных камбайнаў, каля 50 тысяч грузавых аўтамашын і многа іншай складанай сельскагаспадарчай тэхнікі. Натуральна, што праца хлебароба становіцца разнавіднасцю разумовай працы, што ў вёсцы вырасла велізарная армія высокакваліфікаваных спецыялістаў: механізатараў рознага профілю, аграномаў, заатэхнікаў, ветэрынараў і інш.

Як жа ацаніла гэты факт «Свабода»? Савецкая дзяржава і партыя паклапаціліся, каб стварыць у вёсцы гэтую «прывілеяваную праслойку», на якую можна было б абаперціся ў ажыццяўленні сваёй палітыкі. А што гэта прывілеяваная праслойка, дык сведчыць той факт, што іх праца лепей аплачваецца — робіцца ўдакладненне. Робіцца нездарма: можа так удасца ўнесці разлад у дружную сям'ю працаўнікоў вёскі, а заадно пасеяць у пэўнай катэгорыі людзей непрыязнасць да савецкай дзяржавы, да КПСС і яе палітыкі.

У адносінах да тэхнічнай інтэлігенцыі некалькі іншы падыход — выяўляецца намер выклікаць і распаліць у свядомасці думку аб яе асобай, выключнай ролі ў гістарычным працэсе. Маўляў, мы жывём у век навукова-тэхнічнай рэвалюцыі, у

якой суджана адыграць рашаючую ролю тэхнакратам, людзям навукі, тэхнікі. Таму непазбежны працэс канцэнтрацыі ўлады ў руках вучоных і інжынераў. На Захадзе, у ЗША ён прыняў шырокія, можна сказаць, усеабдымныя памеры. Такі ж лёс, быццам, чакае і Савецкі Саюз, які перажывае перыяд навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Яе плён, аднак, не такі, як на Захадзе, бо ёй перашкаджае «дробязнае рэгламентаванне і адміністраванне» з боку партыйнага апарату, якое нібыта стрымлівае ініцыятыву, развіццё навукова-тэхнічнай і творчай дзейнасці савецкай тэхнічнай інтэлігенцыі.

У перадачах, прызначаных для пісьменніцкай, творчай інтэлігенцыі, акрэслена вызначылася імкненне навязаць ёй думку аб «аўтаноміі» мастацкай творчасці ад сацыяльных праблем, класавай барацьбы і палітыкі, паспрабаваць знайсці ў яе асяроддзі няўстойлівых у палітычных і ідэалагічных адносінах людзей і сваімі парадамі і рэкамендацыямі штурхнуць іх на апазіцыю да савецкай улады. Бадай, найбольш канцэнтраванае выяўленне гэты намер знайшоў у гутарцы «Пра грамадзянскую актыўнасць пісьменніка», якая нагадвае нешта накшталт памяткі, дзе выкладзены асноўныя прынцыпы, якімі павінны кіравацца ў сваёй творчасці і паўсядзённым жыцці пісьменнікі Беларусі. Прычынай для з'яўлення такога дакумента, як відаць з перадачы, паслужыла газетнае паведамленне, што група беларускіх пісьменнікаў сустрэлася ў Мінску з бібліятэчнымі работнікамі, якія сабраліся на сваю рэспубліканскую навукова-практычную канферэнцыю.

Гэты, можна сказаць, «неабдуманы» ўчынак пісьменнікаў выклікаў такое абурэнне на радыёстанцыі, што яна не магла не папікнуць іх: «Ці ж гэта пісьменніцкая справа? Падобныя сустрэчы пісьменнікаў з'яўляюцца не столькі адным са спосабаў прапаганды беларускай літаратуры, колькі спосабам так званага ідэйнага ўзрошчвання». Дабрадзеі са «Свабоды» лічаць, што, напрыклад, «несумяшчальныя з пісьменніцкай дзейнасцю» выкананне грамадскіх і партыйных даручэнняў, удзел у правядзенні кампаніі па выбарах у Саветы, паездкі на прадпрыемствы і ў вёскі, заклікаюць пісьменнікаў устрымлівацца ад паездак у складзе дэлегацый БССР на сесіі Арганізацый Аб'яднаных Нацый. Чаму? Ды таму, што ў пісьменніка, які прымае ўдзел у рабоце ААН, як правіла, узнікае жаданне выказаць свае адносіны ў прэсе да некаторых бакоў амерыканскай рэчаіснасці, паколькі ёсць магчымасць непасрэдна сутыкнуцца з ёю ў час знаходжання ў Нью-Йорку. Зразумела, што ўсё гэта «далікатна» тлумачыцца іначай: каб «пісьменнікі не адрываліся ад непасрэднай творчай працы».

За гэтымі парадамі і рэкамендацыямі выразна відаць жаданне калі не кіраваць, то хоць бы аказваць свой уплыў на ход літаратурнага працэсу ў саюзных рэспубліках, зрабіць усё магчымае, каб нейкім чынам адгарадзіць пісьменнікаў ад жыцця — гэтай вечнай невычэрпнай крыніцы творчасці, а, значыць, і асудзіць іх на бясплоднасць. У гутарках, якія прызначаны для пісьменніцкай аўдыторыі, найбольшы ўжытак знайшоў прыём, які атрымаў у амерыканскай прапагандзе назву «свае хлопцы». Іх аўтары, асабліва цяпер, калі пайшла на спад халодная вайна, пачалі выступаць гэткімі «добрымі хлопцамі», якія кіруюцца жаданнем «па-шчырасці», «сардэчна» пагаварыць, пагутарыць, выказаць свае «сяброўскія» парады наконт таго, што замінае таму ці іншаму аўтару ў творчасці, у станаўленні як пісьменніка, які б мог стаць упоравень са сваімі калегамі на Захадзе. Яны, маўляў, зацікаўлены толькі ў тым, каб нацыянальная літаратура квітнела, развівалася, каб яна стала і здабыткам Захаду. Гэты прыём разлічаны на тое, каб падлашчыцца пад аўдыторыю і заваяваць яе давер, увагу. Праўда, у прапагандыстаў ЦРУ не заўсёды хапае цярпення і яны нярэдка збіваюцца на тон натацый, павучання.

«Клопатаў» у тых, каму даручана на радыёстанцыі «Свабода» апякаць нацыянальныя літаратуры, у дадзеным выпадку — беларускую, вельмі многа. Ім здаецца, што без іх падказкі пісьменнікі не ведаюць, пра што пісаць і як пісаць. На гэту тэму яны гатовы адкрыць ледзь не семінар для пісьменнікаў у эфіры. Ужо добра азначыліся нават некаторыя агульныя тэмы для размовы. Скажам, пісьменнік і сучаснасць. Думка, якую збіраецца ўнушыць радыёстанцыя ўяўнаму слухачу, такая: «Сучаснае вытворчае асяроддзе не дае патрэбнага матэрыялу і тым самым вымушае пісьменніка пісаць тое, чаго няма ў сапраўднасці».

Каму не зразумела, што гэта лухта? Але якія даюцца тлумачэнні. Перш за ўсё робяцца спасылкі на сацыяльныя змены, якія, напрыклад, «у Беларусі адбыліся, на вялікі жаль, не да лепшага, а толькі парушылі ранейшую гармонію».

У чым жа яна парушана, гэтая гармонія? У вёсцы, маўляў, «калгаснік пазбаўлены ўласнай зямлі і ўласнай гаспадаркі, траціць традыцыйную прыхільнасць да зямлі, стаў пасіўным і абыякавым да працы». Ну, а што датычыцца горада, то сам ён па сабе з'ява не тыповая для Беларусі, хоць у гарадах насельніцтва ў большасці сваёй беларускага, сельскага паходжання, але яно не жыве сваім нацыянальным жыццём. «Ва ўяўленні пісьменнікаў гэтае асяроддзе такое, што да яго душа

не ляжыць»,— прыходзіць да такой высновы празмерна дасведчаны «знаўца» беларускай пісьменніцкай душы. Здзіўляцца гэтаму наўрад ці варта, бо па фантазіі і плата. Цікава іншае. Ніхто іншы, як тая ж радыёстанцыя «Свабода», некалькі раней аглядаючы «крытычным» позіркам творчасць беларускіх пісьменнікаў, гаварыла аб прыхільнасці да рабочай тэмы Уладзіміра Карпава, Аляксея Кулакоўскага, Алеся Савіцкага і іншых, а да традыцыйнай сельскай тэмы — Івана Мележа, Івана Шамякіна, Івана Пташнікава, Івана Чыгрынава, Барыса Сачанкі, Ігната Дуброўскага, а з маладых Анатоля Кудраўца. Прычым рабіўся асцярожны вывад, што на падставе твораў гэтых пісьменнікаў можна скласці некаторае ўяўленне пра тыя з'явы і працэсы, што адбываюцца ў цяперашняй беларускай вёсцы і цяперашнім беларускім горадзе. Яны, гэтыя працэсы і з'явы, у творах, як вядома, такія, што ніяк не стасуюцца з прыведзенымі вышэй вывадамі радыёстанцыі.

Не менш займаюць радыёстанцыю і такія пытанні, як ідэйныя погляды пісьменнікаў, іх адносіны да палітыкі партыі, іх палітычная актыўнасць. Тут яна ніяк не можа пагадзіцца з заявай беларускіх пісьменнікаў, што яны ўспрымаюць палітыку партыі як сваю асабістую, што партыйнасць — гэта ключ да разумення жыццёвай праўды, ключ да адкрыцця «тайнаў» рэчаіснасці. Якое абурэнне выклікала паведамленне пра справаздачна-выбарчы сход камуністаў беларускай пісьменніцкай арганізацыі, дзе гутарка ішла пра тое, што чым цясней сувязь пісьменніка з усім шматгранным жыццём савецкага народа, тым больш верны шлях да творчых поспехаў і дасягненняў, што поспех пісьменніцкай дзейнасці знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці ад павышэння росту палітычнай свядомасці, глыбокага разумення палітыкі партыі і самага актыўнага ўдзелу ў ажыццяўленні яе прадвызначэнняў. На думку радыёстанцыі «Свабода», такая арыентацыя скіроўвае пісьменнікаў «на няправільны шлях», вымушае займацца не тым, чым павінна займацца літаратура, а іменна — «светам звычайных пачуццяў і чалавечых эмоцый». Даецца парада: «Ці не лепш партыйнай арганізацыі займацца работай творчых секцый і іншымі арганізацыйнымі справамі?».

У цэнтры атак «Свабоды» і ленінскі лозунг партыйнасці ў літаратуры. Але яна нічога і не магла прыдумаць, як узняць на ўзбраенне аргументы розных апартуністаў і адшчапенцаў, якія сцвярджаюць, быццам Ленін у артыкуле «Партыйная арганізацыя і партыйная літаратура» не меў на ўвазе літаратуру мастацкую, а вёў размову толькі пра партыйную публіцыстыку. У сваім імкненні вывесці літаратуру за межы сацыяльнай адказнасці, адарваць творчую інтэлігенцыю ад партыі, як бачым, цесна самкнулі свае рады прамыя агенты ЦРУ і тыя, хто нядаўна кляўся ў адданасці сацыялізму і перабег у лагер ворага. І ў гэтым няма нічога дзіўнага: як адны, так і другія добра разумеюць, якую велізарную ролю мае літаратура ў савецкім грамадстве, у фарміраванні новага чалавека, якому выпаў вялікі гонар першаму пракладваць дарогу ў камуністычнае будучае.

На радыёстанцыі прытрымліваюцца правіла даваць парады ў кожным канкрэтным выпадку, персанальна. Звычайна падставай служыць выхад у свет новай кнігі ці юбілей пісьменніка. У дні пяцідзесяцігоддзя Івана Шамякіна і Івана Мележа радыёстанцыя «Свабода» прысвяціла іх творчасці значную частку сваіх выпускаў. Але не для таго, каб, як кажуць, аддаць належнае, хоць, безумоўна, не абышлося без прызнання ў «любові», як гэта звычайна робіцца ў такіх выпадках для стварэння нейкай аб'ектыўнасці. З'явіўся зручны выпадак, каб фальсіфікаваць творчасць пісьменнікаў, «адшукаць» у іх тое, што можна падаць «навыварат», каб, урэшце, выказаць ім свае «даверчыя парады». Вось адна з іх — Івану Шамякіну: яму будзе напэўна спадарожнічаць поспех у далейшым, «калі ён возьмецца па-сапраўднаму за распрацоўку тэмы, звязанай з дэсталінізацыяй, і не будзе баяцца вымушанай тэндэнцыі пісьменніка ўвайсці ў канфлікт з афіцыйнай лініяй». Такія парады, дарэчы, даваліся ледзь не ўсім вядомым беларускім пісьменнікам, а самі тэрміны «дэсталінізацыя» і «сталінізм» нязменна прысутнічаюць у перадачах вось ужо на працягу многіх гадоў.

Радыёстанцыя «Свабода» ідзе ўслед за іншымі цэнтрамі псіхалагічнай вайны, якія надаюць вялікае значэнне стварэнню прапагандысцкіх стэрэатыпаў. Адносна іх ёсць і тэорыя, сутнасць якой заключаецца ў тым, што прапагандыст павінен дабівацца таго, каб індывідуум успрымаў навакольны свет «шляхам уяўлення», а не рэальнага пазнання. Кожны стэрэатып павінен несці пэўны «вобраз» і даваць просты адказ на складаныя, комплексныя праблемы сучаснасці. Стваральнікам і актыўным прапагандыстам гэтай тэорыі выступіў яшчэ ў 1922 годзе У. Ліпман. Вядома, тэхналогія канструявання стэрэатыпаў не засталася нязменная. У нашы дні, як правіла, яны ўтрымліваюць негатыўны сэнс. «Сталінізм»— адзін з такіх стэрэатыпаў. Амерыканскія ідэолагі пастараліся ўкласці ў яго такі сэнс, які выклікаў бы ў свядомасці неспакушаных у палітыцы людзей асацыяцыі з усім тым, што супярэчыць ідэалам чалавецтва. Прычым ім не адразу прыйшла

такая ідэя. Яны спадзяваліся, што крытыка культу асобы, якая пачалася ў Савецкім Саюзе, сама па сабе прывядзе да карэнных перамен, а калі ўбачылі, што вядзе не на падрыў, а на ўмацаванне і ўдасканальванне сацыялістычнага ладу, спахапіліся. Пачаліся пошукі, як выкарыстаць крытыку культу асобы ў сваіх прапагандысцкіх, падрыўных дзеяннях. Ярлык «сталінізму» стаў практычна наклейвацца да ўсіх праяў сацыялістычнай рэчаіснасці.

У дыверсантаў эфіру нямала і іншых клопатаў, і, у прыватнасці, як апярэдзіць і даць тлумачэнне чытачам таго ці іншага твора, які з'яўляецца ў беларускім часопісе ці выходзіць асобным выданнем. Яны цвёрда перакананы: калі ўмела прэпарыраваць іншы твор, то можна шмат чаго дамагчыся. «Гонару» быць прэпарыраванымі і вытлумачанымі вернымі служкамі ЦРУ на радыёстанцыі «Свабода» «ўдастойваецца» амаль кожны буйны твор, а часам нават падборка вершаў ці асобнае апавяданне.

Чым бы, вы думалі, тлумачыцца поспех шырока вядомай «Палескай хронікі» Івана Мележа? Аказваецца, тым, што «ў Мележавым паказе не толькі так званыя кулакі і серадняки супраць калектывізацыі, але супраць яе і бедныя!» Альбо вось яшчэ адзін узор эквілібрыстыкі. Спасылаючыся на аповесць Б. Сачанкі «Баравое рэха», мюнхенскія добразычліўцы заявілі, што аўтара «абурыў факт перасялення моладзі з Беларусі на далёкія заўральскія прасторы» (на самой жа справе Сачанка вуснамі аднаго са сваіх герояў асуджае некаторых аматараў лёгкага заробку, што пакінулі родную вёску ў пагоні за доўгім рублём). Падсумоўваючы размову пра «Баравое рэха», мюнхенцы шматзначна сцвярджаюць: «беларуская моладзь і цэлыя сем'і пакідаюць родныя мясціны не легкадумна, не ў пошуках нейкай рамантыкі. Да гэтага іх прымушае нясцерпнае жыццё ў калгасным прыгоне».

Усё гэта толькі лішні раз пацвярджае бездапаможнасць і ўбоства думкі мюнхенскіх «гасцей».

Спакуса стаць настаўнікам, дарадчыкам беларускай і ўвогуле савецкай моладзі, завалодаць яе ўвагай, аказаць сваё ўздзеянне на фарміраванне яе светапогляду, навязаць свой вобраз мыслення, свае ідэалы надзвычай вялікая. Вядомы буржуазны сацыёлаг Мюлер, які прысвяціў сябе, паводле яго слоў, «спецыялізацыі ў галіне вывучэння цяжкіх праблем моладзі», гаворыць: «У стратэгічных адносінах надзея—выключна на вайну ідэй. І ў гэтай вайне рашаючая бітва павінна адбыцца на тым полі бою, якое мы называем так звычайна — «моладзь». У сваёй брашуры «Дайце моладзі бога» Мюлер падкрэслівае: «Менавіта тых, каго мы называем маладымі, неабходна з калыскі акружыць атмасферай крытычных адносін да «навукі аб сацыялізме» ці «тэорыі камунізму».

Мюнхенскіх дарадчыкаў ад ЦРУ, як сведчаць перадачы, непакоіць думка аб тым, як прывіць савецкай моладзі нізкапаклонства перад заходнім, а, дакладней, амерыканскім ладам жыцця, выклікаць у яе песімізм і нявер'е ў камуністычныя ідэалы. Свае перадачы на маладзёжныя тэмы яны спрабуюць пабудаваць на прыёме аналогіі: з аднаго боку, намаляваць бясклапотную карціну жыцця моладзі ў так званым «вольным свеце», стварыць гэтакі «эталон» маладога чалавека «індустрыяльнага грамадства», які карыстаецца ўсімі свабодамі «сапраўднай дэмакратыі», чаго, маўляў, «пазбаўлены маладыя людзі ў СССР», з другога боку, падаць жыццё савецкай моладзі «шэрым» і «гранічна рэгламентаваным», дзе нібыта няма месца для «свабоднага самавыяўлення асобы».

Калі верыць перадачам «Свабоды», дык у амерыканскай моладзі не жыццё, а маліна. Яна мае самыя найлепшыя ўмовы атрымаць вышэйшую адукацыю, набыць неабходную прафесію, зрабіць кар'еру ў навуцы, на ніве грамадскай і дзяржаўнай дзейнасці, на вытворчасці, добра адпачыць, займацца спортам, адпраўіцца ў турысцкае падарожжа.

Безумоўна, ёсць у ЗША маладыя людзі, якія адпачываюць на курортах, адпраўляюцца ў далёкія турысцкія падарожжы. Ёсць і такія, што не набылі яшчэ прафесіі, а ўжо маюць свае рахункі ў банку, апошнія маркі аўтамашын. Але колькі іх? Якая гэта частка моладзі? Чаму ж тады больш чым 12 працэнтаў моладзі не можа знайсці работу, а сярод негрыцянскай моладзі гэты працэнт куды большы? Дзе ўзяць 10 тысяч долараў бедняку, каб аплаціць за навучанне сваіх дзяцей у вышэйшых навучальных установах? Дзе ўзяць гэтыя грошы ім, 4 мільёнам амерыканцаў, якія не могуць атрымаць работу?

Закранаючы пытанні адукацыі ў Савецкім Саюзе, радыёстанцыя ўпарта пазбягае якога-небудзь аналізу, супастаўлення, сур'ёзнай, дзелавой размовы. І гэта зразумела. Калі б яна кіравалася задачай даць аб'ектыўную карціну жыцця савецкай моладзі, то вымушана была б прызнаць, што менавіта сацыялізм, які ўстанавіў бясплатную агульнадаступную адукацыю, узяў на сябе ўсе клопаты па набыцці маладымі людзьмі жаданай прафесіі, з'яўляецца тым грамадствам, якое адкрывае неабмежаваныя магчымасці для праяўлення чалавечай асобы.

У сваім імкненні знайсці шляхі, каб мець уплыў на розныя пласты насельніцтва, на шматлікія нацыянальнасці, што насяляюць Савецкі Саюз, радыёстанцыя няспынна папаўняе запас прыёмаў і метадаў з арсенала, накопленага амерыканскай прапагандай у ходзе псіхалагічнай вайны. З вялікай ахвотай, напрыклад, выкарыстоўваецца так званы прыём «сведчання». У перадачы не выказваецца сваіх адносін да тых ці іншых падзей, а прыводзяцца выказванні вядомых буржуазных палітычных і грамадскіх дзеячаў, выцрымкі з буржуазнай прэсы, радыё і тэлебачання. Мы, маўляў, тут ні пры чым. Мы знаёмім вас з фактамі, што паведамляюцца ў іншых органах масавай інфармацыі, а вы рабіце самі вывад.

Да гэтага прыёму радыёстанцыя вельмі часта звяртаецца ў тых выпадках, калі трэба апраўдаць знешнепалітычныя акцыі ЗША альбо дзейнасць антысавецкіх арганізацый, якія імкнуцца распаліць нацыяналістычныя пачуцці ў пэўнай групе насельніцтва. Вось ужо некалькі гадоў ледзь не нумарам адзін з'яўляецца так званае яўрэйскае пытанне ў СССР. Сама радыёстанцыя рэдка выказвае свае адносіны, меркаванні да яго. Але ў перадачах нязменна прысутнічаюць матэрыялы, прызначэнне якіх — абудзіць пачуццё незадавальнення ў савецкіх грамадзян яўрэйскага паходжання савецкім ладам, выклікаць апазіцыйныя настроі. Гэтыя матэрыялы ў пераважнай большасці бяруцца з бульварнай і антысавецкай буржуазнай прэсы. Радыёстанцыя нібы падкрэслівае, што знімае з сябе ўсялякую адказнасць, даючы іх у эфір.

Усё часцей і часцей у перадачах з'яўляюцца так званыя пісьмы савецкіх грамадзян, якія, як правіла, фабрыкуюцца на мюнхенскай кухні. Гэта таксама адзін з прыёмаў гульні ў «аб'ектыўнасць». Радыё «Свабоды», маўляў, і ведаць нічога не ведае. Яна толькі выконвае просьбы сваіх слухачоў, якія не могуць прымірыцца з некаторымі бакамі савецкай рэчаіснасці, прагнуць перамен. З дапамогай такіх пісьмаў ставіцца задача не толькі ўздзейнічаць на савецкіх людзей, але і стварыць уражанне існавання якіхсьці апазіцыйных сіл у нацыянальных рэспубліках.

Час ад часу практыкуюцца і выступленні падстаўных асоб па загадзя напісаных тэкстах ад імя неіснуючых «ахвяр бальшавізму». У штаце ёсць супрацоўнікі, якім даручана займацца адшукваннем асоб, што пагадзіліся б выступаць ад імя савецкіх «перабежчыкаў». Звычайна пошукі патрэбных людзей вядуцца ў раёнах, дзе жывуць перамешчаныя асобы, у асяроддзі тых, хто не мае работы, знаходзіцца ў цяжкім матэрыяльным становішчы.

У ролі савецкіх перабежчыкаў нярэдка даводзіцца выступаць самім супрацоўнікам радыёстанцыі. Відаць, не так проста знайсці добраахвотнікаў сярод перамешчаных асоб.

Гаспадары радыёстанцыі і іх наёмныя служкі не ведаюць, што яшчэ можна прыдумаць, каб звярнуць на сябе ўвагу, займець для сябе аўдыторыю.

З «Асноў кіраўніцтва...» і перадач, як мы бачым, шэфаў радыёстанцыі цікавіць не адна якая-небудзь група савецкіх людзей. Ім хацелася б, каб голас радыёстанцыі гучэў у кожным нашым доме. Таму і наказ такі—мець на ўвазе розныя катэгорыі насельніцтва, таму такія настойлівыя пошукі ўсё новых метадаў і прыёмаў.

Заходнегерманскі часопіс «Канкрэт» даў такую характарыстыку перамене метадаў радыёстанцыі «Свабода»: «Яна на першым часе ўздзёўбвала слухачу свой антыкамунізм з дапамогай драўлянага малатка, а сёння яна распаўсюджвае халодную вайну на мяккай хвалі».

Сказана даволі трапна! Але... «Каб сонца засланіць—вушэй асліных мала»...

Як бачым, нашы ідэйныя ворагі не дрэмлюць. Ім не дае спакою пытанне, як пашырыць рамкі псіхалагічнай вайны, падрыўной дыверсійнай дзейнасці. Яны ў пошуках новых прыёмаў і метадаў, новых аргументаў і версій, з дапамогай якіх можна было б аказваць сваё ідэалагічнае ўздзеянне на савецкіх людзей.

Недаацэньваць гэтых намаганняў мы не можам. Наша партыя заўсёды папярэджвала, што ў галіне ідэалогіі не можа быць мірнага суіснавання, як і не можа быць класавага міру паміж пралетарыятам і буржуазіяй. XXIV з'езд КПСС указаў на неабходнасць своечасовага, рашучага і эфектыўнага адпору ідэалагічным дыверсіям імперыялістычнай прапаганды.

На нашым баку — справядлівая і святая справа, у нашых руках самая моцная зброя—марксізм-ленінізм, нашы ідэалы блізкія ўсім людзям працы на зямлі. Асновай нашага ідэалагічнага наступу з'яўляюцца поспехі Савецкага Саюза, яго эканамічная і ваенная магутнасць, непахісная адданасць КПСС, усяго савецкага народа ідэям навуковага сацыялізму, камунізму, велізарны ўклад Савецкай дзяржавы ў абарону ўсеагульнага міру і бяспекі народаў, у справу барацьбы працоўных мас усяго свету за свабоду і сацыяльны прагрэс.

Анатоль СТУК.

1974

1000 гадоў з часу заснавання (974) Віцебска.

200 гадоў назад (1774) у Гродна былі заснаваны медыцынская школа і батанічны сад.

150 гадоў з часу выдання (1824) «Белорусского архива древних грамот», першага зборніка дакументаў па гісторыі беларускіх земляў.

150 гадоў назад (1824) адбыліся хваляванні сялян памешчыка Барысевіча ў Рагачоўскім павеце.

150 гадоў назад (1824) пачалося будаўніцтва Аўгустоўскага канала, буйнога гідратэхнічнага збудавання XIX стагоддзя. Канал злучыў басейны рэк Нёмана і Віслы. (Будаўніцтва закончана ў 1839 г.)

100 гадоў назад (1874) у Мінску быў пабудаваны вадаправод.

90 гадоў назад нарадзіўся Я. Д. Зевін (1884—1918), адзін з 26 бакінскіх камісараў. (Ураджэнец Чэрыкаўскага павета Магілёўскай губерні).

90 гадоў назад (1884) у Пецярбурзе выйшаў першы нумар нелегальнага часопіса «Гоман», органа беларускай фракцыі тайнага таварыства «Народная воля».

80 гадоў назад (1894) у Гомелі адбылася буйная забастоўка рабочых Лібава-Роменскай чыгункі.

80 гадоў назад (1894) у Мінску ў чыгуначных майстэрнях і на металаапрацоўчых заводах Ліўшыца і Якабсона пачалі дзейнічаць сацыял-дэмакратычныя рабочыя гурткі (кіраўнік С. Трусевіч).

70 гадоў назад (1904) на Беларусі ўтварыліся Копыская, Лідская, Мазырская і Аршанская групы РСДРП.

70 гадоў назад нарадзіўся Д. А. Караткевіч (1904—1943), адзін з арганізатараў і кіраўнікоў Мінскага камуністычнага падполля ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны 1941—1945 гг.

60 гадоў назад нарадзіўся П. А. Левановіч (1914—1944), беларускі пісьменнік.

Я. Д. Зевін.

Д. А. Караткевіч.

П. А. Левановіч.

50 гадоў назад (1924) у Мінску быў адкрыты Беларускі музычны тэхнікум (цяпер Мінскае музычнае вучылішча імя М. І. Глінкі).

50 гадоў з часу выхаду (1924) першага нумара газеты «Чырвоны сцяг» — органа ЦК КПЗБ (выходзіла да 1936 г.).

40 гадоў з часу заснавання (1934) Віцебскага медыцынскага інстытута.

40 гадоў з часу заснавання (1934) у Мінску ўрадавай бібліятэкі імя А. М. Горкага.

30 гадоў з часу заснавання (1944) Гродзенскага педагагічнага інстытута імя Я. Купалы.

30 гадоў назад (1944) заснаваны Брэсцкі абласны драматычны тэатр імя Ленінскага камсамола Беларусі.

5 гадоў назад (1969) пачалося будаўніцтва Мазырскага нафтаперапрацоўчага завода.

5 гадоў назад (1969) Лукомльская ДРЭС дала першую электраэнергію.

СТУДЗЕНЬ

1

55 гадоў з дня ўтварэння (1919) Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і Камуністычнай партыі Беларусі.

45 гадоў з дня заснавання (1929) Акадэміі навук БССР (на базе Інстытута беларускай культуры).

7

50 гадоў з дня нараджэння (1924) Г. У. Шыловіча, беларускага пісьменніка.

50 гадоў з дня нараджэння (1924) Б. І. Бур'яна, беларускага пісьменніка.

8

50 гадоў з дня нараджэння (1924) У. І. Дадзіёмава, беларускага пісьменніка.

9—15

50 гадоў назад (1924) праходзіў V з'езд Саветаў БССР.

10

60 гадоў з дня нараджэння (1914) Н. В. Каменскай, вучонага-гісторыка, члена-карэспандэнта Акадэміі навук БССР.

11

75 гадоў з дня нараджэння (1899) К. А. Буйло (Калечыц), беларускай паэтэсы, заслужанага дзеяча культуры БССР.

14

70 гадоў з дня нараджэння (1904) В. П. Севярдзенкі, вучонага ў галіне апрацоўкі металаў, акадэміка Акадэміі навук БССР.

30 гадоў з дня вызвалення (1944) часцямі Савецкай Арміі Мазыра і Калінкавіч ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

14—15

15 гадоў назад (1959) адбыўся XXIII з'езд КП Беларусі.

Г. У. Шыловіч.

Б. І. Бур'ян.

К. А. Буйло.

15

80 гадоў з дня нараджэння В. С. Нямчынава (1894—1964), вучонага-эканаміста і статыста, акадэміка Акадэмій навук СССР і БССР, лаўрэата Ленінскай і Дзяржаўнай прэмій.

16—22

40 гадоў назад (1934) праходзіў XV з'езд КП(б) Беларусі.

17

70 гадоў з дня нараджэння (1904) А. І. Якімовіча, беларускага пісьменніка, заслужанага дзеяча культуры БССР.

А. І. Якімовіч.

20

90 гадоў з дня нараджэння К. А. Алексютовіча (1884—1943), беларускага балетмайстра. (Здзейсніў першыя балетныя пастаноўкі на беларускай сцэне).

21

50 гадоў назад (1924) памёр Уладзімір Ільіч Ленін.

26 студзеня — 10 лютага

40 гадоў назад (1934) адбыўся XVII з'езд ВКП(б).

27

60 гадоў з дня нараджэння (1914) Р. А. Анчыкава, беларускага кампазітара.

Р. А. Анчыкаў.

27 студзеня — 5 лютага

15 гадоў назад (1959) адбыўся XXI з'езд КПСС.

28

60 гадоў з дня нараджэння (1914) Я. Р. Чамадурава, народнага мастака БССР, заслужанага дзеяча мастацтваў РСФСР, Літоўскай і Таджыкскай рэспублік, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі СССР.

31

50 гадоў назад (1924) II з'езд Саветаў Саюза ССР зацвердзіў першую Канстытуцыю СССР.

Студзень

70 гадоў назад (1904) утварыўся Палескі камітэт РСДРП.

70 гадоў з часу ўтварэння (1904) у Віцебску групы РСДРП.

60 гадоў з часу выхаду (1914) у Мінску першага нумара часопіса для юнацтва «Лучынка».

50 гадоў з часу стварэння (1924) Камуністычнага Саюза Моладзі Заходняй Беларусі (КСМЗБ) на І канферэнцыі КСМЗБ.

30 гадоў з часу выхаду (1944) першага нумара літаратурна-мастацкага і грамадска-палітычнага часопіса «Беларусь», органа Саюза пісьменнікаў БССР.

25 гадоў назад (1949) Беларускаму дзяржаўнаму ўніверсітэту прысвоена імя У. І. Леніна.

Я. Р. Чамадураў.

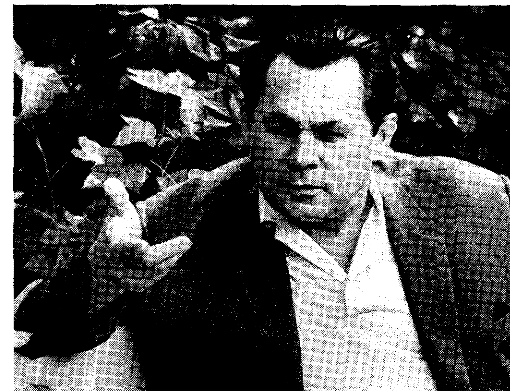

ЗАГАДКА ЧАЛАВЕКА

Спрадвеку самай вялікай і таямнічай загадкай быў чалавек. Стагоддзямі імкнуцца філосафы, мастакі, пісьменнікі разгадаць яе. Але, відаць, колькі будзе жыць чалавецтва, столькі будзе існаваць і гэтая загадка, вытканая самой прыродай з такіх парадоксаў, процілегласцяў, фарбаў, што кожны дзень дзесяткі, сотні мільёнаў людзей ідуць у тэатры, кіно, бяруць у рукі кнігі, гадзінамі сядзяць каля тэлевізараў, каб разабрацца ў ім, чалавеку.

Ну, а калі гэта не проста чалавек, а талент? Загадка робіцца яшчэ больш прывабнай і таямнічай. Чаму? Чаму ён бачыць тое ж самае, што і мы, але не так, як мы, а інакш? Сто разоў ты безуважліва праходзіў, сто разоў бачыў і чуў гэта і раптам — цуд, найвялікшае адкрыццё! І жыццё тваё адразу робіцца цікавейшае і багацейшае. І зрабіў гэта талент адным дотыкам...

Пра яго кажуць рознае. Адны лічаць яго нейкім злосным, сярдзітым чалавекам, другія — добрым і чулым, трэція — проста дзіваком. А які ён на самой справе — Андрэй Макаёнак? Адказаць адназначна немагчыма. Ён можа быць і злосны, і добры, і чулы—у залежнасці ад абставін і ад таго, з кім мае справу. Відаць, такая зайздросная шматграннасць характару ідзе ад прафесіі. А прафесія гэтая...

Калісьці В. Бялінскі назваў драму паэзіяй у самым высокім сэнсе гэтага слова. У такім выпадку—сёння гэта разумеюць ужо амаль усе—камедыя ды яшчэ сатырычная — вяршыня таго, што В. Бялінскі з поўнай на тое падставаю і з глыбокім разуменнем драматычнага мастацтва называў высокай паэзіяй.

Майстэрства сатырыка-камедыёграфа нагадвае прафесію эквілібрыста, які «працуе» на вачах у гледачоў без усялякай падстрахоўкі. Празмерна асцярожнічаеш — не толькі не смешна: якая ж без смеху сатыра? — але нават і трохі няёмка за «эквілібрыста». Не хапае духу—не лезь наверх! Забыўся пра асцярожнасць, захапіўся празмерна і... Страхоўкі ж няма!

Я ўкладваю ў гэта не толькі чыста мастацкі сэнс. Сатыра—гэта заўсёды прыгавор некаму і нечаму. І вельмі важна, каб ён заўсёды быў прыцэльна скіраваны па адрасу і заўсёды быў справядлівы... Аднойчы грамадзянін Арыстафан напісаў камедыю «Воблакі», дзе паказаў грамадзяніна Сакрата (Сакрата!) смешным, неразумным філосафам, што стварае новых багоў і намагаецца правесці ў жыццё новыя прынцыпы выхавання моладзі, якія (прынцыпы) нібыта несумяшчальныя з патрабаваннямі грамадства. Праз дваццаць чатыры гады афіняне на падставе абвінавачванняў, якія былі прад'яўлены Сакрату ў «Воблаках», прыгаварылі апошняга да... пакарання смерцю. Вось вам і камедыя.

І тым не менш Андрэй Макаёнак... піша сатырычныя камедыі. Вось і сёння ў дзесятках тэатраў краіны ідуць адразу чатыры яго п'есы: «Лявоніха на арбіце», «Трыбунал», «Зацюканы апостал» і «Таблетку пад язык». І ўсе чатыры — сатырычныя камедыі...

Сядзім побач ужо трэцюю гадзіну запар. Спрабую браць «сур'ёзнае» інтэрв'ю. Не атрымліваецца.

— Ведаеш, што такое смех? — раптам пытае ён. — Гэта ж самы магутны рухавік і паскаральнік прагрэсу, усё адно што кіруемая тэрмаядзерная рэакцыя! Калі грамадства вагаецца, выбіраючы сродкі ўздзеяння, яно накіроўвае туды сатырыка з пяром-скальпелем. У адрозненне ад хірурга, ён працуе без наркозу, але той боль, які ён наносіць грамадскаму арганізму — гаючы боль, неабходны. Сатыра — вельмі горкая, але карысная, неабходная мікстура.

Тэарэтыкі камедыі сцвярджаюць, і я, практык, згодны з імі, што прыйдзе час, калі грамадства рашуча адмовіцца ад некаторых мер перавыхавання, пакінуўшы самы дзейсны, самы грозны і ў той жа час самы гуманны сродак грамадскага ўздзеяння на чалавека — смех.

Жыццё — гэта няспынная барацьба дабра са злом. А што можа быць больш страшнае і гібельнае для зла, чым адзін толькі той факт, што яно ўжо ўбачана, разгледжана, высмеяна, публічна асвістана? Прымусіць чалавека засмяяцца з бога Апіса, значыць... значыць, расстрыгчы яго са святога сану ў простыя, звычайныя быкі. Ты не памятаеш, хто гэта вельмі трапна сказаў: смех расхістаў каралеўскія і царскія троны, садзейнічаючы рэвалюцыйным пераўтварэнням грамадства?

— Герцэн...

— А ўспомні Дантэ, Свіфта, Рабле, Эразма Ратэрдамскага, Гогаля, Салтыкова-Шчадрына! Ці вазьмі «Карабель дурняў» Себасцьяна Бранта.

І чытае па памяці:

Что было встарь недопустимо,
Теперь терпимо, даже чтимо!
Считалось ведь не без причин,
Что борода — краса мужчин.
А ныне, кроме деревенщин,
Не отличишь мужчин от женщин:
На всех помада и румяна
(Раб моды — та же обезьяна!)

— Хіба гэта не пра сённяшні дзень сказана? А напісана, напісана калі? У 1494 годзе! Амаль пяцьсот гадоў назад!

— Чакай, чакай, Андрэй Ягоравіч... Усе, каго ты назваў зараз, жылі і пісалі ў той час, калі сапраўды трэба было «расхістваць трон».

— Правільна! Цяпер у сатыры зусім іншае сацыяльнае прызначэнне: сцвярджаць станоўчыя ідэалы шляхам адмаўлення негатыўных. Сцвярджэнне праз адмаўленне! Вядома ж, станоўчага ў нас у дзесяткі, сотні разоў больш, чым адмоўнага. Але... Чым ярчэй свеціць сонца, тым больш прыкметнымі робяцца розныя плямы і плямкі. Пры суцэльнай шэрасці іх бы проста ніхто не заўважыў. Важнейшы паказчык дэмакратычнасці дзяржавы, грамадства, грамадскага здароўя — сатыра.

— Прабач, Андрэй Ягоравіч, Карл Маркс трохі інакш сказаў: узровень сатыры сведчыць аб узроўні дэмакратыі ў грамадстве!

— Іменна гэта я і меў на ўвазе. Калі грамадства дазваляе сабе смяяцца, жартаваць з уласных недахопаў, значыць, яно моцнае грамадства, значыць, яно верыць у свае прынцыпы, ідэалы, верыць у сваіх грамадзян! Боязь сатыры, як сведчыць гісторыя, — найпершая прыкмета слабасці. Ва ўсе часы сатыра каралася, як найвялікшая крамола. І толькі ў нас, у сацыялістычным грамадстве, яна набыла правы грамадзянства.

— Я б сказаў больш: прынята дзяржавай, партыяй на ўзбраенне. Проста немагчыма ўявіць, каб у капіталістычнай краіне сатырык, роўны Андрэю Макаёнку, быў бы дэпутатам парламента, каб у 50 гадоў яго ўзнагародзілі ордэнам, прызначылі рэдактарам часопіса, пасылалі ў замежныя паездкі...

Ён смяецца.

— А што? Сапраўды, гэта і ёсць дзяржаўная, партыйная падтрымка сатыры! Успомні іншае... На кожным партыйным з'ездзе ці пленуме, дзе гутарка заходзіць пра літаратуру, пра яе вялікую ролю ў выхаванні чалавека, абавязкова падкрэсліваецца неабходнасць развіцця ўсіх форм крытыкі і самакрытыкі. У тым ліку і сатыры. І не проста падкрэсліваецца, а прама ўказваецца, што сатырыкі не павінны разменьвацца на дробязі, як кажуць, страляць з гармат вялікага

З Б. В. Платонавым і І. Ф. Ждановіч. 1962 год.

калібру па вераб'ях, а працаваць буйна, праблемна! І тым самым садзейнічаць камуністычнаму будаўніцтву, выхаванню чалавека высокай маралі, высокай грамадзянскасці.

— Усё гэта правільна, Андрэй Ягоравіч, але мы з вамі недаравальна пакрывілі б душой, зрабіўшы выгляд, што ў нас увогуле не існуе праціўнікаў сатыры. Пагадзіцеся, што сярод некаторай часткі гледачоў, крытыкаў, тэатральных работнікаў існуе нейкая насцярожанасць у адносінах да сатыры...

— Дадай сюды — і сярод некаторай часткі чыноўнікаў ад мастацтва, якія нібыта хочуць абараніць грамадства ад «ачарніцельства»!

— Вось-вось! Чым ты гэта можаш растлумачыць, калі і дзяржава і партыя за сатыру?

— Мне думаецца, *што гэтая насцярожанасць*, падазронасць да сатыры паходзіць ад няправільнага разумення функцый мастацтва, у тым ліку і сатыры. Гэтыя людзі хацелі б бачыць у кожным творы мастацтва інструкцыю, што трэба рабіць, а што не трэба. А ў мастацтва сваё прызначэнне, і прырода яго зусім не такая, як, скажам, у публіцыстыкі. Драматург не вырашае і не можа вырашаць праблемы. Ён прыцягвае да іх грамадскую ўвагу, звяртаецца да нашых пачуццяў, сэрцаў, падказваючы адзін з магчымых шляхоў вырашэння праблемы. Вырашаць праблемы павінны зусім іншыя інстанцыі. Гэта ўжо не сфера мастацтва.

Калі я напісаў п'есу «*Лявоніха на арбіце*», *многія* крытыкі папракалі мяне за адрыў ад грэшнай рэчаіснасці. Маўляў, у нас яшчэ многа іншых праблем, а ты ўжо хочаш, каб калгаснікі адмаўляліся ад асабістай жывёлы, ад прысядзібных участкаў. А, між іншым, у п'есе размова ішла аб шкодзе прыватнаўласніцкай псіхалогіі, аб тым, як гэта сумна, калі ў чалавеку «маё» бярэ верх над «нашым».

— Іншы раз прыходзіцца сустракаць крытыкаў, якія, паглядзеўшы сатырычную камедыю, аўтарытэтна, безапеляцыйна заяўляюць: у жыцці так не бывае! Занадта вы ўсё завастрылі і загіпербалізавалі! Гэта што, прататыпы вашых герояў, якім не хочацца пазнаваць сябе ў сатыры?

— Каб жа толькі яны! Але і людзі, якія не разумеюць прыроды мастацтва. А яно ўсё цалкам трымаецца на «перабольшванні» і «завастрэнні». «Редкая птица долетит до середины Днепра...» Што гэта, калі не гіпербала? Але мы ўспрымаем яе, яна ніколькі не бянтэжыць нас, не шакіруе! Або вось яшчэ: «Я помню чудное мгновенье, передо мной явилась ты, как мимолетное виденье, как гений чистой красоты...» Гіпербала, ад якой звіняць усе струны душы. Вядома, звіняць у таго, хто любіць і разумее паэзію, разумее прыроду мастацкай гіпербалы.

Гіпербала, завастрэнне, гратэск, а часам і адкрыты фарс—соль сатыры, соль камічнага. Падкрэсліваючы, утрыруючы адну з рысаў камедыйнага характару, даводзячы яе да абсурду, аўтар тым самым выказвае свае адносіны да героя. Вельмі добра і трапна сказаў пра гэта ў сваім артыкуле, які быў апублікаваны ў «Правде» 31 сакавіка 1972 года, В. Плучак: «Дакараць яе (сатыру) за гэта—усё роўна, што крытыкаваць мікраскоп за тое, што ён вельмі «перабольшвае» памеры мікроба, а не паказвае яго ў натуральную велічыню. Мікроб трэба ўбачыць, інакш з ім немагчыма змагацца». Разумееш, мікроб трэба ўбачыць і не проста ўбачыць, а добра такі разглядзець. Разглядзець самому і паказаць яго гледачу.

Не памятаю дакладна, але Максім Горкі пра праўду жыцця і праўду мастацтва сказаў, што гэта не адно і тое ж.

— Ён сказаў, што факт жыцця—гэта жывая курыца, а факт мастацтва—гэта тая ж курыца, але толькі абскубеная і звараная.

— Ну, вядома, такіх закончаных ідыётаў, як галоўначпупс Пабеданосікаў, у прыродзе не існавала і не магло існаваць—гэта характар, даведзены да абсурду. Памятаеш? «Не могла себе даже хахалей найти сообразно моему общественному положению!..» Памятаеш яго адказ рэжысёру?.. «Действия?! Какие такие действия? Никаких действий у вас быть не может. Ваше дело показать, а действовать, не беспокойтесь, будут без вас соответствующие партийные и советские органы... Надо показывать светлые стороны нашей действительности. Взять что-нибудь образцовое, например, наше учреждение, в котором я работаю, или меня, например...» Канкрэтнага, рэальнага Пабеданосікава не было, а колькі бюракратаў пазнала ў ім сябе. Дзякуючы гіпербале, гратэску.

— Я згодзен з табой, Андрэй Ягоравіч. Мастацтва—гэта актыўнае творчае адлюстраванне рэчаіснасці. Праўдзівы вобраз у мастацтве не тоеснасць, а адэкватнасць жыццёвай з'явы. «Меднага конніка» не існуе, існуе бронзавы. Але Пушкін не пабаяўся назваць яго іменна медным. Мцыры ніяк не мог уступіць у бойку з барсам, паколькі на Каўказе барсаў ніколі не было і няма, там ёсць мядзведзі. Але Лермантаў узяў усё ж не мядзведзя, а барса...

— Ну што ты! Паэмы не было б з мядзведзем!

— Згодзен, не было б. І такой нізкай столі, якую мы бачым у карціне «Меншыкаў у Бярозаве» таксама не магло быць...

— А зрабіў бы Сурыкаў яе трохі вышэй, і прапаў бы самы галоўны эфект карціны—змрочная, прыгнечаная атмасфера!

— Андрэй Ягоравіч, а як ты ставішся да спрэчак драматургаў і крытыкаў аб суадносінах «станоўчага» і «адмоўнага» ў сатырычнай камедыі?

— Ха! Каб жа толькі драматургі і крытыкі пра гэта спрачаліся! Я ж асабіста тут не бачу анiякага прадмету для спрэчак, паколькі ў мастацтве няма застылых канонаў, прапорцый і гатовых рэцэптаў. Мастацтва кожны раз—адкрыццё. А потым, я лічу падзел людзей на «станоўчых» і «адмоўных» глыбока памылковым. Людзі ўсе шматколерныя, адной або дзвюма фарбамі героя не намалюеш. Аднойчы адзін мой знаёмы сказаў мне: чаму ў тваіх камедыях так многа адмоўных герояў? А колькі трэба, пытаюся. Ну хоць бы, кажа, адзін да аднаго, а яшчэ лепей—адзін да трох, на аднаго адмоўнага, скажам, тры станоўчыя. Вось тады б суадносіны сіл у камедыі адпавядалі б суадносінам сіл у жыцці.

— І што ты яму на гэта адказаў?

— Я сказаў яму: «Значыць, ты лічыш, што з 250 мільёнаў жыхароў Савецкага Саюза 188 мільёнаў—станоўчыя, нармальныя людзі, а 62 мільёны—нягоднікі?» Пабег ад мяне, нават не развітаўшыся... Бачыш, наколькі небяспечная рэч арыфметыка ў мастацтве. Небяспечная і непатрэбная.

Меркаваць аб грамадстве па аднаму твору мастацтва, тым больш сатырычнаму,—нельга. Абагульненні тут не падыходзяць. Любы твор, нават самы таленавіты, раскрывае толькі адну з'яву ці комплекс блізкіх з'яў. Намаляваць агульную карціну жыцця грамадства можа толькі ўся літаратура, усё мастацтва.

— Хачу ўдакладніць адну дэталь, Андрэй Ягоравіч. Для мяне асабіста гэта вельмі важна... Значыць, ты лічыш, што магчыма і такая камедыя, дзе ўсе дзеючыя асобы—адмоўныя?

— Ну, вядома! Хіба не можа быць, скажам, сатырычнай камедыі пра шайку злоўленых за руку злодзеяў, калі іх жыццё нагадвае вайну скарпіёнаў? Галоўнае ў сатырычнай камедыі не «арыфметыка», не «правільныя» суадносіны «станоўчых» і «адмоўных» герояў, а пазіцыя аўтара, рэжысёра, тэатра. У імя чаго напісана п'еса? Што яна адмаўляе і што сцвярджае? Ніхто ж не стане сур'ёзна даказваць, што «Лазня» Маякоўскага... прапагандуе бюракратызм толькі таму, што галоўным героем яе з'яўляецца Пабеданосікаў! Галоўны герой сатырычнай камедыі—гэта смех, смех, які знішчае, ачышчае і ўзвышае.

З Андрэем Вазнясенскім. 1973 год.

Сатырык жа—не пабочны назіральнік, не высмаляка, не ачарніцель (а іменна такімі «ачарніцелямі» нас, сатырыкаў, хочуць зрабіць ваяўнічыя абывацелі!), ён баец, грамадзянін. У яго, як і ў пісьменніка, які піша «станоўчыя» творы, адна задача: садзейнічаць прагрэсу ў сваім грамадстве, выхоўваць чалавека, рабіць яго больш моцным, мужным, сумленным, высакародным. Працуючы сваімі спецыфічнымі сродкамі, высмейваючы глупства, хлусню, бюракратызм, кансерватызм, грамадзянскую пасіўнасць, абыякавасць, мяшчанства (а хто скажа, што гэтых заганаў у нас ужо зусім няма?), сатырык сцвярджае нашы, савецкія, камуністычныя ідэалы. Яго творчасць максімальна класавая па пазіцыі. Інакш кажучы, дабро павінна быць з добрымі кулакамі. Інакш яно не вытрымае барацьбы са злом.

— Значыць... трэба падтрымліваць усякую сатыру?

— Э, не!.. Я гэтага не сказаў. У апошні час у нас з'явілася шмат ілжэкамедый, камедый-пустышак. На жаль, яны, як правіла, зроблены людзьмі вопытнымі ў драматургіі, па-рамесніцку пісьменна. Некаторыя з гэтых аўтараў паставілі драматургію на канвеер,—каб толькі як мага хутчэй і як мага больш! Бываюць у іх камедыі і нават смешныя, і дасціпныя, я ж кажу, што робяць іх неблагія рамеснікі. А прыгледзішся да іх сатыры больш пільна—і бачыш, што там самая галоўная праблема... цвік у абцасе абывацеля. Не, я не супраць гумару, усмешкі і пацяшальнай камедыі. Але і яна павінна несці вялікую думку, а не казытаць нервы абывацеля, заманьваючы гледача прывабным словам «камедыя». Без высокай думкі няма і не можа быць мастацтва!

Увогуле, павінен сказаць, што роля драматурга ў наш час выключна адказная. Кожны вечар тысячы чалавек прыходзяць паслухаць і паглядзець цябе. А ці маеш ты права адбіраць у тысяч людзей тры гадзіны дарагога вячэрняга часу, тры гадзіны іх жыцця? Што ты ім прапануеш? Якія думкі і праблемы? Ці цікавы ты ім як асоба, як грамадзянін, як мастак?.. Сучасны чалавек вельмі складаны, адукаваны, *культурны, прапісныя ісціны яму не патрэбны.* Каб даць максімум таго, што павінна даваць чалавеку вялікае мастацтва, пісьменніку трэба спусціцца ў такія глыбіні чалавечай душы і здабыць там такое!.. Калі падумаеш пра гэта, проста страшна робіцца за сябе: а ці здольны ты на гэта?..

І вось тут я задаў яму гэтае пытанне... Я спытаўся пра тое, што, на маю думку, павінна было хоць крыху растлумачыць «загадку Макаёнка».

— Андрэй Ягоравіч, што ты лічыш галоўным для сябе, як для драматурга, як для пісьменніка ўвогуле?

На ўсе пытанні ён адказваў адразу, не задумваючыся. А вось тут задумаўся, устаў, прайшоўся па пакоі, пастаяў каля кніжных паліц і зноў вярнуўся да стала.

— Вочы і душу дзіцяці... Дзіцячую наіўнасць, дзіцячую цікаўнасць да ўсяго. Дзіцячае здзіўленне і захапленне. І абурэнне таксама. Вось захаваць гэта ў сабе да канца дзён сваіх—самае галоўнае для пісьменніка, кім бы ён ні быў—паэтам, празаікам або драматургам...

І я адразу зразумеў, чаму ён напісаў «Зацюканага апостала», якога я лічу пакуль што вяршыняй усёй яго творчасці (у той час, як не цалкам магу прыняць

яго «Трыбунал», нягледзячы на мільён хвалебных рэцэнзій!) Ён проста не мог яго не напісаць. Калі б галоўным героем «Зацюканага апостала» быў не Малыш, не дзіцё, а дарослы чалавек, п'еса стала б элементарнай агіткай на тэму: «Распад і загніванне праклятага капіталізму на прыкладзе адной звычайнай сям'і прыстойнага, у меру багатага буржуа».

Не! Ён прымусіў нас, вопытных, спакушаных, умудроных веданнем жыцця (выбух інфармацыі!), зірнуць на гэты страшны, пачварны свет светлымі вачыма дзіцяці. І мы ўбачылі не проста яшчэ адну гісторыю яшчэ адной сям'і «адтуль, з таго боку» і на яе тыповым прыкладзе—сённяшні і заўтрашні дзень капіталістычнага грамадства. Мы ўбачылі трагедыю Сумлення, несумяшчальнасць Сумлення з тым светам. Больш таго—мы ўбачылі смерць Сумлення, трагічную і страшную. І драматург і тэатр зрабілі гэта проста выдатна. Я бачыў «Зацюканага апостала» і ў тэатры імя Я. Купалы, і ў тэатры Сатыры і мушу сказаць, што параўнанне не на карысць славутага маскоўскага тэатра...

У той вечар мы многа гаварылі пра яго замежныя паездкі. А ён двойчы быў у Амерыцы, а таксама на Кубе, у Гане, В'етнаме, Манголіі, Іране, Балгарыі, Югаславіі, Іспаніі, Польшчы, Фінляндыі, Францыі, Венгрыі. І як гэта цудоўна што ў чалавека і на шостым дзесятку жыцця захаваліся дзіцячыя вочы, дзіцячая душа, святая дзіцячая наіўнасць!.. Гэта нельга перадаць, гэта трэба было чуць, як ён гаварыў:

— Ты разумееш... Адзін «Фантом» каштуе пяць мільёнаў долараў, якраз столькі, колькі першакласная бальніца з навейшай медыцынска-тэхнічнай «начынкай»! Адзін іх ракетаносец—512 мільёнаў долараў! А навошта? Навошта ўсё гэта?.. Супраць нас? Абсурд!

Далей адбылося нечаканае і для мяне, і, відаць, для яго таксама. Я ведаю, як не любяць пісьменнікі расказваць пра свае няскончаныя творы, як баяцца, каб не «сурочылі». А ён раптам сказаў:

— Ладна. Так і быць... Слухай...

І пачаў чытаць новую, яшчэ не закончаную п'есу. Яшчэ і зараз я знаходжуся пад уражаннем пачутага, хоць часу з таго вечара прайшло ўжо шмат. Мне вельмі хацелася б расказаць чытачам «Маладосці», што гэта за п'еса і пра што яна, але... не маю права. Скажу толькі адно: калі п'еса (зноў камедыя і яшчэ якая!) будзе вытрымана на ўзроўні тых сцэн, якія я чуў, яна стане новым словам у савецкай драматургіі і па свайму незвычайнаму зместу, і па сваёй незвычайнай форме.

Мікола МАТУКОЎСКІ.

Фота **У. Крука** і **А. Дзітлава.**

■■■

Да 60-годдзя

Аляксея КУЛАКОЎСКАГА

ХЛЕБ ДАБРАТЫ

Здаецца, учора гэта было.

Я, студэнтка-выпускніца Беларускага дзяржаўнага універсітэта, працую ў «Чырвонай змене» радыстскай. Заняткі ва універсітэце з дзевяці раніцы да трох дня, работа ў рэдакцыі— з сямі гадзін вечара да дзвюх—трох ночы. Гадзіны тры — на сон, паўтары — на пешае падарожжа з Нямігі да Дома друку і назад па ўшчэнт зруйнаваным горадзе, нейкая скупая гадзіна на падрыхтоўку да заняткаў у перапынку паміж сеансамі радыёперадач...

Але сядзеш да прыёмніка, настроішся на сваю хвалю — і паплыве, пальецца табе проста ў душу напружаны ад хвалявання голас дыктара: «...Нашы войскі, пераадольваючы ўпартае супраціўленне праціўніка, фарсіравалі раку...», «...авалодалі горадам...», «...разграмілі вялікую групоўку праціўніка...» «У азнаменаванне... салют дваццаццю артылерыйскімі залпамі з двухсот дваццаці чатырох гармат...»

Гаючая музыка перамогі праганяе стому, аднекуль з самае глыбіні істоты падымаюцца новыя сілы, бадзёрасць, яны поящь жыццём стомленае цела, і пішаш, запісваеш да глыбокае ночы тое, што заўтра людзі будуць чытаць у газеце, а літары — аж скачуць ад радасці.

Прынята, перакладзена і здадзена ў друк зводка Саўінфармбюро пра ўзяцце рэйхстага. Мяне выклікае адказны рэдактар «Чырвонай змены» Іван Аляксандравіч Матыль, якога мы, чырваназменаўцы, за дабрату і справядлівасць між сабою называлі— Бацька.

— Думаем пасадзіць вас на стыль,— без ніякіх прадмоў гаворыць ён рашуча.— Так што з заўтрашняга дня...

— Іван Аляксандравіч, ды я ж...

— Навучыцеся. А калі што, дык вось,— ён кіўнуў непаслухмяным чубам, што заўсёды звісаў на лоб, на свайго намесніка Васіля Емяльянавіча Бурносава,—Васіль паможа.

І вось я з дапамогай Васіля Емяльянавіча «саджуся на стыль». Навыку літаратурнай праўкі няма, густ недасканалы, а тут яшчэ колькі выходзіць перыядычных выданняў, столькі існуе і моў: у кожнага выдання—свая мова. Разнабой страшэнны, калька разраслася, як пустазелле ў вайну... У каго вучыцца? Чаму?

Відаць, ва ўсіх. Усяму лепшаму.

«Звязда», «Калгасная праўда», «Советская Белоруссия», «ЛіМ», «Беларусь», «Полымя» — ад першае да апошняе старонкі перачытваю ўсе гэтыя выданні, каб адчуць іх стыль, выкіравацца на свой. Вычытаеш свежае, трапнае, незацяганае слова — яно пакліча за сабою з памяці другое. Глядзіш, і сказ, які ты паправіш, гучыць свяжэй, натуральней, заметка ці артыкул чытаецца цікавей.

Так, вучачыся ставіць кожнае слова на сваё месца, у адным з нумароў часопіса «Беларусь» за 1945 год я натрапіла на прозвішча Аляксея Кулакоўскага. Апавяданне называлася «Мікіта Мінавіч». Я прачытала яго раз, вярнулася і прачытала другі, і мяне ўразіла прастата і натуральнасць яго інтанацыі. Пра вялікае ў чалавеку — і так ціха, так проста. Ды ў такі гучны, такі ўрачысты час... Але гэты ціхі голас добра чуваць, як бывае чутна за вясёлым святочным сталом ціхая гаворка пра хлеб, пра поле...

Я запомніла прозвішча аўтара апавядання і пачала сачыць за яго творамі, што паяўляліся ў друку. «Стары млын», «Нямко», «Сад», «Шляхамі жыцця» — усё той жа, што і ў «Мікіце Мінавічу», непаспешлівы голас, усё тое ж уважлівае ўзіранне ў жыццё не з вышыні і не з адлегласці, а неяк вельмі зблізку, рэальнасць, пластычнасць намаляваных карцін,— ды што ён за чалавек, гэты Кулакоўскі, хто ён? — пытаюся ў сваіх чырваназменаўцаў.

— Ну, хто?.. Журналіст. Працуе ў «Сталінцы» (так мы называлі тады «Сталинскую молодежь», цяпер «Знамя юности»)... Высокі такі, танклявы, ходзіць у ваеннай гімнасцёрцы... Вось пойдзем па зарплату на чацвёрты паверх — пакажам...

У той жа дзень яны і «паказалі» мне яго. Ён стаяў ля дзвярэй пакойчыка, у якім змяшчалася рэдакцыя часопіса «Беларусь», і з некім размаўляў. Высокі, танклявы, у ваеннай гімнасцёрцы, падпяразанай поясам, пад якім — ніводнае зборачкі там, дзе яе і не павінна быць, начышчаныя да бляску боты — з усім гэтым выглядам нядаўняга вайскоўца і чалавека немалой, відаць, унутранай дысцыпліны неяк вельмі натуральна спалучалася сялянская непаспешлівасць, разважлівасць, ціхая паважная гаворка. Я неяк вельмі выразна адчула: гэты чалавек напісаў і «Нямка», і «Сад», і «Мікіту Мінавіча». Цяпер, калі я ведаю Аляксея Мікалаевіча як чалавека і пісьменніка, калі добры лёс звёў нас некалі, і мы папрацавалі разам у «ЛіМе», а пасля ў «Маладосці» не адзін год, мне думаецца, што, можа, ні ў кога з нашых беларускіх пісьменнікаў чалавечая натура не адбілася ў творчасці так непасрэдна і поўна, як у яго. Адсюль тая шчырасць, якая ўласцівая лепшым творам Аляксея Кулакоўскага, адсюль і ўся адметнасць яго пісьменніцкага слова.

У 1947 годзе выйшаў з друку першы зборнік Кулакоўскага «Сад». У сабраных пад адною вокладкай апавяданнях неяк адразу і вельмі відавочна акрэслілася своеасаблівасць яго таленту. Крытыка ў асноўным прыхільна загаварыла пра маладога пісьменніка, пра яго ўвагу да простага чалавека, да яго жыцця. Мне ж асабіста за словам Аляксея Кулакоўскага, за яго поглядам на чалавека, за яго адносінамі да жыцця і ў зборніку «Сад», і ў пазнейшых апавяданнях убачыўся Кузьма Чорны. Малады празаік ішоў за ім не зблізку, а здалёк, назіркам і вучыўся ў вялікага ўмельца араць жыццёвае поле не выбарачна, а падрад, не абмінаць, кладучы баразну, і карча ці пня, калі ён трапіцца на дарозе.

Ужо ў адным з першых апавяданняў пісьменніка «Сад» дэмабілізаваны воін Несцер, што прыйшоў з вайны, уступае ў канфлікт з калгасным рахункаводам Сеўруком, які, грэючы рукі ля калгаснага дабра, пагардліва адносіцца да людзей, на кожным кроку пагражае ім судом. Старая Хвядосіха назбірала ля калгаснага гумна прыгаршчаў двое пацярухі карове, і Сяўрук каршуном на яе наляцеў: «Прыструнім... пад суд... пяць год за гэта атрымаеш».

«Несцер Селівестравіч глядзеў на Хвядосіху, на яе мокры хвартух, з якога яна толькі што высыпала пацяруху, і думаў, што цяпер, мусіць, тут не адна такая сям'я, у якой калі ёсць карова, дык пракарміць яе няма чым, а хто без каровы, то і самому хоць зубы на паліцу. Хвядосіха не з дабра пайшла збіраць мокрую пацяруху. Мусіць, толькі адзін Сяўрук не верыў гэтаму».

Вось у гэтым спачуванні чалавеку, разуменні яго жыцця і заключалася дзейсная сіла апавяданняў Кулакоўскага. Яно, гэтае спачуванне і разуменне, звязвала маральна-этычную пазіцыю пісьменніка з мараллю народнай, з народным поглядам на свет, на жыццё. Бо разуменне заўсёды расцэньваецца ў народзе як найвышэйшы дзейсны акт: зразумець — значыць ужо нечым памагчы.

Аднак Сеўрука пісьменнік толькі не выпускае з поля зроку,— глядзіць жа ён не на яго. Усенародны ўздым, выкліканы перамогай над ворагам, аднаўленне жыцця, разбуранага вайной, пафас працы, спалучаны з пафасам патрыятызму,— вось маральная атмасфера ранніх апавяданняў Аляксея Кулакоўскага. Мікіта Мінавіч, герой аднайменнага апавядання, з прыходам нашых як узяў у рукі сякеру, так і не выпускае яе. Аж злізалася ўся. Людзям жыць няма дзе, а ў іх дзеці... Як жа з дзецьмі без кутка... А герой другога апавядання, Несцер («Сад»), гаворыць: «Мне хочацца, каб уся наша зямля цвіла краскамі, зелянела, каб было на ёй такое жыццё, аб якім кожны з нас марыў у акопах».

Помню, мяне вельмі ўразіла гэтая сякера Мікіты Мінавіча. І ў нашай «Чырвонцы», і ў іншых газетах і часопісах у той час друкавалася многа апавяданняў і нарысаў пра будаўнікоў. Як ужо, бывала, распісвалі сваіх герояў пісьменнікі і журналісты! Але ніводзін з іх не знайшоў для свайго героя такой ёмістай, такой шматзначнай дэталі, як гэтая сякера, што злізалася ад работы.

Мастацкая дэталь стала ў далейшым любімым «каньком» Аляксея Кулакоўскага. Яна была тым творчым імпульсам, які даў жыццё многім яго цудоўным творам, у тым ліку і аповесці «Нявестка»; яркая і прывабная, яна ж часам і зманьвала яго, водзячы па няплённых сцежках. У апавяданні «Радзіны ў Забродскіх», напрыклад, шмат маляўнічых падрабязнасцяў. З цікавасцю чытаеш пра тое, як стары Талімон у разводдзе прыплыў у госці да кума ў суседнюю вёску на сваім плятні. Альбо як Іван Забродскі ў завіруху ўсю ноч ездзіў на санях па сваім двары, а хаты не знайшоў. Толькі калі развіднела, ён убачыў, што два разы пераехаў яе — так замяло снегам.

Яркія самі па сабе, гэтыя дэталі не толькі слаба «высвятляюць» асноўную думку апавядання, але сваёй яркасцю нават адцягваюць увагу ад яе. Здаецца нават, што апавяданне і пісалася дзеля іх. Ды і аповесць «Дабрасельцы», якая прынесла пісьменніку шмат непрыемных клопатаў, таксама шмат траціла ад мноства неабавязковых, неасэнсаваных дэталяў, якія не давалі прабіцца абагульняючай, сінтэзуючай думцы.

Аляксей Кулакоўскі прыйшоў у літаратуру з журналістыкі і таму адчуваў прыхільнасць да гарачага матэрыялу жыцця. Але, заявіўшы пра сябе ярка і цікава, талент яго не паспеў набраць сілы, каб супрацьстаяць тым павевам, што зносілі ўбок нават сталейшыя за яго таленты. Быў час «Кавалера Залатой Зоркі», «Кубанскіх казакоў», «Шырокіх гарызонтаў», і хоць у некаторых апавяданнях Кулакоўскага («Не выбралі», «Вечар трактарыста», «У брыгадзе Варывончыка») яшчэ адчувалася жывое жыццё з яго рэальнымі супярэчнасцямі, аднак, ратуючыся ад абвінавачання ў «скажэнні жыцця», якое было кінута яму са старонак «Літаратуры і мастацтва» «прынцыповым» ананімам, пісьменнік пачынае спрабаваць пісаць ружовымі фарбамі. У апавяданнях яго паяўляецца гераіня, якая пакутуе ад таго, што не першая прыйшла на поле, герой, які размаўляе вось такою моваю: «Лён тут вырасце, калі мы па-сапраўднаму гэтага захочам і прыкладзём сюды гаспадарскія рукі. Заўтра ж пачынай выгружаць з хлявоў гной і палажы сюды не менш як па дваццаць тон на гектар... Узнімеш зябліва, пачынай рыхтаваць перагной. Зімой вывезеш. Глядзі, каб да вясны ў цябе не было недахопу ў торфе, у курыным памёце, у попеле. І гнаявая жыжа патрэбна. Для падкормкі калійнай солі дастань, гэта я табе дапамагу» (аграном — сваёй звеннявой).

Для пісьменніка псіхалагічнага плана, якім паказаў сябе Кулакоўскі, гэта была здрада свайму таленту, і, пакутліва перажываючы яе, пісьменнік на нейкі час адыходзіць ад «вясковае» тэмы.

Аповесць «Гартаванне», прысвечаная жыццю рабочага класа, на жаль, не заняла значнага месца ў літаратуры, аднак у творчай біяграфіі Аляксея Кулакоўскага станоўчая роля яе несумненная. У ёй пісьменнік выйшаў за рамкі «малое формы», асвоіў іншую мастацкую прастору, а гэта вельмі прыдалося яму ў блізкім і далейшым будучым.

Да рамана «Расстаемся ненадоўга» Аляксей Кулакоўскі звярнуўся не толькі таму, што матэрыял для яго, выверaны сваім уласным жыццёвым вопытам, быў пад рукою, але і таму, што яго талент пісьменніка-псіхолага, пісьменніка-аналітыка шукаў вострых жыццёвых калізій.

У рамане знайшлі сваё далейшае развіццё тыя творчыя прынцыпы, якія былі характэрныя для лепшых апавяданняў Аляксея Кулакоўскага. Пісьменнік не шукае выключных сітуацый, выключных характараў, а знаходзіць незвычайнае ў звычайнай будзённай плыні жыцця, у звычайных, нічым, на першы погляд, не прыкметных характарах.

Раман мнагалюдны і шматпланавы. З яго старонак вее подыхам свайго часу, і як выяўленне гэтага часу паўстаюць перад намі яго героі. Андрэй Сакольны, галоўны герой рамана, увабраў у сябе шмат чаго з біяграфіі яго аўтара, аднак аўтар ні ў чым не выяўляе гэтага «сваяцтва». Ён аб'ектыўна паказвае, як чалавек мірнай настаўніцкай прафесіі становіцца спачатку воінам, пасля — камандзірам, і паказвае нялёгкасць гэтага шляху.

Генька Мухаў — баязлівец, а потым здраднік; настаўнік Ілья Ілыч Пераход, якога немцы, эксплуатуючы яго любоў да школы, прыцягваюць да сябе на работу; камісар атрада Труцікаў, непрыкметны, сціплы, які заўсёды бярэ на сябе больш, чым другія; старшыня сельсавета Ладуцька, які імкнецца натхняць народ «пераспектывамі на бліжэйшы час» і слухаючы якога людзі заўсёды смяюцца, а для яго гэта — звыкла і натуральна; настаўнік фізкультуры ў сельскай школе Кабылянчык, адно прозвішча якога гаворыць пра многае,— за ўсімі гэтымі вобразамі стаяла рэальнае жыццё з яго супярэчнасцямі, і адсюль іх мастацкая пераканаўчасць.

Раман быў для яго аўтара вялікай школай. Тут ён удасканальваў майстэрства псіхалагічнага аналізу, правяраў вастрыню і правільнасць свайго пісьменніцкага зроку, выпрабоўваў сваё ўмельства карыстацца разнастайнасцю фарбаў — эпічных, лірычных, драматычных, сатырычных, тут вучыўся складаць асобныя жыццёвыя малюнкі ў па-мастацку завершаную карціну жыцця. І няхай гэтае апошняе ў рамане яму не зусім удалося, але

яно саслужыла вялікую службу для яго будучых твораў.

Пасля рамана «Расстаемся ненадоўга» да Аляксея Кулакоўскага прыходзіць як бы другое дыханне. Яго талент дачакаўся свае пары. Пасталелы ў карпатлівай рабоце, акрылены новай грамадскай атмасферай другой паловы 50-х гадоў, ён набірае новую сілу, разгортвае ўсе свае творчыя магчымасці. Выходзіць з друку аповесць «Нявестка», якая прыносіць пісьменніку добрую і вялікую славу і становіцца вяршыняй яго творчасці.

Кулакоўскаму спатрэбіўся ўвесь папярэдні вопыт — і плённы, і горкі,— каб яго голас загучаў так шырока і вольна. Здзіўляла тое, што матэрыял, які лёг у аснову аповесці, па сваім змесце, па сваім маральным пафасе быў той жа, што і ў яго апавяданнях са зборніка «Сад», але ў аповесці была вышыня ідэйна-мастацкай пазіцыі, на якую падняўся пісьменнік, было святло ідэалу, сцверджанага гарачым словам адмаўлення эгаізму, чэрстваcці, валюнтарызму і ўсяго таго антыгуманнага, антычалавечага, што было так сурова асуджана партыяй.

Тое, да чаго імкнуўся пісьменнік у рамане «Расстаемся ненадоўга», яму ўдалося дасягнуць у аповесці «Нявестка». Гэта—цэласная, па-мастацку закончаная карціна жыцця беларускай вёскі пяцідзесятых гадоў, асэнсаваная з высокіх грамадска-філасофскіх пазіцый. Застаючыся бытапісальнікам, Аляксей Кулакоўскі цяпер аналізуе побыт з пазіцый грамадска-філасофскіх; застаючыся псіхолагам-аналітыкам, ускрывае сацыяльныя карэнні чалавечай псіхалогіі.

Кажуць, жыццё пражыць — не поле перайсці. У пісьменніцкім лёсе Аляксея Кулакоўскага былі свае творчыя ўзлёты, былі і спады. Але, мужна зберагаючы свой талент, кропля па кроплі ўзбагачаючы яго, пісьменнік няспынна ішоў і прыйшоў да сапраўднага мастацтва. У гэтым яго грамадзянскі подзвіг.

Пра чалавечыя якасці Аляксея Кулакоўскага можна гаварыць многа. Многія сёння шырока вядомыя пісьменнікі ўзнімаліся на крыло з яго сяброўскай падтрымкай і дапамогай. Сядзе, бывала, ён, рэдактар «Маладосці», за стол, пакладзе перад сабой рукапіс, побач пасадзіць маладога аўтара і — адно брыво ўгору, другое ўніз — пачне яму паказваць: от тут, братачка, не тое слова, а ў гэтым месцы от так было б лепш, а гэты вобраз нейкі невыразны, можа яго лепш от так павярнуць... Слухалі яго маладыя аўтары і дзякавалі за добрую параду: яна заўсёды была дарэчы.

У гэтым белым зімовым месяцы снежні Аляксей Кулакоўскі ўступае ў сваё паўналецце: яму спаўняецца шэсцьдзесят гадоў. Са старонак «Маладосці», якую ён некалі рэдагаваў і любіў, хочацца сказаць яму:

— Дарагі Аляксей Мікалаевіч! Гады Вашы—у зеніце, поле Ваша ўраблена, сяўня не пустая, рука не скупая. Сейце ж з поўнае адборным слуцкім зернем, і няхай расце на спажыву людзям хлеб Вашае дабраты.

Вера ПАЛТАРАН.

■■■

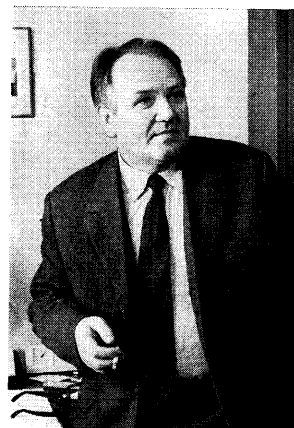

Гэта ўзважана сэрцам

Да 50-годдзя Анатоля ВЯЛЮГІНА

...У сярэдзіне пяцідзесятых гадоў наша паэзія наблізілася да паўсядзённага жыцця людзей, да яго будзённых, жыццёва важных спраў. Больш даверлівай стала яна і да асобы чалавека, яго перажыванняў, думак.

Анатоль Вялюгін у гэты час, як і многія іншыя паэты, імкнуўся пазбавіцца эклектычнасці ў пачуццях, думках, імкнуўся да шырокага асэнсавання свету. Яго сур'ёзна цікавілі тыя сферы жыцця, якія былі звязаны з герoікай савецкага народа. Пра гэта сведчыць ягоны зборнік «На зоры займае». Але паэт заставаўся вельмі чуйны і да тых глыбінных працэсаў, што адбываліся ў тагачаснай паэзіі. Яго пошукі былі накіраваны на тое, каб выявіць гуманістычны, чалавечы змест гераічнага і ўзвышанага, неяк «ацяпліць» яго пачуццямі нашага сучасніка, адшукаць адпаведныя мастацкія формы.

Крыху пазней, у вершы, які адкрые зборнік «Адрас любві», паэт прызнаецца:

Я заўсёды баюся напышлівых выцвілых слоў,
што звіняць, як жабрацкая медзь у асенняй журбе.
Столькі год на падбор словы плавіць гарачая кроў,
каб я мог у любві найвялікшай прызнацца табе,

Беларусь—мая маці і мова, паветра і хлеб!
Гэта ўзважана сэрцам на нервах расстайных дарог,
дзе не раз пад агнём задыхаўся ад дыму і слеп,
Даставаўся здалёку, слязою абмыўшы парог.

Рамантычнае светаўспрыманне жыцця характэрнае для Анатоля Вялюгіна з першых крокаў яго творчасці. Ужо ў самых першых, даваенных вершах, а потым і ў творах пачатку Вялікай Айчыннай вайны выразна адчуваецца гэтая рыса таленту паэта.

Рудня, лясы Духаўшчыны,
пад бомбамі
Дарагабуж...
Са скарбам брыдуць жанчыны—
тысячы бежанскіх душ.

У адборы рамантычных вобразаў-аналогій Анатоль Вялюгін даволі паслядоўны. Яму імпануюць гэтыя вобразы, яны вызначаюцца ў паэта шырокаю ступенню абагульнення. Прыгадаем верш «Антонію Мачада». У пачатку верша паэт перадае карціну адступлення:

Пад смаленскіх бароў каланады
Машыны ішлі апантаныя...

Затым падаецца ўспамін пра Антоніа Мачада, які памёр на іспана-французскай граніцы, уцякаючы ад фашыстаў. Гэты ўспамін кладзе пачатак паэтычнаму матыву: «Як калісьці твая Гранада, Беларусь лягла за курганамі». У канцы верш набывае публіцыстычны характар, яго апавядальныя інтанацыі перарастаюць у заклікі. Родная Беларусь асацыіруецца ў вершы з вобразам маці: «Стогне маці дзесь за курганамі».

Цікавай старонкай беларускай паэзіі сталі балады Анатоля Вялюгіна. Гэты жанр быў асабліва пашыраны ў гады Вялікай Айчыннай вайны.

Барацьба з ворагам нараджала боль і гнеў, расстанне з родным краем—даволі частае адчуванне нейкай вінаватасці перад ім, гатоўнасць ахвяраваць дзеля вызвалення Радзімы нават сваім жыццём.

Пошукамі разнастайных формаў выяўлення геаічнага вызначаецца і другі паэтычны зборнік А. Вялюгіна.

Здаецца сімвалічным тое, што верш «Негарэльская арка», якім адкрываецца зборнік, пачынаецца словамі: «Згадаю ўсё...» Многае цяпер стала бачыцца А. Вялюгіну па-іншаму, але сувязь вершаў новага зборніка з вершамі першага даволі блізкая. Вось, напрыклад, верш «Цягнік Масква—Берлін». У ім ёсць нешта і ад біяграфіі таго юнака, што ўпершыню твар у твар сутыкнуўся з вайною каля Рудні і Дарагабужа:

Разбіты шлях... Страшэнны год...
Мажайска папялішчы...
Над каскамі халодных рот
Халодны вецер свішча.

А вось верш «Калыханка»:

Тыгры блізка ад палаткі,
Мокнуць пад дажджом.
Тыгры ў нас, маё дзіцятка,
Растапталі дом.

У рэцэнзіі на «Негарэльскую арку» ў свой час гаварылася: «Пільны погляд паэта не прапусціў ні «дактрыны Трумэна», ні «плана Маршала», ні «атамнай дыпламатыі», ні звярынага здзеку англа-амерыканскіх імперыялістаў над народамі заняволеных краін. Паэт ведае дакладныя адрасы ўсіх тых, хто цяпер пагражае чалавецтву новымі пакутамі і разбурэннямі, хто ператварыў свае «камбінаты ідэйнай ілжы» ў зброю чалавеканенавісніцтва». Гэты вывад датычыць такіх вершаў, як «Вяршыня на Алтаі», «Таварыш Казлоў у Нью-Йорку», «Гаворыць Вышынскі», «Мердэка», «Пра атам».

Усё гэта вельмі ярка і напружана перададзена ў творах А. Вялюгіна, паэта драматычнага ладу, дакладнага і эмацыянальнага ў слове.

Разглядаючы паэзію А. Вялюгіна саракавых—пачатку пяцідзесятых гадоў, нельга не заўважыць яго імкнення глыбока асэнсаваць грамадска-важныя тэмы.

Чытаючы вершы, якія склалі зборнікі «На зоры займае», «Насцеж», адзначаеш, што ўвагу А. Вялюгіна па-ранейшаму прыцягваюць моманты гераічнага ў жыцці. Паэт сведчыць, што гераічным прасякнуты працоўныя будні савецкіх людзей. Зварот да паўсядзённага жыцця, клопатаў людзей сапраўды ўзбагачаў ягоную паэзію, пашыраў яе гарызонты.

Рамантычны пафас А. Вялюгіна заўсёды грунтаваўся на адчуванні веліччы спраў савецкага чалавека, моцы вялікага брацтва народаў, на разуменні сілы чалавечага розуму. Нават там, дзе паэт арыентуецца на касмічную маштабнасць, вобразы ягоныя добра «заземлены»:

Здаецца мне:
калі цяпер
пад бурай зашумлю,
не я трымаюся, павер,
за чэрствую зямлю,
а на карэннях на маіх—
нябачаны цяжар!—
вісіць у кроплях дажджавых
зямлі зялёны шар.

«Гэта ўзважана сэрцам...»—такім пачуццём прасякнута ўся паэзія Анатоля Вялюгіна—ці то лірычныя і грамадзянскія вершы з усіх яго кніг, ці то паэма «Вецер з Волгі»—хвалюючы твор пра Леніна, дзе талент паэта раскрыўся асабліва ярка.

Не хопіць жыцця змераць просты і праведны шлях
ад падпольных сцяжын, забастовак, пушчанскіх
блакад.
Чуеш, праца грыміць?.. Камуністы твае на пастах:
перад часам і светам—упэўнены чэсны пагляд.

Анатоль Вялюгін вельмі многа і плённа працуе і ў дакументальным беларускім кіно. Па-сутнасці, ён з'яўляецца стваральнікам своеасаблівай сцэнарнай школы дакументалізму. Усе фільмы, створаныя па яго сцэнарыях, выгадна вылучаюцца паэтычнасцю, імпрэсіўнасцю, сваім падыходам да матэрыялу.

Прыкметнай з'явай не толькі нашай дакументальнай кінематаграфіі, а і грамадскага жыцця рэспублікі сталі стужкі «Генерал Пушча», «Арліная крыніца», «А зязюля кукавала...» і інш.

І яшчэ Анатоль Вялюгін—клапатлівы выхавальнік маладой паэтычнай змены. Мы памятаем, як сапраўды па-бацькоўску радаваўся паэт, адчуўшы ў свой час, як запульсавала, забілася паэтычная плынь у вершах маладога тады Рыгора Барадуліна. Памятаем, як ён, узначальваючы аддзел паэзіі «Полымя», падтрымліваў кожнае новае, свежае слова ў нашай паэзіі. А колькі першых кніжак уважліва, строга, клапатліва адрэдагавала ўпэўненая рука гэтага строгага майстра! Колькім пачаткоўцам паказаў ён іх паэтычны шлях—адзіны і непаўторны!..

Ярка, заклапочана, плённа працуе ён, Анатоль Вялюгін, лаўрэат Літаратурнай прэміі БССР імя Янкі Купалы, заслужаны дзеяч культуры БССР.

Анатолю Сцяпанавічу Вялюгіну споўнілася пяцьдзесят гадоў. Але паэзія, на нашу вялікую радасць, гадоў не лічыць...

Аляксей МАЙСЕЙЧЫК.

● Васіль ВІТКА

Бог Вал

— Як жывы-здаровы?
— Памалу.
— Працуеце?
— Да адвалу.

— А з планам як?
— Вельмі ўдала —
Самы высокі бал
па валу.

— Многа гэта ці мала?
— Па валу
няма правалу.

— Па чым жа правал?
— Па завалу.

— Прагрэсіўку
дырэкцыя ліквідавала?
— Што вы,
сама прагрэсіўнаю стала.
Дзякуй богу Валу —
вялікаму інтэлектуалу.

Малагабарытны класік

Сябры! Я — томаўласнік,
Жывы, сапраўдны класік!
Жыву на два тамы,
Нібы на два дамы.

І жыць бы колькі ўлезе,
Як раіць добры розум,
Калі б мая Паэзія
Маю любіла Прозу.

З іх кожная — у томе,
Як гаспадыня ў доме.
Замучылі гаспадара,
Што не магу падняць пяра.

Сказаўшы па сакрэту,
Яшчэ ў мяне ёсць дама,
Прыхільніца паэта,
Завецца дама — Драма.

І Крытыка, як цёшча,
Глядзіць зацятым зверам.
Нязручная жылплошча —
Двухтомная кватэра.

Цярэбяць дамаседа,
Гудуць суладна ўнукі:
— Расказвай казкі, дзеда,
Табе ж і кнігі ў рукі...

Нямала я нажаў бы
Засеяных старонак,
Не мірачы ўсіх жанраў,
Нібы раўнівых жонак.

Не ведаючы меры,
Яны без дай прычыны
Мне грукацяць у дзверы,
Яшчэ часцей — у спіну.

Цярпі і выслухоўвай,
Чаго не падзялілі.
Трашчаць па шву асновы
Сямейнае ідыліі.

Прасіў у бога ласкі,
А мне ў адказ — усмешка:
— Ты добра баяў казкі,
Спявай цяпер пацешкі.—

І так сказаў па часе,
Нібы адрэзаў брытвай:
— Класік то ты класік,
Ды малагабарытны.

На большую кватэру
Не дам табе прапіскі!..
І выкінуў за дзверы.
Я — ў слёзы, ён — н' блізка.

Так без пары, дачасна
Усё мне стала ясна.
Паспець сабраць бы томік
Пакутніку на помнік.

Мал. **С. Волкава.**

З Новым годам!

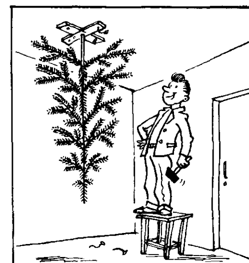

Малюнкі **У. Конаша, Л. Шукалюкава.**

НАДРУКАВАНА Ў «МАЛАДОСЦІ» Ў 1973 ГОДЗЕ

ПРОЗА

АДАМОВІЧ Алесь, БРЫЛЬ Янка, КАЛЕСНІК Уладзімір. «Я—з вогненнай вёскі...» Раздзелы з кнігі. VII—14; VIII—12; IX—12; X—14.
АЛЕШКА Антон. Васіль Славінскі. Раздзелы з аповесці. II—73.
БЫКАЎ Васіль. Дажыць да світання. Аповесць. I—11.
ГАРБУК Вісарыён. Старонкі з дзённіка. XI—105.
ГРАХОЎСКІ Сяргей. Гарачае лета. Аповесць. II—6; III—8.
ДЗЯТЛАЎ Алесь. Ранішні неспакой. Апавяданне. VI—75.
КАПУСЦІН Аляксандр. Бомба. Апавяданне. II—90.
КАРАТКЕВІЧ Уладзімір. Лісце каштанаў. Аповесць. V—10.
КОЎЗЕЛЕЎ Мікола. Жыве чалавек... Апавяданне. III—59.
КРЫГА Алесь. Порт прызначэння. Аповесць. VIII—10; IX—10.
КУНЬКО Леў. У роднай хаце. Апавяданне. X—98.
КУЛЬЧЫЦКІ Вячаслаў. Вялікая вада. Пятрусь. Апавяданні. VI—65.
НАВУМЕНКА Іван. Сорак трэці. Раман. X — 4; XI — 7; XII — 7.
ПАЛЬЧЭЎСКІ Алесь. Чорны дзень. Аповесць. VI—11.
САЧАНКА Барыс. На хутары дзядзькі Вахлака. З кнігі «Чужое неба». VIII—88.
СТРАЛЬЦОЎ Міхась. Асеннім днём. Апавяданне. IX—86.
ХОМЧАНКА Васіль. Клім Іванавіч. Незнаёмая песня. Да цягніка дзве гадзіны. Апавяданні. IV—11.
ЯРАШЭВІЧ Эдуард. Летняя практыка ў Вербічах. Аповесць. VII—11.

Пераклады

З РУСКАЙ
ПРЫШВІН Міхаіл. З дзённікаў. II—96.

З УКРАІНСКАЙ
ГУЦАЛА Яўген. Сельскія настаўнікі. Аповесць. III—79; IV—41.

З ФРАНЦУЗСКАЙ
МАРУА Андрэ. Кар'ера. Апавяданне. V—76.

ПАЭЗІЯ

АРОЧКА Мікола. *** Слухаю, слухаю боль чужы... *** Палю за сабою масты... *** Жывую ніць перапляценняў... *** Паміж замшэлых плітаў і вянкоў... Вершы. X—105.
БАРАДУЛІН Рыгор. Колас на камені. Мяккія рукі. Ранішні верш. На Куршскай касе. *** Што нам кола сяброў завужаць... На сустрэчы партызанаў. *** Пахне хлебам віцебская вуліца... Вершы. V—67.
БАСУМАТРАВА Святлана. *** Мядзяны колас долу хіліць жыта... *** Мы—дзеці вандроўнага веку... Танцы. Жнівень. Вершы. VII—9.
БЕЛІЖЭНКА Барыс. Ля партрэта Леніна. Крыгалом. Белая зямля. Сустрэча з бацькамі Юрыя Гагарына. Вершы. III—4.
БІЧЭЛЬ-ЗАГНЕТАВА Данута. *** Як пачынаецца?.. *** Піць даюць з вядзерца градкам... Шэрыя сонцы. *** Намоў сябе да слабых быць лагоднай... Вершы. X—109.
БОНДАР Таіса. *** Зямля бацькоў, зямля Радзімы... Захапленне. Вясновая раніца. Вершы. XI—109.

БРОЎКА Пятрусь. Няхай жа вам не сняцца... Карэнні песні. У музеі. Сэрцалёт. Чаму я гэтак вас люблю? Неба. Рака. Каўказскія замалёўкі. Любая мясціна. *** Быў слоў нібы гусіны статак... Абы-якой не заставайся! Вясёлка. Вершы. VI—4.
ВОЛЬСКІ Артур. Слова ганаровага шахцёра. Буслы на мінарэце. Рыбакі. Нумараваныя дрэвы ў парку Чалюскінцаў. Пакута. Сусветы. Мікеланджэла. Вершы. VII—4.
ВЯРБА Вера. *** З надзённым клопатам адзіным... *** За прагай перамены... *** У непаўторнасці світання... *** Не, я успаміны не слаўлю... *** Мінулае — непераемна... *** На Новы год, у сон гарачы... Вершы. VIII—85.
ГАЎРУСЁЎ Сцяпан. *** Атуленае звонкай цішынёй... *** Зацярушаныя стрэхі... *** Да берага, асмужанага спёкай... *** Летам ноч — як звесці вока... *** Спакойна зашчапіўшы дзверы... Вершы. VI—73.
ГІЛЕВІЧ Ніл. Першы вясновы лівень. *** З крыўдаў-скарг хацеў я песню скласці... *** Паклон табе, мой беларускі краю! *** І жэніцца і родзіць вёска слаба... *** Ах, як вітаў ён песняй родны кут... Усмешка паэта. *** Жанчыны вёсак беларускіх... *** У звечарэлым садзе, што, цямнеючы... *** І ў лугах беларускіх, напэўна, цяпер ужо вечар... *** Лес ачнуўся, лес вялікадне святкуе... *** Я—за прагрэс... *** Зноў у спадчыну прадзеда лезу... *** Тут, дзе вучыўся і араць і сеяць... *** Знаю: мне не вяртацца гэтым шляхам... *** Усё ў чалавеку, што робіць яго чалавекам... *** Гады прад сабою раскіну наўсцяж... *** Асветленыя лавачкі—амаль усе пустыя... *** Малою—страх вось так яна ўяўляла... *** Мне не вельмі да спадобы рай прынадлівага поўдня... *** «Нашто трымацца так за памяць продкаў?!» Вершы. IX—79.
ГОЛУБ Юрка. Луг. Летам. *** На радасць жаўруковай дзюбе... Вершы. III—57.
ГРАЧАНІКАЎ Анатоль. Вясновая экспрэсія. Надзея. Крывавая балада. *** Я не рабіў нікому злога... Вершы. III—70.
ГРАХОЎСКІ Сяргей. Радзіма. Раённая сталіца. Спатканне. Узрост. *** Пакрыўдзіў, кажуць, чалавека лёс... Страта. *** З настылай восені вярніся... Вершы. IX—6.
ДАЙНЕКА Леанід. *** Ад гора прадзед слеп... Абед у заводскай сталоўцы. *** Будзь мужнай, песня... *** Сярод слоў, як сярод лясоў... *** Як мокрая птушка, праз поле, праз сад... *** Халодную ноччу бяссоннай... Вершы. XI—4.
ДЗМІТРЫЕЎ Генадзь. *** За вёскаю, там, дзе гусцей хмызнякі... *** Жыццё больш карала строга... Вершы. I—107.
ДЗМІТРУСЁВА Таццяна. З пісьмаў дадому. *** Яна не вінавяціла мяне... *** Снегу хочацца, снегу чыстага... Вершы. VI—63.
ДУБОВІК Уладзімір. *** Бачу я той дзіўны бераг... Верш. IV—40.
ДУКСА Мар'ян. Станцыя. *** Я нарадзіўся ў сорак трэцім... *** Ці помніш першы мой парыў... Вершы. VIII—109.
ЗАБАЛОЦКАЯ Людміла. *** Вопыту нам часам нестае... *** Дзе прычал? І сіне-жоўты бераг?.. *** Пакінь свой след на сонечнай зямлі... *** Іскрынкі ціхага агню... Вершы. IX—4.
ЗАГОРСКАЯ Ніна. *** Звіваю шчасце ў сувой... Верш. X—107.
ЗАРЫЦКІ Аляксей. Далёкія маланкі. Верш. III—73.
ЗУЁНАК Васіль. Размова з буслам. *** Устаньце, мёртвыя тыраны... *** Рэкі дзяцінства... *** Сплывае гук, а думка застаецца... Сцэнка. А голас застаўся. I—103; Хлопчык з помстай у сэрцы. Настрой. Летнія ямбы. Вершы. IV—37.
ІЛЬЮШЧЫЦ Кастусь. *** Штурмуюць войскі палігон... *** Тайгі каляровая хустка... Вершы. II—4.
ІПАТАВА Вольга. *** Ад бабулі, што клікалі Вольгай... *** Жыве ў Светлагорску Жэнька... *** Як здорава, што мне жыццё дае... *** Вы думаеце, я не сплю начэй?.. Вершы. III—55.
КАМЕЙША Казімір. Памяць. Мядзведзь. *** Пасвяжэе плынь на вадапоі... *** За белым азерцам гусіным... Шчаслівая. Успамін у садзе. Вершы. VIII—82.
КАРЖАНЕЎСКАЯ Галіна. Прывал. *** Не паўтараецца вясна... Прадчуванне. Крыўда. Вершы. IV—9.
КІРЭЙЧЫК Іван. Коні. Красуе жыта. *** Яшчэ ў лугах не выспела мятліца... Вершы. VIII—4.
КУТАС Мікола. *** Не трэба слоў... *** Як далеч, неабдымная зара... Фарбы. Вершы. II—95.
ЛАСКОЎ Іван. Трыццаць. Паэма. X—91.
ЛАШУТКА Іван. Зязюля. Саракі. Вершы. IV—113.
ЛОБАЧ Святлана. *** Сціхае боль... Не вечна быць бядзе... Верш. IX—85.
ЛОЙКА Алег. Сосны Купалы. *** Туманок мой, тумане рахманы... На Тураўскім замчышчы. Вершы. III—53.
ЛОСЬ Еўдакія. *** Красуе ўлетку сенажаць... *** У парку—проталкі... Днём перамогі. Хвала цеплыні. *** Той год, калі ў самалёце гарэў... *** Ні тумановых занавесак... Вершы. I—8.
ЛУЖАНІН Максім. Нарачанскія накіды. *** Заўжды была ў народзе майстру хвала... Сон. Надыход слова. *** Яшчэ цяпла папачакай... *** Часцей і часцей на сябе наракаю... *** Зайцы напрышывалі гузікаў... I—4; Пачатак чалавека. Бярозавік. *** Паданне ёсць... *** Перад тым, чаму веры няйму... Грыбнікі. *** Шаўкі і дарогі па-рознаму мераюць... Адказ. Вершы. XII—4.
ЛУКША Валянцін. Мая песня. Саракі. Вершы. VIII—108.
МАКАЛЬ Пятрусь. Я з вёскі. *** Да раніцы з дум упарта... Абедзенны перапынак. Ракеты і аўтамабілі... Куля і чалавек. *** Ураджай, ураджай... *** Я думаў, ты—мая турбота... *** То шоўкам касынак касых... Хлопец з усмешкай. Вершы. IV—4.
МАЛЬЧЭЎСКАЯ Яўгенія. Блакіт на рыштаваннях. *** Колькі было іх, надзей і трывог... Вершы. V—74.
НІКАЛАЙЧАНКА Алесь. *** Нервы, бы антэны... Беларусі. Вершы. IV—114.
ПАНІЗНІК Сяргей. Пры развітанні. Ільняная балада. Парада. *** Даўжэй жывіце, добрыя паэты... Вершы. XI—111.
ПЫСІН Аляксей. *** Мяркуй, што робіш для душы сваёй... *** Вось так ляжы сабе... *** Не ўгнацца мне за тымі маладымі... Добры конік «Запарожац». *** Вы лічыце, птушкі спяваюць...*** Я ведаю—я вінаваты... Вершы. XII—108.
РАЗАНАЎ Алесь. Назаўжды. Паэма. II—65; Пункціры. Вершы. XII—111.
РУДКОЎСКІ Міхась. *** Ён прыйдзе, поўдзень срэбнае падковы... *** У краі тым, дзе сосны ў сонцы плачуць... *** На ўсе вякі будзь блаславёны, дзень... Вершы. V—75.
САЛТУК Алег. Раўесніку. *** Аднавясковец наш даўно ў далечы... *** Калі і быў, то пройдзе боль... *** Зноў восень кінула вясло... Вершы. XI—103.

СВІРКА Юрась. Лозунг веку. Пасля салютаў Перамогі. Адчуванне вышыні. Жывыя ручайкі. Свая песня. Дзе прадаюць жывёл і птушак. *** Прыеду зблізку ці здалёк... Імгненнае захапленне. Дзякуй!.. Вершы. V—4.
СЕМАШКЕВІЧ Рыгор. Шкляр. *** Дзесьці ў полі ляскоча падвода... Вершы. III—76.
СКУРКО Іосіф. БелАЗы. Верш. III—78.
ТАРАСЮК Любоў. *** Адкуль нашых сэрцаў вытокі... *** А ў мяне з вайны прыйшлі ўсе... *** Не кукуй, зязюленька, так рана... *** Мне б у хату тваю—парогам... Разводдзе. Вершы. III—6.
ТАРМОЛА Раман. Хвалі і хвоі. Роздум. *** Нервы напінаюцца... *** О, прыгажосцы!.. *** Туман запоўніў горад... Жанчына. Вершы. VIII—6.
ТУЛУПАВА Нэля. Людзі... Пасаг. Вершы. I—102.
ЦВІРКА Кастусь. Хадыка. *** Зноў вярнуўся я... *** За Стоўбцамі, дзе, як паданне, ноч... Журавіліныя ягады. Вершы. XI—100.
ШАХОВІЧ Мечыслаў. Генерал Пушча. *** Адкажы мне на пытанне... Вершы. X—108.
ЯРАЦ Віктар. Звычайны свет. *** Яшчэ, як птушцы, шлях няблізкі... Горад маёй вясны. *** Мне па начах бяссонных снішся ты... Вясновая ноч. *** Плыў свет начны, закалыханы ў сне... *** Цяжка прыходзяць словы... Вершы. IX—93.

Пераклады

З АЗЕРБАЙДЖАНСКАЙ
НАСІМІ. *** Нам лёс сустрэчу абяцаў... Верш. IX—96.

З ВЕНГЕРСКАЙ
ПЕЦЁФІ Шандар. Як мне назваць цябе? Верш. I—109.

З РУСКАЙ
СІМАНОВІЧ Давід. Каля помніка. *** Я прачынаюся начамі ад званка... Вершы. VII—116.
СКОБЕЛЕЎ Эдуард. Настроі. Вершы. VII—117.
СПРЫНЧАН Браніслаў. На ворыве. *** Я навічок... Вершы. VII—115.
ЯФІМАЎ Фёдар. Помнікі. *** О, памяць дзяцінства... Вершы. VII—113.

ПУБЛІЦЫСТЫКА

НА ЎДАРНЫХ КАМСАМОЛЬСКІХ

АСТРЭЙКА Анатоль. Салігорскі мерыдыян. VIII—112.
ГІЛЬ Мікола. ...І энергіяй сэрцаў! I—112.
ДАБРАНСКІ Іван. Ластаўкі на бетоне. XII—114.
ЖДАНОВІЧ Валянцін. Флагман. II—100.
ЗАЯЦ Хведар. На Палессе прыходзіць вясна. IV—120; Мы будуем «Мір». IX—98.
КАДЗЕТ Рыгор. Плацдарм выпрабаванняў. VII—120.
КАНАНОВІЧ Іван. МАЗ—КамАЗу. VII—124.
КУЧЫНСКІ Аляксандр. І закруцяцца верацёны... X—112.
МЫСЛІВЕЦ Валянцін. Тры дарогі. V—88.
ТЫЧЫНА Міхась. Волат над Случчу. VI—87.
ХІЛЬКЕВІЧ Уладзімір. Над Бярозай-ракой. III—108.
ХУДАВЕЦ Аляксандр. Лета на гідравузле. XI—114.

ПРА МАЛОДШАГА ТАВАРЫША

КІШЧАНКА Тацяна. Твая зброя, камсорг. VII—134.
ЛЕБЕДЗЕЎ Пётр. Слова на дарогу. III—116.
ХРАМЦОЎ Васіль. Эстафета пакаленняў. V—110.

НАРЫСЫ, АРТЫКУЛЫ, ФОТАРЭПАРТАЖЫ

АЙЗЕНШТАТ Галіна. Поле сямідзесятых. III—111.
АРКАШОЎ Васіль. Ціхмянаўская вышыня. VIII—118.
АШАРОВІЧ Сямён. Да Леніна. IV—116.
БОБАЎ Сяргей. ЭВМ прыходзіць у вёску. VI—147.
БУЛАЦКІ Рыгор, ТАЛАПІНА Святлана. Жыццё—шчасце. (Да 70-годдзя з дня нараджэння Веры Харужай). IX—123.
ГІЛЬ Мікола. Буйнічы—мая акадэмія. XII—119.
ДЗЕЛЯНКОЎСКІ Мікалай. Нясвіж. IV—130.
ДЗЯДЗЮЛЯ Іван. Даўні рахунак. XI—146.
ДРАГАВЕЦ Васіль. Полымя дружбы не адшугала. XI—119.
ЖДАНОВІЧ Валянцін. Заўтрашнія інжынеры. I—121; «Ітаканы» з дынастыі робатаў. VI—94; Свята камсамольскай песні. VIII—122; Паэма майго лесу. IX—129; Пара вяргіняў. X—116.
ЖЫЛІНСКІ Мікола. Жывыя крыніцы. V—95.
ІГНАЦЕНКА Рыгор. Зялёная песня. VI—156.
КАСЦЮЧЭНКА Васіль. Сустрэчы на трасе. VI—100.
КРАСНОЎ Аляксей. Для людзей і для сябе. X—120.
КУХАРАЎ Сцяпан. Яромінская эстафета. IV—125; Пара сталасці. IX—118.
ЛЕВІН Уладзімір. Суровая вахта. II—114.
НАРДШТЭЙН Міхаіл. Ракетчыкі. II—112.

ПАДРЭЗ Уладзімір. Пад сцягам дружбы і міру. VI—82.
ПАТАПАЎ Іван. Вясковыя навелы. II—106.
РАДОМСКІ Вячаслаў. Алімпіяда і траянскі лучнік. II—117.
САМУСЕНКАВА Раіса. Як водгулле суровых бітваў... VII—128.
СТУК Анатоль. «Каб сонца засланіць...» XII—127.
ТАПАРАШАЎ Юры. Калі няма сведкаў... VI—140.
ТРЫГУБОВІЧ Валянціна. Слонімскі сервіс. III—121.
РУБЕНЧЫК Якаў. Незабыўнае. (Да 70-годдзя з дня нараджэння В. Харужай). IX—127.
ХОРСУН Васіль. За два крокі ад экватара. V—116.
ЦЯГАКА Лідзія, САЛІВОН Інэса. Падарожжа на край Айкумены. VI—132.
ЧАРНЯК Аляксандр. Яго вучыла наша зямлячка. VI—104.
ЧАРНЯЎСКАЯ Аляксандра. Галоўны тэрапеўт рэспублікі. IX—147.
ЧАРНЯЎСКІ Міхась. Бурштынавая пацерка. IX—108.

КРЫТЫКА І БІБЛІЯГРАФІЯ

ТВОРЧЫЯ ПАРТРЭТЫ

АДАМОВІЧ Алесь. Вяртанне наперад. (Пра Івана Мележа). V—125.
ГАНЧАРОВА Людміла. Чыстае дыханне снягоў. (Пра Нэлю Шчасную). I—130.
КАРОТКАЯ Ларыса. Крылы юнацтва. (Пра Івана Навуменку). VIII—135.
КАРЭЛІН Аркадзь. Як нараджаецца песня. (Пра Ігара Лучанка). I—126; «Музыка пачынаецца з думкі...» (Пра Дзмітрыя Смольскага). III—133.
КЛІМКОВІЧ Святлана, ПІСЬМЕННАЯ Ірына. «Я вясковая, я звычайная...» (Пра Тамару Раеўскую). IX—132.
МАТУКОЎСКІ Мікола. Загадка чалавека. (Пра Андрэя Макаёнка). XII—139.
ПЕТЭРСАН Эльмарт. У бронзе, граніце, дрэве. (Пра Сяргея Вакара). IV—138.
ШКРАБА Рыгор. Кожны радок пражыць самому. (Пра Пімена Панчанку). I—134.
ЮРЭВІЧ Уладзімір. Талент і праца. (Пра Васіля Шаранговіча). X—124.

АРТЫКУЛЫ

ВАТАЦЫ Ніна. «Яна—выдумка маёй галавы...» VIII—146.
ВІТКА Васіль. Вясёлы талент настаўніка. (Да 90-годдзя з дня нараджэння Янкі Маўра). V—144.
ГІЛЕВІЧ Ніл. Не забывацца пра вытокі. (Роздум аб лёсе традыцыйнай народнай лірыкі). VI—108.
ГНІЛАМЁДАЎ Уладзімір. «Яны прыходзяць самі...» (Нататкі аб сённяшняй маладой паэзіі). II—130.
ГУШЧУС Альфрэдас. Падбіраючы ключы да сучаснасці. (Нататкі аб творчасці маладых літоўскіх празаікаў). VIII—128.
ІОФЕ Марк. Штрыхі да партрэта. (Да 80-годдзя з дня нараджэння Максіма Гарэцкага). II—150.
КАРНІЛОВІЧ Эдуард. Пісьменнік, грамадзянін, барацьбіт. (Да 70-годдзя з дня нараджэння Платона Галавача). IV—150.
КУХАРАЎ Сцяпан. Святло душы. (Да 70-годдзя Піліпа Пестрака). XI—134.
ЛЕЦКА Яўген. У дні сённяшнім. (Нататкі аб маладой прозе 1972 г.) VI—118.
ЛІС Арсен. Песні Аўдоцці Клеўжыц. VI—116.
ЛОЙКА Алег. Мы—з шасцідзесятых. (Старонкі ўзаемасувязяў маладой беларускай і ўкраінскай паэзіі). X—139.
МАЙСЕЙЧЫК Аляксей. Гэта ўзважана сэрцам. (Да 50-годдзя Анатоля Вялюгіна). XII—149.
МАНАЕВА Дзіна. Пачатак вышыні. X—130.
МАРХЕЛЬ Уладзімір. Сыракомлю перакладае Лучына. (Да 150-годдзя з дня нараджэння Уладзіслава Сыракомлі). IX—145.
ПАЛТАРАН Вера. Хлеб дабраты. (Да 60-годдзя з дня нараджэння Аляксея Кулакоўскага). XII—145.
ХВЕДАРОВІЧ Мікола. Мужнасць. (Да 60-годдзя Вісарыёна Гарбука). XI—104.
ЯСКЕВІЧ Алесь. Натхненне. (Эцюды пра псіхалогію творчасці). III—136.

ДА 80-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ УЛАДЗІМІРА МАЯКОЎСКАГА:

ВАЛЧОК Георгі. «Клоп» на беларускай сцэне. VII—143.
МАКАЛЬ Пятрусь. На кожны дзень і назаўсёды. VII—139.
СІМАНОВІЧ Давід. Віцебскі дзень. VII—141.

РЭЦЭНЗІІ

АНДРАЮК Серафім. Сваім шляхам. (А. Матрунёнак. «Псіхалагічны аналіз у сучасным беларускім рамане»). II—144; Увага да чалавека. (Алесь Жук. «Асеннія холады»). IX—136.
БЕЧЫК Варлен. «З вечнай прагаю ў вачах...» (Аркадзь Куляшоў. «Мая Бесядзь»). XI—139.
БУКЧЫН Сямён. Трывогі і надзеі перапёлчынай песні. (Іван Чыгрынаў. «Плач перапёлкі»). VII—149.
БЯРОЗКІН Рыгор. Андрэй Вялічка з Мсціжаў... (Іван Пташнікаў. «Мсціжы»). IV—142; «...Каб перадаць само гарэнне». (Анатоль Вярцінскі. «Выбранае»). X—145.
ВЯРБА Вера. «Я нічога ад вас не хаваю...» (Васіль Зуёнак. «Сяліба»). VII—147.
ГІЛЬ Мікола. Услед за сонцам, але—па зямлі! (Іван Арабейка. «Услед за сонцам»). II—142.
ГОЛУБ Юрка. Ад дэталі—да думкі (Казімір Камейша. «Мембрана»). II—147.
ЖУК Алесь. Чалавек на сваёй зямлі. (Віктар Карамазаў. «Па талым снезе»). X—150.
КАРНІЛОВІЧ Рыгор. Партрэт рабочай моладзі. (Т. Багданава. «Праца і сацыяльная актыўнасць моладзі»). VII—153.

ЛІТВІНКА Васіль. «Умею сцягам даражыць...» (Сяргей Крывец. «Дубок»). III—147.
МАРЦІНОВІЧ Алесь. Раніца ў вайсковым страі. (Сяргей Панізнік. «Палявая пошта»). III—149.
МУШЫНСКІ Міхась. Чалавечнасць. (Анатоль Кудравец. «Радаміца»). I—146.
НІКІЦЕНКА Міхаіл, ЦЯГАКА Лідзія. Вёска крочыць у будучыню. (І. Корзун. «Пераадоленне адрозненняў паміж горадам і вёскай у побыце і культуры»). IV—147.
РАБКЕВІЧ Валянцін. У сям'і славянскай. (Ф. Янкоўскі. «Роднае слова»). IX—141.
РАЗАНАЎ Алесь. Няспраўджаныя абяцанні. (Алесь Ставер. «Жураўлі ляцяць...»). I—151.
СВІРКА Юрась. Патрэба свайго адкрыцця. (Сяргей Законнікаў. «Бяседа»). IX—138.
ЦІШЧАНКА Іван. Даследчык—таксама індывідуальнасць. (В. Каваленка, М. Мушынскі, А. Яскевіч. «Шляхі развіцця беларускай савецкай прозы»; М. Янкоўскі. «Паэтыка беларускіх прыказак»). V—140.
ЯФІМАЎ Фёдар. Проза жыцця і паэзіі. (Мар'ян Дукса. «Крокі»). I—148; Кніга пісалася 60 гадоў... («Зорка Венера»). VI—127.

папытай у кнігарні (анатацыі)

II—145; III—148; IV—144; V—143; VI—128; VII—152; IX—143; X—152; XI—144.

ШТРЫХІ ГІСТОРЫІ

БАЦВІННІК Марат. Буквар Сімяона Полацкага. VI—130.
МЯЦЕЛЬСКІ Міхаіл. Тайныя сцежкі ў навуку. III—154.
ПАЗНЯК Зянон. Словы Купалы, музыка—Рагоўскага. III—152.
ПАНАМАРОВА Ганна. Першыя крокі. VII—155.
ШТЫХАЎ Георгі. Асветніца з Полацка. V—148.

ДЛЯ ВАС, ДЗЕСЯЦІКЛАСНІКІ!

ЛЯХОВІЧ Леў. Рыхтуючыся да новага прыёму... III—128.
ЛАБУДА А., ГАЛКО С., НОВІК Г. Практыкум па фізіцы. V—150.
ПАПОВА Наталля. Практыкум па матэматыцы. III—129.
ПЯТРАЕВА Ала. Практыкум па хіміі. IV—153.
РУДАКОЎСКІ Віктар. Жывое слова на экзамене. VI—137.

СУР'ЁЗНАЕ І КУР'ЁЗНАЕ

ЛІЦІНЕЦКІ Ізот. Чый нос лепшы? VI—149.
ПАДЛІПСКІ Аркадзь. Музей трамвая. II—156.
РОЗЕН Барыс. Дзе? Што? Як? III—158.
ТРАЎКІН Кандрат. Гэта ж трэба! X—154.
ФІЛІПОВІЧ Уладзімір. Як перамагчы цыгарэту? II—157.
З усмешкай і без яе... III—151.
Цікава ведаць, што... V—154; VI—153.

УСМЕШКІ МАЛАДОСЦІ

ВІТКА Васіль. Бог Вал. Малагабарытны класік. Гумарыстычныя вершы. XII—152.
ВЯРШЫНІН Мікола. Прыстасаваўся. Хітрыкі абібока. Мініяцюры. III—159.
ГЕРСТАН Барыс. Праграма і графік. VIII—158; Такі я ўжо чалавек! Гумарэскі. X—157.
ГРАМОВІЧ Іван. Анюта з поўным кашалём. Гумарыстычнае апавяданне. IX—155.
ЗОТАЎ Генадзь. Бюракрат. Гумарыстычны верш. XI—158.
ЛАЗУРКІН Рыгор. Бурбалкі. Гумарэска. VI—158.
ПРАВАСУД Уладзімір. Споведзь рыбака. Гумарыстычны верш. XI—159.
ТАЎШЧЭЗНЫ Язэп. З дуба вецце. Пародыя. X—159.
ЮРЧАНКА Георгі. Пародыі. V—158; Бабровыя ловы. Пародыя. X—158.
ЯГОРАЎ Марат. Аварыйная сітуацыя. Гумарэска. II—158.
Вострым алоўкам. X—159.
Матай на вус. (З народнай мудрасці). VII—159.
З новым годам! XII—153.

СТАРТЫ І ФІНІШЫ

ГРУШЭЎСКІ Мікалай. Адам Міцкевіч і... шашкі. II—155.
ЗДАНОВІЧ Леанід. Які ён будзе, сезон без «нічыіх»? IV—156; Першая прыступка—школа. IX—151.
КАЛЮТА Іосіф. Маленькая прынцэса Алімпіяды. I—154.
ЛЕДЗЕНЕЎ Віктар. ...І крышачку спартыўнага шчасця. VIII—153.
СУЭЦІН Аляксей. Прыступкі шахматнага майстэрства. III—156; VIII мемарыял Чыгорына. III—157; А традыцыі ёсць! V—156.
ШАВЕЛЬ Макс. У гульні перамагае знаходлівы. II—154; Пераможцы названы. VI—154.

ВЕРНІСАЖ «МАЛАДОСЦІ»

Фатаграфічныя гравюры мінчан. V—114.
Доўгія дні лета. VII—156.

ВОКЛАДКІ: Крэйдзіка І. (I, IX); Ляхновіча Ф. і Міхайлава А. (XII); Меранкова М. (XI); Пракапенкі М. (IV, VII); Ракоўскага В. (VIII); Шрамякова В. (II, V, X); Шукалюкава Л. (III, VI).

ШМУЦТЫТУЛЫ: Баранава В. (V); Драчова П. (I—XII); Ждановіча В. (I, II, IV, VI, VIII, X, XII); Кадзета Р. (VII); Мяжэвіча У. (IX); Якубовіча К. (III).

РЭПРАДУКЦЫІ РАБОТ МАСТАКОЎ: Азол В. (X); Алейніка Д. (V); Альбіцкага Ю. (XI); Астрамовіч У. (III); Бабікава С. (VII); Бароўскага І. (XII); Басава І. (XII); Белановіча І. (V); Бурава В. (IV); Вакара С. (IV); Вашчанкі Г. (VI, VIII, X); Вярэйскага А. (VII); Гаўрылюка В. (III); Гарачава С. (VIII); Гелавані Г. (IV); Грамыкі В. (X); Гранько Н. (III); Гугеля А. (II); Данеліі П. (X); Данцыга М. (VII); Жолтак В. (VI); Захарава А. (VII); Звярко М. (III); Казакевіча М. (V); Кірэева В. (VII); Котава В. (III); Кроля А. (II); Кубарава В. (XI); Куфто Э. (VI); Лазавога В. (XII); Лось А. (I); Лысенкі П. (IV); Малчановіч І. (III); Матросава У. (II); Папова Д. (III), Паслядовіч А. (VIII); Пашчасцева У. (IV); Пракалушчанка А. (III); Савенка І. (VIII); Савіцкага М. (II); Стальмашонка У. (I); Сумарава В. (II); Ткачовых А. і С. (VIII); Шаранговіча В. (X); Шастоўскага К. (XII); Ханджан Г. (VI); Чарнышова У. (XI); Чэпіка М. (I); Шчаснай Н. (I); Шчамялёва Л. (V);

МАЛЮНКІ: Бараноўскага А. (II); Бурачэўскага Г. (V, VII); Волкава С. (II, III, V, VI, VIII—XI); Дубара Л. (VI); Конаша У. (VII, XI, XII); Крэйдзіка І. (XII); Меранкова М. (VI, X); Пашчасцева У. (VI); Сакалова В. (III, V, VIII); Скрыпнічэнкі Г. (I); Немагая І. (II, III); Ціхановіча К. (II, IX); Чарнышова У. (VI); Шаранговіча В. (X—XII); Шрамякова В. (II, III, IV, VIII, IX, XII); Шукалюкава Л. (IV, X, XII).

ФОТАЗДЫМКІ: Бачылы Ф. (II); Бірылкі А. (VII); Дзюбіна В. (II); Дубінкі В. (VI, VIII, IX); Ждановіча В. (I—XII); Краўчанкі Я. (X); Крука У. (V, VIII); Левіха С. (V); Меншыкава Г. (V); Мяжэвіча У. (III, IX); Няхайчыка У. (V); Перахода А. (X); Тамашэвіча У. (V); Церахава Д. (VIII); Якубовіча К. (III).

ЦІ ПОМНІМ МЫ ЎСЁ?

I—132; II—128; III—132; IV—152; V—124; VI—107; VII—146; VIII—126; IX—131; X—137; XI—132; XII—136.

НАШЫ АЎТАРЫ

№№ I—XII, стар. 160.

нашы аўтары

●

ЛУЖАНІН Максім нарадзіўся ў 1909 годзе ў вёсцы Прусы Старобінскага раёна. Скончыў Мінскі белпедтэхнікум, вучыўся ў БДУ імя У. І. Леніна. Удзельнічаў у баях пад Масквой і Сталінградам. Працаваў у «Звяздзе», «Вожыку», у Акадэміі навук БССР, на кінастудыі «Беларусьфільм».
Лаўрэат Літаратурнай прэміі імя Я. Коласа.
Аўтар паэтычных кніг «Новая ростань», «Аднагалосна», «Галасуе вясна за вясну», «Першамайская вуліца», «Шырокае поле вайны», «Поступ», «Святло Радзімы», «Мовай сэрца», «Прасторы», «Росы на коласе», а таксама кніг прозы «Колас расказвае пра сябе», «Дванаццаць вячэрніх вогнішчаў» і інш.

●

ПЫСІН Аляксей нарадзіўся ў 1920 годзе ў вёсцы Высокі Барок Краснапольскага раёна. Вучыўся ў Мінскім Камуністычным інстытуце журналістыкі, працаваў у раённых газетах. У часе Вялікай Айчыннай вайны служыў у Савецкай Арміі, удзельнічаў у баях на Калінінскім, Ленінградскім і Прыбалтыйскім франтах. Скончыў Вышэйшыя літаратурныя курсы пры Саюзе пісьменнікаў СССР у Маскве. Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі БССР імя Я. Купалы.
Выдаў кнігі вершаў «Наш дзень», «Сіні ранак», «Сонечная паводка», «Мае мерыдыяны», «Твае далоні, «Пойма» і інш.

●

РАЗАНАЎ Алесь нарадзіўся ў 1948 годзе ў вёсцы Сялец Бярозаўскага раёна. Скончыў Брэсцкі педагагічны інстытут імя А. С. Пушкіна. Працаваў настаўнікам, служыў у Савецкай Арміі. Зараз працуе ў рэдакцыі часопіса «Родная прырода». Аўтар кнігі паэзіі «Адраджэнне».

ЖУРНАЛ «МАЛАДОСЦЬ» № 12

(на белорусском языке)

Мастацкі рэдактар **Пятро ЛЫСЕНКА.** Тэхнічны рэдактар **Уладзімір КОНАШ.** Карэктары **Пятро ЛІПАЙ** і **Марыя ВАСІЛЕЎСКАЯ.**

Рукапісы аб'ёмам да аркуша не вяртаюцца.

Адрас рэдакцыі: 220600, Мінск, ГСП, вул. К. Маркса, 40.
Тэлефоны: 29-36-48—галоўны рэдактар і намеснік галоўнага рэдактара, 29-38-54—сакратарыят і аддзел крытыкі, 29-35-92—аддзелы паэзіі і прозы, 29-38-92—аддзелы публіцыстыкі і мастацкага афармлення, 29-37-75—фотакарэспандэнт.

АТ 08680. Здадзена ў набор 25.X.1973 г. Падпісана да друку 4.XII.1973 г. Папера 70×108¹/₁₆. Умоўн. друк. арк. 13,7. Ул.-выд. арк. 15,3. Тыраж 16 254 экз. Зак. 560. Цана 40 кап.

Ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга друкарня выдавецтва ЦК КП Беларусі, Мінск, Ленінскі прасп., 79.

Г. ПАПЛАЎСКІ. Соль Бенгаліі. (Індыйскі цыкл.) Алей.